

KNJIŽEVNA
REPUBLIKA
ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

Zoran Ferić: Balalajka, 3

Jelena Osvaldić: Bujančeva svadba i druge hrvatske satirične priče, 25

OTKRIĆE ČITANJA

Nadežda Čačinović: Uvijek iznova, 37

Sonja Manojlović: Otkriće čitanja, 39

Zvonimir Maković: Razgovor o čitanju, 42

Sibila Petlevski: Opsjednuta, 46

Igor Rajki: Osnova tastaturizma, 48

KLOPKA ZA USPOMENE

Dorta Jagić: Njemačkom neoromantičnom cestom, u noć, 52

NOVI STIHOVI

Suzana Matić: Usnene pjesme, 66

Branka Kijuk: Kažiprst i druge pjesme, 82

OGLEDI

Zdravko Zima: Ja, to je netko drugi, 85

Lola Stojanović: Tekst kao šav, film kao šav, 92

GODIŠTE XV

Zagreb, rujan–prosinac 2017. Broj 9–12

WILLIAM JAMES

Žarko Paić: Pragmatički obrat mišljenja, 97

Hilary Putnam: Ustrajnost Williama Jamesa, 121

William James: Svijet čistog iskustva, 133

KRITIKA

Tonko Maroević: Poetika ogleda, rječnik tijela

(*Lidija Vukčević, Poetika tijela*), 150

Suzana Marjanić: Povratak Krležinoj literarnosti oder »Suche die Buche!/
Bücher«

(*Povratak Miroslava Krleže, ur. Tomislav Brlek*), 152

Vlatka Štimac: Samosvjesna osjećajnost

(*Maja Šiprak: Vatra jasnog pripadanja*), 157

Nikica Mihaljević: Protestantski svjedok katoličkih kontroverzija

(*Hubert Butler: Balkanski eseji*), 159

Zoran Ferić

Balalajka

1.

3

Mama je upoznala tatu u fazi automobila. Bio je uvjeren da mu, s obzirom na to što je proživio u ratu, život sada duguje neku satisfakciju; pronašao ju je u DKW-u kabrioletu iz trideset i devete godine koji se stalno kvario. Njihovo upoznavanje na jednom izletu bankovnih činovnika u Samobor, u ljeto pedeset i osme, bio je susret dvoje ljudi koji su preživjeli čudom. On u ratu, probijajući Srijemski front, kad se s Batine skele vraćao tek svaki peti vojnik koji je jurišao na dobro utvrđene, ali tada već uzaludne njemačke položaje; ona kad je odrastala u obitelji u kojoj je, na kraju, četiri odrasla člana, uključujući i njenu majku, umrlo od tuberkuloze. Mami su, zapravo, trebala dva čuda. Kao djevojčica sa smrtonosnim prezimenom, Bernštajn, što se onedavno pisalo fonetski, preživjela je NDH. Tata je bio psihički labilan od posljedica rata, a majka žrtva progona koja je u obitelji osjetila blagodati i jednog i drugog režima: oca su joj ubili ustaše kao Židova, a jednog ujaka partizani kao ustašu. Strijeljanja su u maminoj obitelji bila raspoređena simetrično. Mama je govorila da su je od tuberkuloze spasili med i žganci, a od rata čudesna sreća. Problem je bio u tome što se ta čudesna sreća za te četiri godine toliko iscrpila da se u njenom životu više nikada nije pojavila. Znala je reći: »Ja sam se od rata spasila uzaludno.« Ali to je već bilo u kasnijoj fazi života. Toga ljeta, pedeset i osme, kad je ona s kolegicama došla u dvorište hotela Lavica otvorenim Samoborčekom, a tata DKW-om otvorenoga krova, još nije bila svjesna te kumulativne prirode sreće. I njoj i njemu vjetar je mrsio kosu dok su putovali ne znajući još jedno za drugo. Ali već kad su se vraćali, kosa im je vijorila u tatinom automobilu zajedno s nauljenom kosom jednog njegovog kolege i naviklanom frizurom mamine kolegice Ksenije koja ih je i upoznala.

Može se pretpostaviti da je brak mojih roditelja omogućio i taj stari automobil i to zato što se te nedjelje nije pokvario. I uredno ih je, doduše uz

malo kašljucanja i drmusanja po Staroj samoborskoj, dovezao do kuće. Nju do stana u Novakovoj, a njega do kuće s erkerom pored Talijanskog konzulata u Medulićevoj. Mama se tim automobilom nije puno vozila, on je, što se nje tiče, izgleda bio jednokratna senzacija. U ono vrijeme nije bilo puno mladića s takvim automobilom, svijetlim odijelima i zalizanom kosom po uzoru na Johnnyja Weissmüllera. Ali, kad god bi s njim nekuda krenuli, u Samobor, u Kumrovec ili u Jasku, postojala je realna opasnost da će završiti negdje pored makadamske ceste, prekriveni prašinom i stopirati konjsku zapregu.

— Prodaj to i kupi Fiću — rekla mu je jednom.

Doživio je to kao osobnu uvredu. Neko vrijeme nisu razgovarali i nije se znalo hoće li se pomiriti.

Njihova druga svađa opet je bila povezana s automobilom. Mama nije bila osoba koja se voli praviti važna, ali te nedjelje, opet dakle nedjelja jer su subote bile radne, pozvala je svoju drugu prijateljicu Lidiju, koja je već bila udana za doktora Đurina, na vožnju do Podsuseda. Stali su već na početku Ilice i dok je tata prtljao po motoru ispod otvorene haube, doktor Đurin je rekao:

4

— Nije ti baš pouzdan taj auto.

I namignuo je svojoj ženi koja je mamu samo sažaljivo pogledala.

Poslije toga mama je rekla da više nikada neće sjesti u tu krtiju i da je blesav što tolike novce troši na mehaničare, umjesto da lijepo kupi Fiću na kredit i da se voze ko ljudi. DKW je tada ostao u dvorištu gostionice Kalnik u Medulićevoj, blizu njegove kuće, sve dok ga jedne tužne nedjelje, opet nedjelja, nisu odšlepali na otpad negdje kod Zaprešića. Tata neće imati automobil skoro deset godina, sve do proljeća šezdeset i osme kad smo na kredit kupili Škodu 1000 MB, koju su tada zvali tisuću malih briga. Slučaj je htio da smo baš u vrijeme ruske invazije na Čehoslovačku kupili automobil proizveden u Mladoj Boleslavi. Kad su ruski tenkovi ulazili u Prag, tata je jelenjom kožicom laštio naš sivoplavi automobil koji je kasnije dobio nadimak Plava ptica.

Neko vrijeme postojao je običaj da se Škode pozdravljaju blicanjem farova. Mi, vlasnici Škoda bili smo velika pokretna obitelj i prepoznavali smo se samo kad smo se vozili na svoja četiri kotača. A kad bi se pješice sreli na ulici, bili smo jedni drugima tužni stranci.

2.

Postoje ozbiljne indicije da je tata zaveo mamu ljekovitim biljem. Auto bivših neprijatelja, koji su sve češće dolazili kod nas na more, tu nije odigrao presudnu ulogu.

Prije nego što ga je njihov susjed Mayer iz Medulićeve zaposlio u Komunalnoj banci, tata je radio u Biljani, poduzeću za promet čajevima i sirovinom za farmaceutsku industriju. Jednom, kad su se spuštali sa Sljemena, putem koji

od Tomislavca vodi u Gračane, na livadi koju još nije načela jesen što je kalendarski već počela, jer radi se o periodu poslije ljeta pedeset i osme, dok su gazili kroz visoku travu, vjerojatno kao ljudi koji tu prvi puta prolaze, tata je počeo:

— *Anthilus vulenaria*, vidiš, djetelina, ima puno dušika, rade se tinkture za reumu, a ovo tu, *Calendula officinalis*, neven, ublažava bolne menstruacije, a tu, *Arthemisia Absinthium*, pelin, služi za kašalj i proizvodi se liker...

Onda su malo odmaknuli na toj livadi okruženoj šumom u samom podnožju planine, a on je opet zastao nad nekim korovom u pozi učenjaka kojeg bole leđa:

— *Denanthe Aquatica*, vodena trbulja, narodni lijek za nerotkinje...

I još.

— *Sambucus nigra*, bazga, pluća i dišni putovi

— *Malva silvestrus*, crveni sljez, grlo i bronhiji

— *Polipodium vulgare*, slatka paprat, želudac i jetra

Primila ga je za ruku da ga odvuče od *Punice granatum*, običnog šipka i tada su se prvi puta dotaknuli. I nastavili su se držati za ruke. Mama je kasnije pričala da je bilo jako lijepo slušati ga na toj livadi kako joj otkriva nepoznati svijet biljaka.

— *Robinia pseudoacacia*, bagrem, gušterača i dvanaesterac.

— *Salfia officinalis*, žalfija, zubno meso, pravi se tinktura za paradentozu...

Na toj livadi su se prvi put i poljubili. I to je bilo iznad *Thymus serpyllum*, majčine dušice koja se koristi u liječenju menstrualnih tegoba.

Mama se nije mogla diviti automobilu, ili njegovim odijelima na duplo kopčanje, smeđem i sivom, pa se divila pamćenju. Jer, mora se priznati da se u to vrijeme već bila malo zabrinula da će po drugi put ostati bez obitelji. Majku joj je odnijela bolest za koju se nije pravo znalo je li tuberkuloza ili neka vrsta akutne babinje groznice, a ni za oca se nije točno znalo jesu li ga strijeljali ustaše ili je čak uspio doći do oslobođenog teritorija pa je poginuo u borbama. Taj ju je gubitak obitelji u mladosti potaknuo da se, možda malo više nego ostale djevojke kojima se bližila trideseta, uplaši da će i drugi put ostati bez obitelji ako se ne uda. A mladić s kojim je izlazila imao je tako plave oči da su je podsjećale na boju mora na jedinom akvarelu njena oca koji prikazuje panoramu dalmatinskog gradića, gledano s mora i jednu jedrilicu, nagnutu na jakom vjetru, koja plovi iz zlatnog reza prema periferiji slike gdje će zauvijek nestati. Akvarelom dominira tamnija plava mora, i svjetlija plava neba, dvije potpuno različite boje koje se ogledaju jedna u drugoj i ne znaš je li nebo plavo zbog mora ili je more plavo zbog neba. Taj akvarel imat će pred očima kad god budem čitao pjesmu Czesława Miłosza *Dar*, što ju je Carver odlučio otisnuti kao moto u svojoj zbirci pjesama: *Blizu vodopada*. A pažnju na nju skrenuo mi je Enes Kišević u Šibeniku, za vrijeme nekih književnih susreta i svoje oduševljenje prenio na mene:

DAR

Tako sretan dan.
Magla se rano podigla, radio sam u vrtu.
Kolibri zastajahu ponad cvijeća kozje krvi.
Nema ničeg na svijetu što sam želio posjedovati.
Ne znam nikog kome bih zavidio.
Zaboravljam svako pretrpljeno zlo.
Nije me zbunila pomisao da sam nekada bio isti čovjek.
U svom tijelu nisam osjećao boli.
Uspravljen, vidio sam plavo more i jedrenjake.

6 Zamišljam da se djed Benjamin ovako osjećao kad je postavio štafelaj preko puta tog nepoznatog grada i slikao kuće, more, jedrilicu. Posve je sigurno da baka u tom trenutku nije bila s njim. A mama? Možda, ali nikada nije spomenula da su bili zajedno na moru i vjerojatno je da je akvarel nastao u jednom lijepom trenutku prije njena rođenja.

3.

Mama pamti svoga oca po tihom zvuku balalajke, kao stišani radio. Ali radio iz čijeg se zvučnika još uvijek mogu prepoznati ruske melodije: Oči čarne, Kaljinka, Pjesma lađara s Volge... Došao je po noći, u kasno proljeće četrdeset prve, sa sasvim malim koferom o kojeg je tuckala balalajka s njegova ramena. Smjestili su ga u sobicu u kojoj je proživio zadnji mjesec bakine trudnoće. Iako još nisu počeli oni najstrašniji progoni, upute su bile stroge. Po danu se ne smije približiti prozoru, iako su opet objesili zavjese, trebalo je oslušivati i kad bi se u kući pojavio netko stran, susjedi, poštar ili kupci meda, nije smio pustiti glasa. Hranu mu je mama donosila u sobicu i, ponekad, jela s njim, ali je češće ručala s bakom i djedom u prizemlju. Ispod istog onog kreveta koji su opet postavili na drvene klocne, imao je noćnu posudu koja se praznila samo noću, veliku nuždu trebalo je obavljati oprezno i planski.

Pa iako je to bio život pun opreza, opasnih šumova, glasova koji izazivaju mučninu, mama ga je zapamtila kao nešto lijepo. Po noći se na prozor navlačio crni zastor, da se ne vidi svjetlo i da se netko od susjeda ne bi upitao tko živi na tavanu kod Bencekovića. Uz svjetlost petrolejke ona je čitala ili pisala zadaću, a on šetao od jedne krovne kosine do druge, prvo lijevo, pa desno, lijevo desno... Mama kaže da u to vrijeme više nije slikao. Govorio je da mu fali svjetlo, ali strah ga je, izgleda, potpuno paralizirao. I to je trajalo mjesecima. U tim je mjesecima izdan proglas o sabirnim mjestima za Židova, Poglavnik govorio o ljutoj travi i ljutoj rani, ljudi su po ulicama hodali sa žutim zvijezdama, a za one koji sakrivaju Izraelčane predviđene su drastične kazne. Andrija Artuko-

vić potpisao je uredbe o prijekom sudu, blizu Save osnovana su dva logora i naša najduža rijeka pretvorila se u neku vrstu kanala za mrtve. Mali hrvatski Ganges.

Sve češće je ujča Stjepan, koji je inače živio sa suprugom u stanu u Novakovoj, navečer dolazio do njih. Ulazio je u Benjaminovu sobu da razgovaraju. Kad bi se to dogodilo, ujča Stjepan bi poljubio mamu u čelo, rekao joj da malo ostavi ono što je crtala i pisala jer on mora s njenim tatom nešto važno razgovarati. I onda bi se iz sobe čuo tihi šapat, zatim sve glasniji, ponekad možda i povišeni glasovi, a kroz vrata su prodirale samo poneke riječi, kao što su: veza, šuma, prijeki sud, kada...

U početku, Benjamina su u sobici posjećivali i drugi članovi obitelji, pogotovo austrougarski žandar i njegova okrugla supruga koja se već teško penjala stepenicama. No, s vremenom, svi osim mame kao da su zaboravili na njega ili su ga ignorirali. Ponekad je prošao i čitav dan a da ne bi vidio nikoga, sve dok se mama ne vrati iz škole i ne donese mu kasni ručak, a zapravo ono što je ostalo od ručka njima. S vremenom, to su bili sve oskudniji ručkovi i da nije bilo meda koji su mijenjali za kukuruzno brašno ili pokoju tablu špeka, u kući bi vladala glad. Sva četiri jahača apokalipse jezdila su kroz tu perifernu kućicu: bolest, rat, smrt, a odnedavno i glad. Ili, ako ne već glad, a onda ozbiljnija restrikcija hrane. I u tom očaju, Benjamin je počeo svirati. Možda se činilo da je to jedino što mu još preostaje. Da je ostao u Rusiji, strijeljali bi ga boljševici, da je ostao u Parizu, strijeljali bi ga višijevci, a evo i ovdje, u ovom zakutku, postoji ozbiljna šansa da ga strijeljaju ustaše. Vjerojatno mu se činilo da čitav svoj život, praktički od mladosti, bježi od nekakvog strijeljanja. I čini mu se, možda, čudno što se već nije navikao, nego ga je još više strah. A u svemu je najporaznije što se Benjamin u Parizu dvoumio hoće li otići u Zagreb, ili Tanger. Ali i tamo bi mu uskoro prijetilo strijeljanje.

Prvo, kad su oni dolje čuli zvuk balalajke, sam austrougarski žandar, pater familias došao je Benjaminu u sobicu i tiho ga upozorio da to ne radi. Susjedi, kao što mu je vjerojatno jasno, znaju tko je u ovoj kući svirao balalajku i neka izvoli to više ne raditi jer su svi oni ugroženi, a i to on vrlo dobro zna. Sljedeće jutro, nedjelja je bila, kad su se vratili iz crkve, mama je uzela balalajku, sjela u vrt među voćke koje više nisu imale svoje bijele čizme i počela svirati. Poslije toga, balalajka se iz njihove kuće čula sve češće.

Ali u zimu četrdeset i druge ujča Stjepan je zadnji put došao u Benjaminovu sobicu i oni su se tako posvađali da se sve orilo po hodniku. Sreća je da su zbog izuzetno jake zime svi prozori bili zatvoreni i zabrtvljeni starim krpama da hladnoća ne prodire u sobe. Mama nikada neće zaboraviti posljedice te svađe. Plakala je kad je njen tata stavljao u svoj koferčić ono malo iznošenog veša, gaće i potkošulje od kojih su neke bile poderane. Slike je smotao u jedan tuljac, ali je u zadnji čas odlučio da ga ne ponese.

— Doći ću poslije po njih — rekao je mami.

Te večeri pojavio se u kući ujak Dušan u ustaškoj uniformi. Njih dvojica kimnuli su si na vratima, ali se nisu rukovali i Benjamin je s balalajkom na ramenu i koferom u ruci, u proljetnom kaputu koji mu je očito bio i jedini otišao u tu maglovitu noć. Možda je imao osjećaj da mu hladnoća i magla pomažu jer na ulicama neće biti patrola.

Kad su, skoro trideset godina poslije te noći, mama i tata otišli prvi put gledati film Doktor Živago u kino Partizan na Kvaternikovom trgu, ona se vratila uplakana. Iz crvenih očiju još je malo curkalo, iako im je od Partizana do kuće trebalo punih petnaest minuta laganog hoda i bilo je vremena da joj se oči izvjetre. Kad sam pitao tatu zašto plače, on je rekao:

— Vidjela je balalajku!

4.

8

Doktor Đurin, radiolog, muž mamine prijateljice, bio je poznat po tome što mu je nadimak smislio jedan papagaj tigrica. Iako je ime vrste žensko, taj je papagaj, kako kažu, bio izrazito muževan. Čim su ga nabavili i dali mu ime Kiki, koje će kasnije nositi i neki papagaji u našoj obitelji, a podsjećalo je na krckanje sjemenki u njegovu kljunu, pokušavali su ga naučiti da govori. Doktor Đurin kao pater familias intenzivno ga je učio da izgovori njihovo prezime. Kad bi došao s posla i skinuo cipele, još onako u odijelu i s kravatom koja je svakog dana bila druge boje, sjeo bi kraj krletke i ponavljao: Kiki Đurin, Kiki Đurin, Kiki Đurin... Njihovi dečki, dva brata blizanca od kojih sam naslijedio neke autiče i jednu savršenu repliku revolveraškog colta na čijem je hrptu bilo vrhom šestara povučeno nekoliko recki, učili su ga prostote i kad roditelja nije bilo kod kuće, ponavljali su mu: kurac, kurac, kurac... S vremenom, Kiki je to spojio u jednu riječ i čim bi se netko pojavio u dnevnoj sobi gdje je stajala njegova krletka, počeo bi vikati: Kiki Đurac! Kiki Đurac! Kiki Đurac! Nakon što je doktor Đurin ispričao tu priču na jednoj večeri kod njihove treće prijateljice Ksenije, presudio je sebi zauvijek: više ga nitko nije zvao ni Boris, ni Đuka, čak ni Doc, nego samo Đurac. Na mom sedmom rođendanu, kad je mama prvi put spekla pizzu, koja je u Zagrebu tek postajala popularna, mama mi je rekla da donesem colt i da gosti vide kakvu lijepu igračku su mi poklonili Lidijini dečki. I kad sam ga donio, prvi ga je uzeo Laci, Ksenijin muž, pažljivo razgledao s nekim hinjenim strahopoštovanjem, a onda je ugledao one recke na hrptu i rekao:

— Đurac, jesu to sestre?

I svi su se slatko nasmijali. Lidija možda manje od drugih.

Kao Đurac je i umro. Na sprovodu, pred mrtvačnicom na Mirogoju, puno godina kasnije, kolega iz Liječničke komore koji je držao govor, a nije znao za porijeklo nadimka, obraćao mu se mrtvom s »naš Đurac...« »Naš Đurac je bio vanredan radiolog, nježan otac i dobar drug... dragi Đurac, neka ti je vječna slava!«

Kad je mama zatrudnjela s tatom, naravno prije braka, nije se to usudila reći ući Stjepanu jer je osjećala da bi ga to uvrijedilo, nego je upitala prijateljicu Lidiju:

— Lidija, trudna sam. Ne znam što da radim?

Bilo je značajno već to što se obratila ženi liječnika s dobrim vezama među ginekolozima u Vinogradskoj.

A Lidija ju je pogledala, skuhalo kavu, donijela kolače i trebalo joj je dosta dugo da odgovori.

— Rodi, bar ćeš imati nekoga koga sigurno voliš! — rekla je napokon.

Za to vrijeme, njeni dečki, još uvijek mali, igrali su se, pretpostavljam, u svojoj sobi, ili su se svađali... ili se iz njihove sobe nije čulo ništa, ali je bilo lijepo znati da su oni tamo.

5.

FEDERATIVNA NARODNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA

Narodna republika Hrvatska

Grad Zagreb

Narodni odbor općine Černomerec

Izvod iz matične knjige vjenčanih

U matičnoj knjizi vjenčanih koja se vodi kod ovog narodnog odbora za godinu 1959. na str. Br. 314 pod red. Br. 514 dana 29. Mjeseca VIII. godine 1959, upisano je:

Dan, mjesec i godina sklapanja braka: 29/dvadesetdevetoga/kolovoza 1959.

Mjesto sklapanja braka: Narodni odbor općine Černomerec u Zagrebu

Porodično i rođeno ime: Ferić Tvrtko Berenštein Veronika

Bračno stanje: neoženjen neudata

Dan, mjesec i godina rođenja: 7.V. 1926. 13. I. 1929.

Mjesto rođenja: Dvor-Sisak Zagreb

Državljanstvo: FNRJ FNRJ

Narodnost: Hrvat Hrvatica

Zanimanje: bank. službenik bank. službenik

Mjesto stanovanja (kotar): Zagreb, Medulićeva 24 Zagreb, ul. X. korpusa 3

Porodično i rođeno ime:

Oca: Ferić Ilija Berenštein dr. Venijan

Majke: Ferić Dobrila rođ. Ćirić Berenštein Ivka r. Benceković

Porodično i rođeno ime i mjesto

stanovanja svjedoka: Beuc dr. Marijana, Zagreb, Vlaška 125
Boltižar Ksenija, Zagreb, Savska cesta 22

Porodično ime i ime službene osobe
pred kojom je brak sklopljen: Ohnjec Franjo
Porodično i rođeno ime matičara: Berc Zora

U Zagrebu, 29. VIII. 1959.

6.

10

Kad se odlučila udati i roditi, mama nije mogla znati da će kod tate relativno brzo nastupiti faza starog oružja. Tata je od mladosti bio vezan za oružje. Od svoje prve zarade, poslije berbe u vinogradu svoga djeda u Hrvatskoj Dubici, otišao je preko Une u Bosnu i kupio mali handžar. Handžar je bila najlogičnija stvar koju je mogao kupiti dječak u njegovu kraju od svoje prve zarade. Poslije je često s ponosom govorio da potiče iz kraja gdje se sjekirama peru prozori, a kuburama gase lampe. Oružje ga je pronašlo i kad je navršio sedamnaest godina, u gimnaziji u Sremskoj Mitrovici u rano proljeće četrdeset i četvrte. Jedan partizanski major ušao je u razred s isukanim lugerom, pristojno pozdravio i zamolio mladiće da izađu s njim van. Tata će uvijek pamtititi kako su usta i lice tog čovjeka bili pristojni, a ruka s pištoljem strašna. No, na sve njih, dečke, luger je ostavio jak dojam. Već idućeg dana, u jednom starom skladištu dobili su nešto nalik uniformama; rasparene čizme, bluze od kojih su neke bile pode-rane ispod pazuha, titovke sa zvijezdama, ali i kačkete ili beretke na kojima je zvijezda bila nespretno našivena. I oblačili su ih, mijenjali se, jednu lijevu čizmu za desnu, bluzu prave veličine, hlače koje ne palacaju na njima kao dimije. I kad su ih konačno obukli, izgledalo je kao da ta uniforma na njima neće dugo trajati. Dobili su i puške. Njega je zapala stara talijanska jednometka.

Ljubav prema skupljanju i njegovanju oružja razvijala se u njemu praktički cijeloga života, ali mami se to učinilo kao da je došlo naglo, kao kad u kazališnoj predstavi pištolj opali slučajno, puno prije nego što bi na njega trebao doći red.

Još je bila trudna, s velikim trbuhom kojega je trebalo pridržati dok je sjedala, kad je donio prvi komad. To je bila dvocijevna krajiška kubura iz osamnaestog stoljeća. Objesio ju je na zid u našoj maloj sobici koja se spremala da bude i moja. Mama se nije jako ljutila jer je kubura bila relativno malena i nije na zidu zauzimala puno mjesta. Zanimalo ju je jedino može li ona slučajno opaliti.

— Vera, ovo nije pucalo još od Napoleona — rekao je i to je mami bilo dovoljno.

Kad sam se rodio, na zidu iznad moje kolijevke visjele su prekrížene sablje, jedna turska demeskinja bez korica, i austrijska krivošija ulaštena purolom do

visokog sjaja. Izgledale su kao raširene noge. A u sredini visio je bodež austro-ugarske mornarice s Posejdonovim likom na pozlaćenim koricama. I ta naša sobica, koja se u nacrtima naše kuće zvala »djevojačka«, više je nalikovala na vitešku dvoranu, nego na sobu dojenčeta čija vrata moraju noću ostati otvorena da mama čuje kad se dijete probudi. Mamu je u tome svemu zanimalo jedino to može li se ona turska sablja koja nema korice otkačiti sa zida i probosti maloga. Zato je kolijevka bila za sigurnosni metar udaljena od te zidne ikebane.

— Kad prohoda, skinut ćeš te gluposti sa zida! — rekla mu je.

— Naravno — odgovorio je.

No, sablje su još bile tamo i kad sam navršio pet godina. I ne samo one. Nabavio je i pušku kremenjaču, navodno iz oružarnice princa Eugena Savojskog, helebardu gradske straže s Griča, kratku uskočku pušku koja je nalikovala na kuburu s duljom cijevi i drškom pod čudnim kutom, kamu iz plemena Masai i još neke manje komade koje nisam zapamtio. Kad je tata, oko tri, dolazio s posla iz Komunalne banke, već iz hodnika zaderao bi se:

— Zorane, magare! Kalupe! Šlape!

A ja sam, sav sretan, jurnuo u našu malu vitešku dvoranu, izvadio kalupe iz njegovih lijepih šlapa sa zelenim škotskim uzorkom i čekao spreman da se tata zavalj na krevet i digne u zrak prvo desnu nogu, a onda i lijevu. Ja bih mu odvezao cipele, a on bi dignuo nogu i rekao:

— Povuci!

I ja bih povukao cipelu i obavezno pao na guzicu, kao što sam vidio u nijemim filmovima.

Poslije bi mi tata govorio o tome kako su izgledale prave viteške dvorane, kao ona u Trakošćanu, koju sam vidio, a u povjerenju, stišanim glasom, govorio je i o tome kako će kupiti pravi pravcati srednjovjekovni oklop s križarskim mačem i da će oklop stajati tu kraj kreveta.

— Samo se nemoj izbrbljati mami — šapnuo bi mi.

A mama je bila uvijek negdje blizu. Ušla bi u sobu da nas pozove na ručak, mene ljubazno i nježnim glasom, a njega dosta strogo. Ponekad, kad bi vidjela da se došaptavamo, rekla bi:

— Šta to vas dvojica izvodite?

Ručak nam je uvijek kuhao uja Stjepan koji si je u potkrovlju nove kuće uredio garsonijeru, ali bi se uvijek prije nego mama i tata dođu s posla povukao natrag u svoje carstvo u potkrovlju, kamo je preselio svoj špajzimer iz stana u Novakovoj i stari bračni krevet, a za pisaći stol i ormar s knjigama gore nije bilo mjesta pa je to stajalo u našoj viteškoj dvorani. I moram priznati da se dobro uklopilo. Tu je bio i stari kauč koji je tata donio iz Medulićeve i na njemu spavao, a ja sam s mamom spavao u njihovom bračnom krevetu. Tata je taj manevar objasnio svojom netrpeljivošću prema novim stvarima i previše mekanim madracima.

— Pravi krevet mora imati federe, a ne drek od pjene — govorio je.

A mama ga je uvijek gledala dosta kritičkim pogledom. Ponekad bi mu i rekla:

— Daj, ne govori gluposti!

U jednom trenutku, kao odgovor na njegovu vitešku dvoranu, mama je dala uokviriti slike svog oca i objesila ih u dnevnu sobu: dva portreta svoje majke, njegov autoportret s monoklom i akvarel s jedrilicom. Mislila je, možda, da će ga to isprovocirati, ali tata je, kad se vratio s posla i vidio mamine roditelje na zidu, bio oduševljen. Bila je to dosta neobična rupa u njegovoj sebičnosti. Međutim, to oduševljenje postat će mami jasno tek u idućim mjesecima. Mogao se na večerama, koje je mama organizirala barem dva puta mjesečno, pred gostima praviti važan svojim tastom. Prvo zato što je bio kirurg, pa slikar i, na kraju, žrtva ustaških progona. I mama si je morala priznati da je oduševljen tim portretima jer ga podsjećaju na plemićku kuriju. Imali smo u stanu vitešku dvoranu i salon s bidermajerom i portretima. Relativno skromna nova kuća građena u početku šezdesetih, odjednom se pretvorila u san. Prilično realističan, ali još uvijek san. A mami je bilo teško živjeti u tuđem snu.

7.

Mama je tokom života izvršila odlučan napad na svoju ženstvenost. Točnije bi možda bilo reći da je to bio niz malih bitaka koje je vodila s lakiranim noštima, i onima na nogama i onim na rukama, sa šminkom na očima, s maskarom, s umjetnim trepavicama, s kremama za lice i tijelo, sa kostimima, hlačama i torbicama iz Trsta i Graza. Kad god bi joj prijateljice, Ksenija ili Lidija, predložile da kupi nešto od toga, govorila je:

— Nisam ja larfa, nije to za mene.

Smetale su je i druge stvari. Strast ogovaranja, kave i velika ženska društva, pogotovo društva žena koje nisu radile, ostavljali su na nju krajnje loš dojam. Bila je uvjeren da su to radnje kojima žene same sebe odvlače od bitnog. Odjeću je birala pomno i sve ono što bi je moglo istaknuti kao ženu odmah je odbacivala. Odjeća je trebala biti topla, jeftina, jednostavna i morala je ocrtavati karakter. Svoje kostime, koji su se odlikovali skromnošću kroja i finim materijalima, rabila je kao osobitu vrstu ogledala. To je ogledalo bilo zamagljeno, ili čak prekriveno tankim slojem gaze. Ta je odjeća, osjećala je, bila ustvari neka vrsta neodjeće, vrsta golotinje u kojoj je naročito zainteresiran i pametan promatrač mogao pronaći bit njenoga bića. To nije bila golotinje kože, nego golotinja duše: izvjesila je svoju dušu na krpe kojima se ogrtala. Prema vrlini skromnosti osjećala je pretjeranu simpatiju. Tek pred kraj života, govorila je: »Mene su odgojili muškarci. Nisam znala biti žena.«

Ta je njena vrlina u meni proizvela snažnu žudnju za suprotnim: žudnju da mama bude lijepa i, prije svega, da bude žensko. U nižim razredima

osnovne škole, na primanje roditelja, dolazile su atraktivno obučene mame iz bogatijih kuća sa Šalate, u hlačama, minicama, s čizmama preko koljena, jedna poznata glumica i žena likovnog kritičara, a ja sam i previše uvjerljivo mogao zamisliti svoju mamu kako govori: »Ja to ne bih obukla ni mrtva!« Dobro dio djetinjstva žudio sam da vidim svoju mamu u hlačama, ali nikada nije popustila toj mojoj žudnji. »Meni ne stoje dobro hlače«, govorila je »jer imam dosta veliku guzu.« Vrhunac te žudnje dogodio se u kinu Studio u Vlaškoj, za vrijeme projekcije crtića »101 dalmatinac«. Primijetio sam da svaki put kad se pojavi Cruela s velikim cigaršpicom, dugom bundom i haljinom s velikim izrezom, osjetim erekciju. S nekom vrstom slatkoga užasa što sam si dopustio tu maštariju, zamišljao sam svoju mamu kao Cruelu, s cigaršpicom, prorezom do guze kako sjeda u bijeli Rolls Phantom iz 1928., čiju fotografiju sam imao na svojim najdražim igraćim kartama sa slikama automobila. Želio sam da moji razredni kolege sline za mojom mamom kao što sam ja slinio za glumicom i ženom likovnog kritičara.

Ili, kad je na Braču sa sedamnaest godina učila plivati. Završio je rat i otišli su sa školom na Brač. Nije znala plivati, nikada nije bila na moru i još ju je uvijek držalo snažno osjećanje da je jedva preživjela rat. I umjesto da potajno uči plivati, da sakrije sramotu, ona je natovarila bućice koje su u ono vrijeme služile umjesto šlauha i uputila se ravno kroz mjesto. A mjesni momci su joj, naravno, dobacivali šale na račun toga što ne zna plivati.

— Šinjoina, moren vas ja malo učit...

Ili

— Triba te hitit s mula u duboko, odmah ćeš proplivat...

Zamišljam tu scenu, i uz bol što nekakvi zlobni mladići ponižavaju moju majku, probija se i izvjestan bijes, ili osjećaj tragike: zar zaista nije znala da joj se tako udvaraju?

Očekivala je od oca da pronade njeno tajno biće, da podigne gazu s ogledala, da je stvarno pogleda i zaviri u njenu dušu, a ne samo da nije znala biti žena mužu, nije znala biti žensko niti sinu.

Tata, s druge strane, nije imao afiniteta za bit, za važno, za prioritete: on se iscrpljivao u površinskom. Njegova su odijela uvijek morala biti u skladu s prevladavajućom modom, košulje su uvijek imale onakvu kragnu kakva je izvirivala iz odijela u austrijskim i talijanskim modnim časopisima za muškarce: ponekad rusku, ponekad špičastih vrhova, a ponekad diskretnu, s gumbićima na vrhu. No, uvijek takvu da se čovjek na ulici može osvrnuti sam za sobom kad njegova silueta prolazi u nekom izlogu. Takvog ga vidim kad ide na posao Petrovom ulicom. Svijetlo ljetno odijelo od lana, svijetloplava košulja, pozlaćeni gumbi na rukavima košulje, lovačka kravata boje trule višnje sa slikom jelena. Boja košulje odgovara njegovim plavim očima, boja cipela kravati, bravice na aktovki ukrasnim gumbima na rukavima košulje. Ponekad puši lulu, a miris parfimiranog duhana marke Clan osjeti se za njim još dugo nakon što prođe.

Mamino najveće bračno razočaranje sastojalo se u tome što nije mogao pronaći njenu bit, njene uvide u tragiku života i što je tapkao na površini. Ona se čitavog života panično bojala kiča, a on je, nažalost, sav bio kič. Sklon depresijama, tražio je nešto što bi ga moglo poduprijeti i to nešto je uvijek bilo pomalo suludo. Vezivao se za predmete, jer njih možeš premjestiti sa zida na zid, možeš ih objesiti u ormar i izvaditi. Košulje su, možda je mislio, zahvalne kad ih obučeš. Isto kao i sakoi i kravate. I onu svoju zahvalnost pokazuju tako što mirno vise.

8.

Kraj u kojem se kuburama gase lampe duboko je uticao na tatin odnos sa svijetom. Kad bi majstor nešto pogriješio ili se susjed parkirao tako da ne može škodom izaći iz garaže, ili mu je netko trubio na semaforu, režao je kroz zube:

— Ubit ću te, jebem ti lebac da ti jebem!

14

Ne poznajem čovjeka koji se u mašti toliko naubijao ljudi kao što se naubijao tata. Svi mrtvi s Batine skele, i oni propucani i oni razneseni, pa čak i oni spaljeni ne bi premašili broj mrtvih u tatinim zamišljanjima. Preobrazio se u jednog od onih oficira Crvene armije s kojom su probijali Srijemski front, koji su krstarili obalom dok su splavima za napuhavanje forsirali rijeku, a njemačka obrana ih gađala snajperima i minobacačima, i koji su pucnjem u glavu iz revolvera rješavali svakog vojnika koji bi se s potopljene splavi vratio na obalu, neovisno je li bio naš ili Rus. Tako je i tata tokom jednoga dana znao ubiti po dva, tri, ponekad, za južine i pet ljudi. Prvog, recimo, u dućanu na Voćarskoj, dok smo kupovali sladoled:

— Šta se guraš, jebem ti Isusa tvog krvavog!?

— Gospodine, bio sam ispred vas, tu mi je košara, skoknuo sam samo...

— Ubit ću te ko zeca...

I poslije, dok smo se udaljavali od dućana, a ja otvarao sladoled na štapiću, na njegovom licu odvijao se poznati proces: stisnute usnice, zgrčeni obrazi, nabrana koža nosa, divljački pogled. I ja sam znao da je dotični već mrtav, iako još uvijek stoji u dućanu, kod blagajne i šokiran tumači blagajnici kakvih sve luđaka ima u ovoj državi, a blagajnica mu kaže:

— Ne brinite, znam!

Drugog, na primjer, u Martićevoj, kod Drvenog nebodera. Dok smo na zebri prelazili cestu, jedan nervozan vozač kratko je potrubio da se požurimo. Tata se divljački okrenuo prema njemu, lupio po haubi Amija ili Simke i vikao:

— Mrtav si, govno škapularsko... ubit ću te ko zeca!

I gurnuo je ruku prema unutaršnjem džepu sakoa. Ta je gesta obično palila i ljudi bi se ukipili. Vidjeli su mu u očima da je spreman ubiti. Jednom prilikom neki mlađi čovjek nije se uplašio kad je tata posegnuo u unutarnji džep zelenog lovačkog sakoa s gumbima od jelenjeg roga.

— Šta ćeš? Ajde, šta ćeš? — vikao je mladić, viši i jači od njega i postavio se u pozu za tuču. A tata je izvadio iskaznicu Saveza boraca Jugoslavije i turnuo mu je pod nos — Pomiriši, svinjo ustaška, takve sam klao na Batini skeli ko zečeve...

I mladić je odustao.

Trećeg, smo, iste večeri, sreli na Strossmayerovom šetalištu. Tata je jako volio intervenirati u službi dobra. Sjedili smo za stolom i pili. Mama čaj, tata pivo, a ja narančadu. Svirala je živa muzika i bilo je baš veselo. Imao sam dojam da se ne moram bojati kako će tata večeras još nekoga ubiti. Topla ljetna večer, ispod nas svjetluca grad, a oni, mama i tata, izgledaju kao normalni bračni par. Ali tada je naišla jedna djevojka koju je mladić čvrsto držao za ruku, a ona mu se pokušala otrgnuti. Prolazili su baš pored našeg stola i djevojka je zavapila:

— Pomozite mi, molim vas!

Tata je skočio, dohvatio flašu piva sa stola i kresnuo mladića u glavu tako da je zateturao. Krv mu je šiknula iz arkade.

— Umlatit ću te ko zeca, govno jedno malo. Da si odmah pustio curu! — I još je dodao:

— Ja sam iz policije.

Djevojka je time bila isto tako šokirana kao i mladić. On se držao rukom za arkadu, bijela majica mu je bila sva krvava, a ona je izvadila maramicu i prislonila mu je na puknuto meso. Otišli su dalje zajedno, ona nije pobjegla pa ponekad mislim da su se ti mladi ljudi zafrkavali, da su testirali prolaznike i one koji su sjedili da vide hoće li netko pomoći. Ali, nisu računali na tatu. I tako se to ponavljalo:

— Ubit ću te ko zeca!

— Zaklat ću te ko zeca!

— Umlatit ću te ko zeca!

Ali, bilo je i ovakvih događaja. Jedne nedjelje, vjerojatno je bilo proljeće jer se sjećam topline, sunca, i lagane odjeće, krenuli smo na izlet u Mokrice. Tata je vozio starom Vlaškom, dobro raspoložen, mama je nešto govorila i na križanju Vlaške i Palmotičeve netko mu je oduzeo prednost. Ili je on nekome oduzeo prednost, uglavnom skoro je došlo do sudara. Cviljele su kočnice, mama se nabila na prednju plastiku, a ja na pozadinu njena zica. Ne sjećam se marke automobila, ali bio je tamnoplav ili crn. Čovjek iz tog auta počeo je psovati, spominjala se majka, pas, krv, Isus... No, tata je nekoliko sekundi mirovao naslonjen na volan, a onda je, potpuno mirno otvorio bravicu haube ispod svoje lijeve noge, i izašao van. Mama je počela vikati:

— Nemoj Tvrtko, zaboga, nemoj... broji do deset!

Ali on nije izgledao bijesan, nego hladnokrvan. Hodao je malo kao robot, malo kao drveni lutak na koncu. Vozač drugog automobila ostao je u svom autu i, koliko se sjećam, prestao je psovati. Tata je potpuno mirno otvorio

haubu i izvadio ašovčić koji je unutra držao ako treba auto otkopati iz snijega. Mama je izjurila van, raščupana, očajna, i vikala tom drugom vozaču:

— Idite, molim vas, idite!

A tata je s ašovčićem krenuo prema njemu.

U tom trenu je i taj drugi nesigurno izašao iz auta. Sjećam se njegova lica, njegovih očiju koje su se širom otvorile, bijes se pretvorio u strah, a onda i iznenađenje.

— Tvrtko!? — procijedio je hrapavim glasom.

Tata je zastao, fiksirajući ga. Šaka kojom je stiskao držak ašovčića bila je potpuno bijela.

— Krešo! Jesi to ti? — promucuo je napokon.

I Krešo je, nešto sigurnije, rekao:

— Ja sam!

Spustio je ašovčić uz nogu i, ako se ne varam, pokušavao ga malo kamuflirati. Onda ga je premjestio u lijevu ruku i držao otraga. I prišao je Kreši.

16

— Kako mama? — upitao je srdačno.

— Dobro — rekao je Krešo rukujući se s njim i jednim okom gledajući ašovčić iza tatine noge — ali muči je giht.

— Lijepo je pozdravi — rekao je, odjednom veseo, ozaren, a mama se, skrhanana, mlitava, odjednom ispražnjena, kao da je prestala imati kičmu, vratila u auto.

— I ti pozdravi baku Dobrilu — rekao je Krešo ulazeći u auto.

I onda smo mirno otišli na izlet. Jedino, u autu se nije baš puno pričalo.

9.

U to vrijeme polako je rasprodao sve staro oružje, i sablje i kremenjače i kame i tim novcem kupio dvije puške: njemačku dvocijevku s diskretnim srebrnim okovom oko okidača i laganu rusku jednocijevku, da mu bude rezerva. Stigla nam je i faza lova. Sada je, međutim, izabrao drugu sobu. Dao je preurediti tavan s kosim krovom i drvenim gredama pokraj Ujčine garsonijere. Obložili su krovne kosine u brodski pod od jelovine, uredili noseću gredu i od nje napravili policu, a tata je na zid povješao mnoštvo rogova: srndaća, divokoze, jelena. A od plosnatih rogova jelena lopatara bio je načinjen luster. Na podu bila je koža vuka i divokoze, za koju se sumnjalo da je obična lička koza, na lakiranoj grani koja je virila iz zida stajao je preparirani fazan sa staklenim očima, a o gredu su bile obješene dvije prepelice koje nisu imale staklene oči pa su izgledale stvarno mrtvo.

Mama se bojala pušaka, s obzirom na njegov temperament, kako je govorila i nije dozvolila da puške drži dolje u stanu gdje živim i ja, desetogodišnjak, muško dijete koje od djetinjstva zanima oružje. Zato je i preuredio tavan. Tu

je sobicu koja je ugodno mirisala na jelovu šumu u šali zvao lovački kabinet. Znao je govoriti:

— Sine, idemo u lovački kabinet!

Ali, usprkos šali, bilo je vidljivo da voli izgovarati te riječi: lovački kabinet, lovački kabinet... Tu je bio i jedan krevet i ormar za puške u kojemu je držao i redenik s patronama, kutije sa sačmom, pribor za punjenje patrona, a u plastičnim kutijicama s naljepnicama na kojima su bili brojevi pažljivo je bila raspoređena sačma: desetka, devetka, petica... Imao je i patrone s kuglama, za divlje svinje. Te su kugle na svom olovnom vrhu imale ureze nalik na križ.

Jednom prilikom kad smo svi troje sjedili pred televizorom, poslije dnevnika davala se tv-drama napravljena po Andrićevoj priči Zlostavljanje. I dok je Andrija Zereković tumačio ženi kako bi nekoga udario, dok se razmahivao u spavaćoj sobi, u noćnoj košulji, tata je rekao:

— Ovaj je kao ja!

I pogledao je mamu. Očekivao je da će se mama nasmijati, ali nije. I odgledali smo dramu u tišini. Mama mi je samo jednom rekla:

— Gledaj dobro! To ćeš imati za lektiru.

Ali predmeti s lovačkim motivima proširili su se iz lovačkog kabineta, metastazirali i u naš stan, tako da smo u dubokim tanjurima za juhu imali slike zečeva, u plitkima srndaće, porculanska posudica za šećer bila je u obliku divlje svinje, a otvarač za boce imao je dršku od zečje šapice. To ponekad jest donosilo sreću, a ponekad bome i nije.

17

10.

U lovačkom kabinetu u potkrovlju tata je pričao o trovanju vukova strihninom i njihovom čudnom putu od negativaca iz bajki i divljači koju treba istrijebiti, do statusa koji je sivi vuk dobio nedavno: zaštićena divljač.

— Srnu možeš ubiti, vuka ne — govorio je. — Je li to tebi normalno?

Govorio je i o brzini i krvoločnosti lasice, pogledu risa koji hipnotizira divljač, lovu na rijetku crvenu lisicu, jelenima albinima čije se preparirane glave nalaze u lovačkoj dvorani grofa Bombelesa, o medvjedu koji trči brže od srne, zečevima koji bježe u cik-cak putanji, pa kad je on u ciku, ti trebaš pucati u cak, a kad je u caku, pucaš u cik, o tome kuda gađati vepra ako hoćeš preživjeti...

No, često, i sve češće, kad smo tata i ja bili u lovačkom kabinetu, mama se pojavljivala na vratima. Uvijek je pristojno pokucala i zatim s vrata rekla:

— Tvrtko, mali mora pisati zadaću.

Ponekad su to bili i drugi izgovori. Recimo:

— Zorane, idem do Lidije, hoćeš sa mnom? Možeš se igrati s dečkima.

Pokušavala me otrgnuti iz tatinog sna i vratiti natrag u svoj. Ali to nije uvijek bilo lako.

S vremenom, primijetio sam jednu zabrinjavajuću činjenicu: znao je sve o divljači, kalibrima, veličini sačme, taktici lova i dugim dosadnim noćima na čekama kad se očekuju veprovi. Ali nikada, baš nikada, nije išao u lov. Naš lovački kabinet bio je ozbiljno izoliran od stvarnosti i uskoro je postalo jasno da su tatine priče izvučene iz knjiga o lovu koje su stajale poredane na tavanskoj gredi. I poslije toga, kad god bi počinjao neku svoju priču, bilo mi ga je žao. Imao sam nešto više od deset godina kad sam prerastao svog oca.

Jednom sam mu rekao:

— Zašto mi to pričaš kad ništa nije istina?

U očima mu je na trenutak sijevnuo bijes. Vidio sam kako se suzdržava, a onda mi je stavio stisnutu šaku pod nos i procijedio kroz zube:

— Pomiriši!

Ali već poslije nekoliko sekundi pomilovao me rukom po kosi, glatkom i manikiranom rukom koja nikada nije fizički radila.

18

— Dobar si ti dečko — promrmljao je.

A mama me sve češće koristila kao muža. Išli smo zajedno na rođendane kod tete Ksenije i tete Lidije i njihove djece, vodila me u kazalište, najčešće u Komediju na Dunda Maroja i Jaltu, a tata je ostajao kod kuće u svom lovačkom kabinetu. Navečer, u krevetu, dugo smo prije spavanja pričali i u to vrijeme ispričala mi je većinu pričao o svom ocu, o ujči Stjepanu, o ratu i skrivanju. Ispričala mi je i kako su se ona i tata sreli, a meni se činilo kao da su tata iz priča i onaj gore, stvarni tata u potkrovnoj sobici s punjenim mrtvim pticama i odrezanim glavama, dvije potpuno različite osobe. Jednom sam pitao mamu:

— A zašto stvarno ne ide u lov?

Mama me je tada poljubila u čelo, dugo i značajno i mislio sam da poslije tog poljupca, kao i uvijek, slijedi dosta nerazumljivih riječi. Ali ovoga puta nije.

— Moraš ga razumjeti — rekla je — proživio je u ratu strašne stvari. Njegov prijatelj je živ izgorio pred njim.

U lovačkom kabinetu leševi su bili i u njemu i oko njega. Poslije puno godina, kad ga je lov potpuno prestao zanimati, doveo sam jednom u tu sobicu s posebnim ulazom jednu djevojku s fakulteta. Ljubakali smo se već neko vrijeme po klupama u parkovima i, zapravo, tražili smo toplo i suho mjesto da konačno spavamo zajedno. Bilo je praktično i to što je tata gore imao i dobru zalihu pića, whiskeyje i francuske konjake, pelinkovac i neka vina. Došli smo dosta kasno, vidio sam da u tatinoj spavaćoj sobi gori lampica za čitanje, a ujče Stjepana odavno već nije bilo. U tišini uspjeli smo se stepeništem, i kako smo hodali polako, baš pred našim vratima ugasilo se svjetlo, a ona se grčevito privila uz mene. I nastavili smo dalje u mraku, koristeći oskudno svjetlo s ulice, zagrljeni, isprepleteni... Ali kad smo ušli u sobicu u kojoj sam toliko naučio o vukovima, risovima, medvjedima, ali i o krupnoj afričkoj divljači, nosorozima

i slonovima i kad je svjetlo obasjalo sve eksponate, njene su se zjenice raširile. Sjela je bez riječi na kauč, odjednom rezervirana. Nije ju opustila ni čašica Henesyja. Ni ponovljena čašica Henesyja. Čak ni treća čašica Henesyja. Poljubio sam je, izvadio jednu dojku i počeo sisati mlitavu bradavicu, ali ona je ostala odsutna. I gledala je oko sebe s nekom vrstom zgražanja. Kad sam joj počeo otkopčavati traperice, rekla je:

— Ti držiš leševe po zidovima!

Nije čak htjela ni stati na kožu divokoze, nego ju je zaobišla. Naravno da te večeri nije bilo ništa. Ni drugih večeri. Među mladima, lov je polako izlazio iz mode. To su već rane osamdesete. A zapravo, nije bila spremna na odnos, iako se činilo da jest. Međutim to mi je poslužilo da godinama kasnije zbijam šale o tome kako zbog tatinih trofeja jedne večeri nisam dobio ono što mlade dečke najviše veseli, fulao siguran gol i to zbog nečega što nije sam ni ulovio. Nego kupio.

11.

19

Mama i tata godinama nisu spavali zajedno, a da li su povremeno vodili ljubav ne znam, međutim to je teško pretpostaviti. On je prvo spavao u viteškoj dvorani i tamo provodio veći dio svog dana, za Ujčinim radnim stolom gdje je proučavao knjige o starom oružju. Ili se bavio njegovom onoga kojeg već ima. Poslije toga, već u fazi lova, sve češće je boravio u lovačkom kabinetu, a na kraju je počeo tamo i spavati. Silazio je samo na večeru i da gleda dnevnik. Mama ga je povremeno zvala dolje, kad je na televiziji bila neka emisija za koju je procijenila da bi ga mogla zanimati, on bi viknuo odozgo preko stubišta koje se orilo:

— Evo me!

I onda ne bi došao.

Jednom, kad je inzistirala da hitno dođe dolje jer je bila emisija o Srijemskom frontu, dojurio je dolje stisnutih očiju, zagriženih usana i zarežao:

— Vera, nikad, čuješ, više nikad me nemoj zvat kad sam gore!

I više ga nije zvala.

Nedostatak oca i čežnja za njim polako se pretopila u nedostatak muža koji nije bio tako definitivno, ali je prijetio da to postane. I tako se, pretpostavljam, skupilo godina i godina a da nisu zajedno spavali. Iz maminog razgovora sa Ksenijom, koji sam načuo dok su njih dvije pile kavu u njihovom špajzimeru, a ja u dnevnoj sobi precrtavao reprodukciju jedne Picasove mrtve prirode, moglo se zaključiti da je mama nezadovoljna zbog njihovog seksualnog života. A Ksenija, koja se ranije udala, imala više iskustva i živu mamu od koje je naučila biti žena, rekla joj je tiho, ali ne dovoljno tiho da ne čujem:

— Pusti ga malo s lanca!

Tako se počelo pričati o tatinom izletu u Rusiju. Sindikat Narodne banke, u kojoj je radila mama kao devizni inspektor, organizirao je putovanje Le-

njingrad–Moskva–Kijev, sa susretom članova ruskih sindikata, a vjerojatno prikrivenih KGB–ovih informatora. Ali na relaciji Moskva–Beograd došlo je do zatopljenja nakon susreta Tita s Brežnjevom. Mama je tu mogućnost, putovanje u Rusiju, spomenula za jednim nedjeljnim ručkom i više nije o tome govorila. Tek nekoliko dana poslije toga, on je spomenuo:

— Vera, šta misliš, mogao bih i ja s bankarcima u Rusiju.

I tako su počele pripreme za taj put u kojima smo sudjelovali svi. Prvo smo u Varteksu na Trgu republike, u Nami, po robnim magazinima tražili najlon košulje kojih je bilo u Zagrebu sve manje, a koje su u Rusiji postizale odličnu cijenu. Za nekoliko prodanih najlon–košulja moglo se isplatiti cijeli put. I kud god bismo došli i tražili najlon–košulje, tata bi kao slučajno spomenuo da ide u Rusiju na službeni put, a tamo se to traži. U Nami na Kvaternikovom trgu mama mu je rekla:

— Bože, kako si ponosan što ideš u Rusiju.

I on je pocrvenio i zašutio. On, niži činovnik, u to vrijeme radio je u mjenjačnici na Trgu republike, koji službeno nije putovao dalje od Villacha i Klagenfurta, kad je u vlaku držao pokretnu mjenjačnicu za gastarbajtere koji su se preko Božića i Nove godine vraćali u zemlju, odjednom je išao na nešto što je moralo nalikovati na pravi, veliki službeni put.

Ali mama je inzistirala, po prvi put, da se i on lijepo obuče. Nije više spominjala riječ hohštapler, nego mu je birala košulje koje pašu uz boju očiju, baloner koji je popravljao njegovu figuru koja nije bila baš vitka, skup šešir. I on je kod kuće, pred ogledalom u spavaćoj sobi koja je trebala biti njihova, a sada je bila samo moja i mamina, isprobavao te košulje, kako koja odgovara odijelu. Prvo bi stajao anfas i gledao se, onda bi se okrenuo u poluprofil i uputio si nekoliko sanjarskih kosih pogleda, kao da sam sebe zavodi, a onda bi provjerio i profil. Mama je sjedila na krevetu, a ja na stolici za njenim toaletnim stolićem koji joj je tata kupio na početku braka, a ona ga nikada nije koristila. I vidjelo se na njoj da je bila tužna, ali njena velikodušnost sezala je daleko u prošlost: do rovova iskopanih u masnoj zemlji, do juriša kad su njemački mitraljezi kosili sve pred sobom, do raznesenih nogu, do kostiju koje vire iz rana, do oslijepljenih koji bauljaju po liniji fronte i nitko ih, kao za inat, ne pogađa, do...

— Vera! Kako ti izgleda? — zavezao je svoju crvenu kravatu s jelenom na košulju boje svježje proljetne trave. — Malo smjela kombinacija, ne čini ti se?

A kad je konačno krenuo, jedne subote ujutro, bilo je toplo proljetno vrijeme, a pred kućom ga je čekao taksi, mama mu je popravila kravatu i prebacila baloner preko ruke.

— To je da one žene odmah znaju da si poslovan čovjek!

I to je govorila kao da u grlu ima živo pile, gvalju mokrog perja.

Ali on se pravio da ne čuje, nego je požurio niz stepenice da ga taksi ne čeka predugo.

Iz Rusije se vratio za deset dana, dosta kasno. Čekali smo ga u dnevnoj sobi i dok je mama mirno gledala televizor i nije se obazirala na automobile koji su zastajali pred našom kućom, ja sam svako malo jurio na prozor.

— Šta si se uzvrtio — rekla je dosta hladno — doći će?!

Prije puta obećao je da će mi iz Rusije donijeti nagajku, bič s nekoliko kožnih krakova i olovnim kuglicama na kraju kojim je Ivan Grozni, još kao dvanaestogodišnji dječak jašući ispred kremaljske tvrđave, iz užitka rastjerivao seljake koji su tamo prodavali svoje proizvode.

No, kad je konačno stigao, u starom mercedesu repašu, točno se sjećam, bijelom, rekao je:

— Dugo smo čekali autobus na Plesu.

Mama ga je poljubila kao slamnatu lutku, a ja sam nestrpljivo očekivao kad će otvoriti kofer. A kad je to učinio, nagajke nije bilo. Nije održao obećanje, ali, kao i sa svim njegovim obećanjima, nije ga se smjelo podsjećati na njih. Bilo je tamo nekoliko babuški, potpuno istih, za rodbinu i prijatelje, boca Smirnoff votke za kolekciju u lovačkom kabinetu i jedan dosta lijep polifunkcionalan lovački nož koji je imao dršku od bivolje kosti, pilicu za rezanje rogova na sječivu, otvarač za konzerve i otvarač za pivo ukomponiran u dršku.

Ali onda je otvorio i veliku sivu platnenu vreću za koju sam do tada mislio da je dio prtljage i da unutra nosi prljavi veš kako se ne bi miješao s čistim u koferu. Izvadio je lijepu novu balalajku s poledinom od mahagonija i cvjetnim intarzijama i lupio po njenoj pozadini. Lijep zvonki zvuk. Mama se trenutak skamenila.

— Evo — rekao je i prošao prstima po žicama.

Gledala je malo u balalajku, malo u njega i nešto iz bunara prošlosti se vraćalo. Posve vjerojatno večeri u tavanskoj sobici, Kaljinka i Pjesma lađara, široka Volga koja se sporo valja i tragični refren ljudi upregnutih u konopce, a sve možda obogaćeno još i Larinom pjesmom iz Doktora Živaga.

Došla je do njega brzo, kao da će ga ošamariti, ali umjesto toga čvrsto ga je zagrlila i zagnjurila glavu u rameni jastučić njegova sakoa. I tako ga je držala dosta dugo, ulicom je prošlo nekoliko automobila, ućin zidni sat odbrojao je jedanaest puta, ja sam se uspio porezati na lovački nož, a ona ga je još uvijek držala u zagrljaju. A on je izgledao začuđen i morao je reći:

— Vera, šta ti je?

Balalajka ga je vratila među žive, a »one žene« koje je zamišljala tih deset dana kako se bacaju na čovjeka s plavim očima i dobrim, jako dobrim pamćenjem, odjednom su se smanjile, kao što se babuška smanjuje kad ju otvaraš, a ona najmanja je tako mala da ju možeš strpati u rubu u zubu.

Na večeri koju je skuhalo tog vikenda povodom tatina povratka, vesela, pjevušeći, jer mi je, posve neočekivano, te noći tata dozvolio da prespavam u

lovačkom kabinetu (uvjet je bio da zaključa ormar s puškama), doktor Đurin i Laci, kad su malo popili, što se događalo sve češće, upitali su tatu:

— Tvrtko, kakve su Ruskinje?

I tata je odgovorio:

— Debele. Jer jedu piroške.

I mama se tome veselo nasmijala, veselije nego drugi na toj večeri. Jer, u spavaćoj sobi, naslonjena na njen nahtkastl, čekala je balalajka.

Onda je Laci rekao:

— Ajde, Tvrtko, koje to biljke rastu kod nas a ima ih i u Rusiji?

I tata je jedva dočekao:

— *Ascarum europeum*, kopitnjak; *Aspruta odorata* — lazarkinja; *Allium sativum*, češnjak; *Agropyron repens*, pirika; *Angelica silvestris*, angjelika, *Arnica montana*, arnika; *Apium graveolnes*, celer...

— Laci, dosta je bilo — umiješala se Ksenija. Ali lavina se nije mogla zaustaviti.

22

— *Arctium lappa*, čičak, *Aralicea*, ginseng; *Achilea millefolium*, hajdučka trava, *Acorus calamus*, idjirot, *Aesculus hipokastanum*, divlji kesten i, ono što ti najviše voliš... *Avena sativa*...

— Šta je to? — upitao je Laci.

— Zob — rekao je tata.

I svi su se nasmijali, ali pristojno.

I kad god su Đurac i Laci te večeri provocirali njenog muža, mama bi se uvijek sjetila balalajke: »Možda i jest malo na svoju ruku, ali dobar je čovjek.«

13.

Nekoliko dana, ili tjedana poslije tatinog povratka iz Rusije, ne mogu točno odrediti taj vremenski raspon jer se djeci vrijeme, kao i psima, svodi samo na zbroj slika i doživljaja između kojih nema ničega, pozvani smo na večeru kod maminog šefa iz Direkcije za devizne poslove. Zbog toga vrijeme i jest tako zbunjujuća dimenzija: ne čuješ ga, ne vidiš, a možeš ga osjetiti tek kad prođe. Možda je tata zbog toga i odlučio da će se u našoj kući vrijeme čuti. Polako je nastupala faza satova. Ta je faza tekla simultano s fazom lova i davala joj zvuk. Osim starog Ujčinog sata koji je dubokim ali zvonkim glasom odbijao pune sate, onoliko puta koliko je bilo sati, kao da je načinjen za slijepe, a koji je stajao u našoj dnevnoj sobi jer je Ujča u starosti imao slab san, kupio je i kukavicu. Kukavica je prije spadala u naš lovački kabinet, ali je iz nekog razloga tata i nju postavio u dnevnu sobu. Osim dubokog zvonkog bata, sada se svakog punog sata čulo i dosta prodorno kukanje. Bila je načinjena u obliku kućice za ptice s drvenim grančicama i lišćem kao ukrasima i mora se priznati da je dosta nalikovala na kućice za ptice koje je postavljao u našem vrtu. Kro-

vić, prečkica, okrugli ulaz. Unutra je po zimi drobio kruh. Imali smo nekoliko takvih kućica i ponekad sam mu pomagao da ih postavi na stabla. Dugo mi nije bila jasna ta njegova pažnja koju posvećuje kosovima i sjenicama i one mrtve ptice koje su visjele gore u našem lovačkom kabinetu. Kako se mogu pomiriti te dvije stvari. Ali kasnije je postalo jasno: i jedno i drugo bio je ukras. Tata je, poput starih plemena, s njihovim tetovažama, kostima u nosu i metalnim krugovima na vratovima, imao urođeni dar za ukrašavanje.

Treći sat koji je davao ritam našim životima, a bome u ljetno doba, kad su prozori otvoreni, i ritam životu naših susjeda, bio je pozlaćeni zidni sat s masivnim utezima koji je oponašao kičasti empire stil. Na njemu je pisalo »Tempus fugit«, da se zna. Taj nije odbijao samo pune sate, onoliko puta koliko je sati, nego se javljao i svakih pola sata zvukom koji je bio viši i zvonkiji od Ujčinog bidermajera, ali ipak dublji i ugodniji od pseudošvicarske kukavice.

Ti su zvukovi ispratili mamu i mene kad smo tog kasnog popodneva krenuli na večeru njenom kolegi i šefu u šareni neboder u Laginjinoj ulici, gdje su stanove dobivali službenici Narodne banke. Tata nikada nije išao na ručkove i večere kod maminih prijateljica i kolega.

— Poslije jela čovjek se mora malo ispružiti, a to u gostima ne možeš — govorio je.

Ali, zapravo, draži su mu bili satovi i mrtve prepelice od živih ljudi.

Mama me je lijepo uredila, čak joj je palo na pamet da mi zaveže i kravatu na gumu, što sam s gnušanjem odbio, i stalno me požurivala.

— Ajde brže, zakasnit ćemo!

A ona je zapravo premještala stvari iz jedne torbice u drugu. Ili.

— Jesi obukao cipele?

A ja sam već obučen stajao u hodniku i čekao je, dok je ona pred ogledalom u kupaonici namještala maramu. Tužnu staromodnu maramu koja je možda trebala prikriti nedostatak perli.

Kad smo ušli u taj stan na dva nivoa, na vrhu nebodera, odakle se kroz velike staklene stijenke mogao vidjeti čitav južni dio Zagreba sa siluetama nebodera i dva–tri doista velika dimnjaka, supruga maminog šefa je rekla:

— Vera, dođi da ti pokažem stan.

I provela ju je kroz sobe, onda su s čašicama rakije zastale kod velikog prozora i gledale panoramu grada.

— Vidiš — rekla joj je supruga njenog šefa — da si se mogla malo strpjeti sa svekrvom, bile bi susjede.

Poslije, za vrijeme večere na kojoj je bilo i maslina i kapara i pršuta pitao sam mamu što je teta Đurđa mislila kad je rekla da bi bile susjede. I ona mi je objasnila da bi, da nismo sagradili kuću na Zelenjaku, ona ovdje dobila stan. Bila je na listi, ali trebalo je čekati par godina.

A poslije večere sam, lutajući stanom, vidio kako na jednom zidu visi balalajka. Visjela je malo ukoso, na dosta debelom čavlu da može držati njenu težinu.

— Mama — viknuo sam — i striček Rudolf ima balalajku.

I mama je došla do tog zida, hodnika koji je vodio u sporedne prostorije, a za njom i njen šef i njegova supruga. Stvar je bila u tome što je i striček Rudolf putovao s tatom u Rusiju.

Stala je pred obješeni instrument i neko vrijeme ga gledala. Možda kao neprijatelja, ili barem kao onoga tko joj više nije prijatelj. Ili kao apstraktnu sliku koja joj polako postaje jasna.

— Rudi... i ti si kupio balalajku? — rekla je sa šmirgl papirom u grlu.

— Svi smo kupili — rekao je on — Vera, gore stvarno nemaš ništa. Možeš kupit babuške, balalajku ili votku. To ti je sve. Ili značke s likom Lenjina.

Te večeri lice joj se smračilo. I nikada se više nije potpuno odmračilo, iako se povremeno znala i nasmejati.

Jelena Osvaldić

Bujančeva svadba i druge hrvatske satirične priče

U mesnici

25

Još sam pod velikim dojmom. Puše vjetar i dosta je hladno, prsti mi zebu, ali moram otipkati ovo dok je još svježije kao mljeveno meso koje sam upravo kupila. U mesnici, u nedjelju, na današnji dan sam vidjela Ivu Sanadera! Ne kartonskog Ivu Sanadera, već pravog od krvi i mesa! Zanimemila sam od šoka. Mesar nam je bio okrenut leđima, satarom je energično komadao velik komad meni nepoznatog mesa, dok ga je on netremice promatrao. Primijetila sam kako ipak krajičkom oka oprezno pogledava prema meni, kao i nelagodu na njegovu licu. Na ruci više nije nosio skupocijen sat, već posvećenu narukvicu iz Međugorja. Skoro sam mu rekla da se ne boji, da ga neću slikati mobitelom i poslati fotku redakciji Indeksa ili 24sata, i da može spokojno čekati svoja rebarca i teletinu. U jednom trenutku mu je zazvonio mobitel.

Čula sam kako je prigušenim tonom rekao:

— Mirjana, krmendale mi izgledaju staro, nisam ih kupio.

Još bi ga prisluškiivala, ali mesar je uzviknuo: Izvol'te!

Kad sam se osvrnula, Sanadera više nije bilo. Samo mesar, ja i zvuk flajšmašine. Uхватила me neka tuga, ali i neka radost, jer, tko zna, sve se u životu mijenja, ljudi mijenjaju mjesta, pozicije... Ako je Sanader nekoć bio u Banskim dvorima, a sad je završio kao obični smrtnik u mesnici, možda ću i ja jednom biti u vlasti ili barem uhljebljena u nekoj državnoj službici dok mi Nenad Bakić i Saša Cvetojević nabijaju na nos moj nerad i trošak državnog proračuna.

Nema pomoći

Aleks Braun se uspaničio jer, unatoč bogatom iskustvu, nije imao ideje kako pomoći Davoru Bernardiću, pa je pobjegao i nestao, a 2018. nestao je i SDP. Davor Bernardić, doduše, još uvijek sjedi u Saboru, ali pored Darinka Kosora i Tomislava Sauche. Oni su tu kao ukras, kao znak i poticaj građanima da vam može biti super u životu ako ste beskičmenjaci. A što se dogodilo s preostalim SDP–ovcima? Peđa Grbin je lagano poludio od svega, odbacio naočale i otišao u Japan učiti za sumo borca, Ranko Ostojić i Rajko Ostojić otvorili su neku konzalting tvrtku, Milanka Opačić uzgaja aroniju, Maras je profesionalni admin neke Facebook stranice, a Neven Stazić i Arsen Bauk su otvorili satiričko kazalište, Bauk piše s prepoznatljivim cinizmom, a Stazić glumi i režira. I da, zadnje, ali ne i nevažno, nešto što nema veze s SDP–om, naime, te je 2018. godine ministar financija Zdravko Marić uveo domoljubni porez za sve državljane Hrvatske koji nisu članovi HDZ–a. Moram još dodati, Zdravko Mamić je upucan i u drugu nogu, no metak ga je opet promašio, a Velimir Bujanec vodi središnji Dnevnik na HRT–u.

Lažem, dakle Ivan Vrdoljak

Zamišljam dan Ivana Vrdoljaka. Gdje je on nestao? Gdje se sakrio? U koju rupu? Mislim da nigdje ne radi jer je na bolovanju. Svaki mjesec doktor mu produžuje doznake.

— Ivane, još niste ozdravili, dajte si vremena, strpите se!
 — HNS neće koalirati s HDZ–om!
 — Evo, vidite da Vam još nije dobro — uzvraća mu doktor sažaljivo ga gledajući.

Na putu Ivan Vrdoljak gleda u pod i nema snage hodati uzdignute glave. A onda si misli, zašto bi gledao u pod, nije učinio ništa loše, osigurao je budućnost sebi i stabilnost zemlji. Svraća na kiosk i kupuje šteku cigareta, prodavačica ga pita koje cigarete želi, on odgovara:

— HNS neće koalirati s HDZ–om!
 — Kaj je s vama?
 — HNS neće koalirati s HDZ–om!
 — Isuse, da pozovem Hitnu?
 — HNS neće koalirati s HDZ–om!

Kad je shvatio da nema cigareta koje želi, uputio se prema stanu, otključao vrata, skinuo kaput, sjeo na fotelju i ugledao na stolu Konzumov letak. I tada je osjetio neku blagost, samo odjednom neko prosvjetljenje, epifaniju, napokon zna što će učiniti, otvorit će blog.

Down under

Nakon razgledavanja australske bogate flore i faune, naslikavanja s klokanima, koalama, boama i hrvatskim iseljenicima, bračni par Kolinda Grabar Kitarović napokon je imao dan za sebe. Iz predsjedničkog apartmana su izašli bez tjelohranitelja jer je služba sigurnosti zaključila da su u Australiji potpuno sigurni. Do oceana je bilo tek par koraka, mogu se potpuno opustiti, ovako sami i slobodni, kao da opet imaju dvadeset. Jakov je odjenuo havajsku košulju i japanke, nataknuo Ray–Ban naočale, a Kolinda je ipak odlučila ostati vjerna crveno–bijeloj kombinaciji parea i bikinija. Zagrlio ju je baš kad je ona opalila selfie što ju je naljutilo jer će ga opet morati kropati s fotke. Na plaži nije bila gužva, Jakov je hitro razvukao ručnike s logom »Hrvatska, raj na zemlji« i čim se okrenuo da iz putnog frižidera izvadi Cocktu, Kolinda ga je zamolila da joj namaže leđa. Nema ničeg uzbudljivijeg nego ženi mazati leđa, pomislio je, i s veseljem dohvatio Niveu Sun, od uzbuđenja prejako stisnuo bočicu, bijelo mlijeko prsnulo je naglo i u povećem mlazu tako da je Kolinda vrisnula i poskočila kad je osjetila hladnu tekućinu na svojoj vreloj koži.

— Pa što to radiš??

— Oprosti, oprosti, samo ti natrag legni i opusti se..

Mazao joj je leđa polako i nježno želeći je smiriti.

— Stisni jače, Jakove, nisam od stakla. Budi muško!

Jakov je pojačao pritisak i upitao je da li je sad ok.

— Ok je... Nego, nešto sam drugo mislila... Otkud ovome iz osiguranja pravo govoriti da ja mogu hodati kud god želim jer me u Australiji nitko ne pozna, ne bi se smio tako razgovarati sa mnom, ja sam ipak predsjednica jedne europske zemlje, male, ali ponosne.

— Ma, što te briga za to, uživajmo... — odgovorio je Jakov i poljubio je u vrat.

— Ne, ne, ne sviđa mi se to.

Baš kad je željela nastaviti obrazlagati Jakovu svoje nezadovoljstvo, prema njima je krenula razdragana skupina kupaca, upirući prstom u njihovu smjeru, puni uzbuđenja i poleta.

— Diž' se, Jakove, jesam ti rekla da su me prepoznali!! Diž' se!

Kolindi se odmah vratio onaj poznati osmijeh na licu, ustala je naglo, na brzinu je dlanovima popravila frizuru, no rulja je, na njeno golemo razočaranje, samo protutnjala pokraj nje ostavljajući golem oblak pijeska iza sebe. Zgroženo je ispljunula taj pijesak iz usta kao Clint Eastwood u špageti wester-nima i upitala bespomoćnog Jakova

— Što je tim ljudima?!

— Eno se nasukao kit na obali, smiri se, draga, legni pored mene, volim te.

Za dom

Približavajući se Vukovaru u crnoj službenoj limuzini, ministar imovine Goran Marić upitao je svog vozača:

— Misliš li da će u Slavoniji i Baranji ikad itko pobijediti osim HDZ-a?

— To je isto kao da me pitate volim li Hrvatsku.

— Da, oprosti, pitanje je glupo, daj pusti neku muziku da se malo zagrijem prije svadbe, auu, baš se veselim, Bujanec je ljudina, sigurno će biti svadba za pamćenje!

Vozač je pustio Cecu Ražnjatović, pjesmu »Pile moje«, a ministar je veselo zapjevao popravljajući pritom kravatu. Kad su stigli, pred velikim dvorcem gdje se održavalo slavlje, dočekala ih je Željka Markić odjevena u narodnu nošnju. Ona je bila zadužena uzvanicama na revere zataknuti ružmarin, a Bruna Esih marljivo je zapisivala na papir sve one koji žele pljunuti na ploču s natpisom Trg maršala Tita koju je kao posebni dar mladoženji donio dr. Zlatko Hasanbegović. Bila je pozvana i Hloverka Novak Srzić, ali njoj se nije putovalo iz Makarske pa je obećala Bujancu da će cijeli vikend vaditi mast ljevičarima na fb zidu Velimira Viskovića. Goran Marić je primijetio kako mladenka nije u bijelom, već u boji šampanjca, što je i razumljivo, jer Bujanec teško može odoljeti bijelom, jedino što ga jednako napaljuje jest možda crno. Ipak, večer je protjecala, a svadba je bila nekako neobično mirna, skoro pa je nalikovala na neke ljevičarskojugoslavenske svadbe. Bilo je zaista svega, i janjetine, i prasetine, i masline i pršuta, orada i prstaca, svi krajevi Hrvatske bili su zastupljeni, molitvu je održao Miklenić iz Glasa Koncila, crkveni zbor je otpjevao Rajska djevo kraljice Hrvata, ali nešto je nedostajalo, a krivac je bio Marko Perković Thompson koji je zahtijevao da mu Bujanec isplati više kuna za nastup nego što su se prethodno dogovorili i zato je odbio pjevati.

— Gori si od Židova! — izderao se Bujanec.

— Ajde ne seri, da nema Srba i Židova, i ti i ja bi dan danas bili anonimusi — uzvratilo mu je Thompson.

Kad je Mate Bulić vidio da svadba kopni, otpjevao je najgrlatije moguće svoj najveći hit »Gori borovina« i zapalio sve goste kao da Hrvatska već nije dovoljno gorjela ovo ljeto. Na podij je uletio Zdravko Mamić, odbacio obje štake s tim da je jedna pogodila Stevu Culeja u glavu koji se tada od straha popiškiio u velebitske gaće jer mu je policija oduzela sve oružje i od tada se osjećao vrlo krhko. A onda je Bujanec zagrmio:

— Za dom! Spremni — uzvratili su mu uzvanici.

— Za dom! Spremni!

— Za dom! Spremni!

— A zašto ti ne odgovaraš? — upitao je Bujanec s bocom šljivovice u ruci Gorana Marića.

— Ja sam ipak član Vlade RH, ne bih smio...

- Daj se saberi, Mariću, ta zabrana ZDS vrijedit će samo u krugu jednog kilometra od Jasenovca, svugdje drugdje bit će dozvoljeno.
- Za dom! — uzviknuo je još jednom Bujanec piljeći oštro.
- Spreman! — uzvratilo je ministar Goran Marić spremno.

Ponoćni tweet

Iz službenog vozila izašao je mrtav umoran, pozdravio se s vozačem i osobnim čuvarom. Završen je još jedan naporni radni dan. Na vratima stana dočekala ga je supruga s tromjesečnom kćerkicom u naručju. Djevojčica je čekala tatu da je poljubi prije spavanja. Samo je u tim trenucima inače hladnokrvni Andrej Plenković bio toplokrvan.

- Zašto malena još ne spava? — upitao je suprugu.
- Dadilja mi je rekla da je spavala popodne — odgovorila je.

Plenković je u tom trenutku skinuo naočale, pogledao u stranu, protrljao kapke i rekao:

- Molim te, pripremi ugovor o raskidu ugovora o suradnji s dadiljom.
- Ali... — pokušala se usprotiviti.
- Nema »ali«, napravi kako sam ti rekao — odlučno je uzvratilo, a ona je iste sekunde zašutjela.

Bio je previše uznemiren da bi odmah otišao spavati. Upalio je tablet koji mu je bio dužan vratiti Zoran Milanović i pritom razmišljao kako taj Zoks čak niti službeni tablet nije znao ukrasti, a ovaj jadni Saucha se pak slizao s tajnicom oko par tisuća kuna.

- Ili kradi kao Sanader i Agrokor, ili se nemoj uopće upuštati u taj biznis.
- Na internetu ga je dočekao tweet Davora Bernardića.

»U Zagrebu pada kiša.«

Koji je ovo debil, pomislio je i nastavio dalje promišljati.

Možda je sve ovo bila greška, možda je trebao ostati u Briselu kao mudra Ivana Maletić i uživati u pravoj Evropi, a ne se ovdje zajebavati sa spašavanjem tvrtke od sistemskog značaja za urušavanje istog tog sistema, Alvarezom III., osvetoljubivim Slovincima na granici i s Brunom Esih. Ali ne, onda ne bi bio premijer.

»U Zagrebu je pun mjesec« — bio je drugi tweet Davora Bernardića te noći.

Onda mu je stigao kasni mail u kojem ga Gordan Jandrković upitao je li siguran da će ga izabrati za novog predsjednika Sabora i u kojem se ispričava ako mu je dosadan.

»Naravno da si mi dosadan, Gordane, ti si dosadan i vlastitoj majci, ali ne beri brigu. Siguran sam da ćeš biti novi predsjednik Sabora, a ako to i nećeš biti, siguran sam da ću ja opet biti premijer pa i ti predsjednik Sabora, i da će Most po treći put koalirati s nama, možda i četvrti, i peti put, a građani će

birati HDZ koliko god to puta bilo potrebno. Zagrljaj, pozz.« — bio je odgovor Andrej Plenkovića.

»U Zagrebu se budi novi dan« — bio je treći tweet Davora Bernardića od milja zvanog Bero.

Da li ćeš me voljeti i nakon što izgorim

Gradonačelnik Opara se nije nadao da će gradonačelnički mandat započeti s tako velikim požarom, ali gori, treba se gasiti požar, ili možda ne treba? Kerum mu je cijelu noć slao poruke s tajnog broja: »Šta je, kretenčino? Di ti je Kanader? Di ti je Sanader? Di ti je Plenković? Cili grad će ti izgorit, a ti ćeš bit gradonačelnik zgarišta, a ne Splita, tupane«.

No, nisu Kerumove sms poruke bile te koje su ga zabrinjavale, o, ne, ne. Opara se nikako nije mogao odlučiti da li nazvati premijera ili ne. Mislio je, možda se čovjek odmara, ima dvoje male djece, ljeto je, godišnji odmori, ne želi mu smetati, ali opet vani gori, gori, gori, ljudi u panici, kad bi ga barem sam premijer nazvao, to bi bilo najbolje. Čekao je i dalje. Znojio se. Minute su prolazile, i sati... Premijer ne zove. Vani sirene, od dima se ne može disati, i onda je odlučio. Nazvat će premijera i reći mu da Split mora biti obranjen i da im treba pomoć.

30

— Dobar dan, premijeru!

— Dobar dan...

— Znete tko zove? — umilnim će glasom Opara.

— Zbilja ne znam — odgovori Plenković.

— Jel me nemate u imeniku, u memoriji mobitela?

Čulo se neko kvrckanje u slušalici.

— Oprostite, pijem neki koktel od crvene naranče i aronije pa mi baš nešto ne prija... S kim pričam? — upita Plenković.

— Pa s Oparom! Androm Krstulovićem — odvratila mu i dalje umilnim tonom — znam da smetam — nastavi Opara — ali ovdje stvarno gori!

— A di točno? — upita Plenković.

— Svuda, premijeru, svuda oko Splita, a skoro i sam Split!

— Ma jel to baš tako jako gori?

— Da, gori, goriii! — prvi put je poviknuo Opara.

— Ja sam mislio da su to neke alternativne činjenice s interneta — doda Plenković.

— Ne, ne, istina je, premijeru, istina.

— A dobro onda, nazvat ću Damira i reći da digne vojsku, a i Božinović će stići. Samo bez panike. Polako, polako... — hladnokrvno će Plenković.

— I molim Vas, premijeru, samo nemojte slati Kolindu u Split, samo ne nju. Ona će obući crvenu čipku i umisliti si da je vatrogasac bez šmrka. Ne mogu još nju vodati po Splitu i naslikavat se, nema vrimenta, goriiiiiii!

— HDZ raste u anketama s brojem požara, smirite se Opara, sve će biti dobro — uzvratiti mu Plenković i obeća mu da je za pola sata u Splitu.

Tito pred vratima raja

Tamo negdje visoko, daleko iznad Hrvatske i Kumrovca, sv. Petar je opet probudio Josipa Broza na spavanju.

— Pa što je opet? — upitao je sneno Tito.

— Propao je još jedan pokušaj konstituiranja zagrebačke gradske skupštine — prišapnuo mu je sv. Petar.

— A kakve to veze ima sa mnom? Pusti me da spavam.... — odvratio je zijevajući.

— Nema spavanja, možda ti ostave najljepši trg u Zagrebu! Možda Milan Bandić razvrgne zaruke s Esihom i Hasanbegovićkom i opet postane poslušni pionir.

— Ma briga me, ja sam Tito, a oni su nitko! — uzviknuo je glasno tako da su se i oblaci na kojima je ležao malo pomaknuli, i nastavio — uostalom, sveti Petre, ja bih da me pustiš u raj, briga me za tamo nekakav trg, navikao sam na ugodu, na plovidbu Galebom, finu hranu, cigare i lijepe žene, pokaži milost i otključaj ta vrata, molim te!

— Ali sve to što si nabrojao, dragi družo Tito, to ti je u paklu— samilosno će sv. Petar.

— E jebi ga! Nikad niti nisam vjerovao u raj — promrmljao je Tito, okrenuo se na drugu stranu i nastavio spavati.

U podrumu

Mobitel je bacio u rijeku Savu, pustio bradu, kupio si periku, skinuo narančaste HNS-ove boje sa sebe, ali sve to nije bilo dovoljno da postane netko drugi, jer je Ivan Pernar saznao gdje živi i što je radio prošlog ljeta pa mu ispod prozora, kao serenadu, već tri sata čita Novi zavjet, moli ga da se pokaje. Pridružili su mu se čak i molitelji iz Hoda za život misleći da Pernar moli za prava nerođene djece, a ne za spas duše Ivana Vrdoljaka. Vrdoljak nije više mogao slušati Pernarov glas, činilo mu se da će poludjeti ako odmah ne nestane, bilo kuda, znao je da se nekako mora iskrasti iz zgrade. Sjetio se jednog razlupanog prozora u podrumu koji gleda na drugi kraj ceste. Izjurio je iz stana, spustio se se niz stepenice i brzo se našao u mračnom podrumu. Iz džepa je izvadio upaljač kako bi pronašao taj jedini izlaz iz labirita u kojem se našao. Prvo je ušao

u jedan hodnik, pa u drugi, pa u treći, a onda je vrisnuo iz sveg glasa jer mu je štakor preletio preko tenisice, i kad je već pomislio da nema izlaza iz toga paklenog labirinta, ugledao je blagu svjetlost koja je prodirala iz raspuklina prozorskog stakla. Suza mu je krenula na oko od ushićenja, zaletio se snažno i kad je mislio laktom do kraja razbiti prozor netko mu je podmetnuo nogu. Vrdoljak je zacvilio i pao na prašnjavi i ljepljivi podrumski pod koliko je dug i širok. Iz usta mu je tekla krv, polako se okrenuo na bok, ispljunuo zub koji mu se razbio, ali se pritom bojavao otvoriti oči, nije imao snage suočiti se.

— Ivane, pa to si ti!! Fakat, sorry, stari, mislio sam da je neki lopov — začuo se poznat glas. Bio je to Tomislav Saucha.

— Isuse, pa šta ti tu radiš, Tomislave?! — upitao ga je zaprepašteni Vrdoljak.

— Isto što i ti... Malo sam se pritajio, ne izlazim u javnost, u Saboru sam samo kad trebam dati odlučujući glas.

— Ajmo pobjeći... — predložio je Vrdoljak s grozničavim pogledom.

— Nemamo kuda, nismo mi za Irsku, Njemačku, mi ovdje pripadamo, mi smo idealni za Hrvatsku — uzvratilo je Saucha, i nastavio — Andrej je rekao da će poslati nekoga po nas... Ja mu vjerujem. Ajde, smiri se, sve će na kraju biti dobro. Sad ti se čini da si ološ, da si izdajica, da si kurva, ali sve se zaboravi, ljudi su glupi i naivni, pišu po tim svojim Facebook profilima, totalni su jadnici, a zapamti da smo mi ti koji sad imamo vječan imunitet — tješio ga je Saucha.

— Ne znam... Možda sam pogriješio. Možda ćemo stvarno završiti u paklu — drhtavim glasom je rekao Vrdoljak, a onda se začulo nekakvo krckanje.

— Što je to? — uzvrpoljio se Saucha i nagnuo glavu u smjeru tog čudnog zvuka.

— Ne brini, to je samo štakor, kad sam dolazio, prešao mi je preko tenisice — umirivao ga je Vrdoljak, ali onda se na zidu pojavila velika sjena i tihi smijeh koji je postepeno postajao sve glasniji. Bila je to Željka Markić.

— Bog dečki! Koliko se god puta prodali, vjeronauk nikad neće izaći iz škole, zapamtite to! Hahaha!

— Jebote, mi smo stvarno u paklu. Imao je Pernar pravo — zaključio je Vrdoljak i tiho zajecao.

— Bolje u paklu nego u Remetincu — umirivao ga je još jednom dobri Tomislav Saucha.

Remetinec

Došao je i taj dan kad sam morala odlučiti da li ću neplaćenu kaznu zbog prometnog prekršaja zamijeniti radom za opće dobro na slobodi ili kaznom zatvora. Ispočetka nisam imala nikakve dileme, naravno da ću radije ostat na

slobodi, ali kada sam vidjela kako Sauchu lakonski odvođe u zatvor i kako je tanka linija između zatvora i slobode, a ionako većinu vremena ne znam što ću sa svojom slobodom, odlučila sam se na to jedinstveno iskustvo u životu, odlučila sam se za zatvor.

Svi veliki ljudi su prije ili poslije završili u zatvoru — to mi je bila glavna motivacija.

Zatvor je malo stroža vojska, začas čovjek stekne rutinu i shvati da je u okovima nekako slobodniji, um se pročisti, istina iskristalizira, nevažno više nije važno, a važno više nije nevažno. To je svojevrstni eksperiment koji reducira čovjeka na ono supstancijalno.

Zbog štednje i rezanja troškova, meni i Sauchi je dodijeljena ista psihologica. Nakon jutarnjeg čučavca i tri kruga oko zatvorskog kruga, bili smo pozvani u sobu broj 32. Saucha me cijelo jutro ispitivao imam li još vlažnih maramica za posuditi jer ga ubija prljavština i bakterije. Jagodice prstiju bilu su mu smežurane od silnog brisakanja. Slagala sam mu da više nemam, a onda se počeo tresti, oblizivati, plakati, uhvatila ga je totalna panika.

— Daj se smiri, psihologica će misliti da si lud — opomenula sam ga.

— Fakat, uz onu blamažu vezano za disleksiju i disgrafiju, samo mi to treba — mrmljao je u sebi.

— Hm, pa to ti može biti dobra obrana, jednostavno si lud — nasmijala sam se.

— Znaš kaj, pa to i nije tak loša ideja, fala.

Kad smo ušli u sobu 32, psihologica je sjedila u crvenoj čipkastoj haljini i žutim salonkama. Njeni plavi uvojci micali su se svaki put kad nam se nasmiješila, a smiješila se mnogo. Tapete u sobi su bile šarene, kao cvjetna livada, a na zidu je visio akvarel s motivom Bijele kuće i žene naslonjene na ogradu.

— Zna li zašto ste ovdje? — upitala nas je.

— Znamo — odgovorili smo.

— Zna li da možete otići ako vam se ne sviđa?

Nas je uhvatilo tupilo od nekuženja.

— Pa ne možemo, mi smo u zatvoru — dobacila sam.

— Ne, vi niste u zatvoru, vi ste u Hrvatskoj, a iz Hrvatske, svatko tko mu se ne sviđa, može slobodno otići.

Prvo smo malo šutjeli, a onda sam rekla — Ok, ja idem!

— Ja ne idem nikud, ne možeš sam tak otić', kaj ti je?! Ovo je namještaljka, kak ne kužiš?! — viknuo je Saucha i još jednom gorko zaplakao.

Kad sam izlazila iz zatvora, pozdravila sam se s čuvarima na porti, a u zatvor su taman uvodili Hrvoja Hribara s lisicama na rukama. Poželjela sam se opet vratiti unutra, vidjeti što se u Havc-u zbilja dogodilo, a onda me presreo Aco Stanković na svojem brzom motoru.

— Hoćeš li gostovati u mojoj emisiji? Ipak ti imaš ekskluzivu iz Remetinca.

— Može, super.

Nemreš pobjeć od nedjelje, Facebooka i iz Hrvatske, nemreš ni kad te puste da odeš.

Sokrat ili Pavo?

Bivši ministar Pavo Barišić punih se osam sati žestoko borio da ostane ministar. On je tihi junak, nepravedno optuženi Sokrat.

Na prvu bi čovjek pomislio da taj razumni, gotovo nevidljivi, samozatajni i blagi čovjek, koji nikad ne podiže glas niti se ljuti, odstupa s funkcije lakše nego što prepisuje tuđe radove, ali ne, on ne želi samo tako otići.

— Pavo, ne možemo te više braniti, moraš otići — uvjeravao ga je u Banskim dvorima iza ponoći već umorni Andrej Plenković trljajući oči i zijevajući.

— Samo preko mene mrtvog ću otići.

— Ali ti već jesi na neki način mrtav. Gotovo je. Finito — ponovio je nerвозni Plenković.

— Ne — prošaptao je Barišić.

— Što si rekao?

— Ne — ponovio je jedva glasnije.

— Nisam htio da dođe do ovog, ali natjerao si me. Vaso, dođi!

Iz druge sobe je izašao Milijan Vaso Brkić s bočicom otrova u ruci.

— Ajde, junače, da te vidimo sad. Jesi li Sokrat ili Pavo?

Barišić ga je pogledao, pustio suzu i prošaptao — Ja sam samo želio ostati ministar. Zar je to takav grijeh?

34

Mrak u šoku

Anka Mrak Taritaš pogledala je van kroz prozor svoje spavaće sobe, protrljala oči, progutala tableticu za tlak i mirno odšetala u kupaonicu. Danas želi biti posebno lijepa pa će si ispeglati kosu. Vratila se nakon pola sata i u kuhinji iscijedila tri naranče. Napokon sunčan dan, neki spokoj, pomislila je kad je ispijala prvi gutljaj. Tada je čula zvono na vratima. Tko bi mogao zvoniti tako rano?, upitala je samu sebe iznenađeno. Zagrnula se kućnim ogrtačem i uzviknula — Tko je? Iza vrata se nije čulo ništa. Totalna tišina. Tko je?, ponovila je. Opet ništa. Tišina. Oprezno je otvorila vrata tako da joj se izvana vidjelo samo jedno oko.

Kad je vidjela tko joj zvoni u 6.00h uhvatila ju je takva nesvjestica da je počela ponirati, hiperventilirati gore od Bože Petrova, a onda je pala dočekavši se na koljenima, izgledajući kao da kleči.

— Milane, pa zar ti nisi sinoć umro na operaciji bruha?!! — uspjela je promrmljati još uvijek se nadajući da joj se sve ovo samo pričinja.

— Hehe, nema tog bruha, nema tog moždanog udara, nema te bolesti koja bi mogla ubiti Milana Bandića! — uzvratilo je veselo u trećem licu.

— Ali... ali... rekli su na svim vijestima! Andrija Jarak se javio uživo ispred tvog stana!

— Kaj znaju ti novinarčići na vijestima, pojedem ih kao žitne pahuljice za doručak, hehe.

Anka se tu već počela gubiti.

— Diži se Anka, nema niš od plača, došiel sam po tebe da idemo zajedno trčati, ajmo na noge lagane, jesi ti mrak ili nisi mrak, Anka Mrak, hehe?

— Ti odi, ja sam još u šoku — uspjela je promrmljati.

— Kak oćeš, ja sam te zval, idem trčati, idem delati, život je lep, ajde bok! — pozdravio se Milan Bandić i sjurio stubištem još uvijek odjeven u bolničku pidžamu s oznakom »Sveti Duh Zagreb«.

Bijeg u Bangladeš

35

Tri mjeseca sam pokušavala izbjeći poziv u vojsku, ali onda su počeli dolaziti po takve poput mene. Obrijali bi nam glave i obukli u maskirno, gurnuli nam pušku u ruke. Ako si htio nešto jesti, morao si zaklati kokoš, to je bila i inicijacija i kazna za dezerterstvo.

Od kad je Sberbanka 2017. preuzela Hrvatsku, po cijeloj zemlji i čitave dane razbijale su se ploče s latiničnim natpisima i postavljale one s ćiriličnim, Putinova slika je umjesto križa visila u školama, a oni krajnje neposlušni su prognani u Sibir da pišu zapise iz mrtvog doma. Kolindu su Rusi i dalje ostavili za predsjednicu pod uvjetom da svaki dan svira balalajku i pleše kazačok, a Andreja Plenkovića su postavili za gubernatora samo zbog sretne okolnosti što ima rusko ime.

Među narodom je zavladao muk, ruska tuga u srcu Mitteleurope, ljudi su se ubijali votkom. Na zapad se ne može, tamo je Trump i Las Vegas orgijanje, u susjedstvu Orban i još dublje blato, u Bosni Erdogan, a Marie le Pen maršira u Parizu.

Partijski šah–mat

Dobila sam zadatak otići na press konferenciju SDP–a. Uzela sam fotoaparat u ruke, uključila diktafon i bila spremna kao njemački vojnik 1941. U središnjici SDP–a najprije nas je dočekaio Ranko Ostojić i sa širokim osmijehom dobrodošlice pokazao nam gdje da sjednemo. Ubrzo se iza njega stvorio Rajko Ostojić i rekao nam da sjednemo na drugo mjesto.

— Rajko, zašto to radiš, zašto nas sramotiš? — upitao ga je Ranko.

— Zato jer mogu, Ranko — odgovorio mu je Rajko.

Iz pozadine se čulo neko meškoljenje što je bio znak da se pojavio šef SDP-a Davor Bernardić. Svi smo ustali i počeli ga fotografirati, a onda se začuo glas Predraga Matića Freda:

— Ljudi, koji vam je bog? Jeste li poludjeli? Pa ovo nije Bernardić! Ovo je Domagoj Hajduković!

Razočarano smo sjeli na svoja mjesta nadajući se da će se Bero ipak ukazati i da ga nećemo zamijeniti s nekim drugim članom SDP-a.

— Pernar, eno ga, Pernar!! — viknuo je odjednom novinar 24sata, na što smo svi brzinom munje izletjeli van, a središnjica SDP-a je ostala sablasno prazna. Jedino su Peđa Grbin i Arsen Bauk ostali u kutu igrati šah iako im je jasno da je za SDP nastupio šah-mat.

Delikatna pitanja fašizma

36

Nakon teksta Viktora Ivančića u kojem ga naziva prikrivenim fašistom, premijer P. Države H. odlučio je da se u svakoj županiji, gradu i općini formira »Povjerenstvo za vrijeđanje svih mogućih osjećaja«. Tako je odlučeno da se u području grada Jasenovca ne smije čuti, risati, niti ugravirati pozdrav ZDS, dok se, na primjer, u Kninu i Sinju to slobodno može činiti jer to nikoga ne vrijeđa, dapače. U Istri je crvena zvijezda i dalje dozvoljena, ali u Vinkovcima je strogo zabranjena jer bi mogla vrijeđati Domovinski rat. Na nekim opskurnim lokacijama, doduše rijetkim, moći će se zabraniti i križ jer je pod križem u povijesti počinjeno puno dekapitacija. Drugim riječima, za svako i najmanje mjesto u državi H., Povjerenstvo će diskrecijski odlučivati o simbolima pod geslom »Osudimo sve totalitarizme«.

— Da li ste vi premijeru prikriveni fašist, razotkriveni fašist, antifrašist ili obična kukavica vulgaris? — upitao ga je novinar RTL-a Hrvoje Krešić.

— Polako, polako... — odgovorio je premijer.

— Čekam..., dakle? — uzvratio mu je novinar Krešić.

— Polako... To je delikatno pitanje.

— Pa dajte barem jednom odgovorite na pitanje.

— Kad Vas izaberu za premijera, onda vi jasno odgovarajte na pitanja, ja sigurno neću.

Nadežda Čačinović

Uvijek iznova

37

U čudesni sam svijet knjiga ušla ponavljanjem: ne ponavljanjem lekcija o slovu po slovu nego strpljivim roditeljskim ili sestrinskim čitanjem, sve dok knjiga u svojoj točnoj određenosti ne zaživi kao poseban entitet omogućen zapisom: i onda jednoga dana odjednom i sami možemo protumačiti te zapise.

S knjigom je, naime, tako: mora biti fiksirana, ali ponovnim čitanjem nalazimo novo: novi užitak i nove uvide. Bezbroy je opisa toga ulaženja u čitanje: toga kako se povlačimo iz izravnog doživljavanja da bismo onda svijet i sebe mogli doživjeti bolje.

Kako ne bih ostala u posve osobnom, podsjećam ovdje na doista postojeće razlike u povijesti čitanja. Dugo je prevladavalo intenzivno čitanje, ponovno čitanje jedne te iste knjige, a danas dakako prevladava ekstenzivno čitanje, korištenje beskonačnih mogućnosti dolaženja do novih knjiga.

Nije teško vidjeti kako intenzivno čitanje predstavlja presudni dio onoga na čemu su utemeljene objavljene religije, religije knjige, iako postoje velike razlike u tome kome dopuštaju ili kome nalažu tako intenzivno čitanje. Čitanje u ključu jedne knjige može imati, dakako, vrlo neugodne posljedice pa se i u sekularnim prilikama valja plašiti ljudi jedne knjige.

Ponavljanje je neophodni dio svih religijskih rituala, no zašto uvijek iznova čitamo nešto neobavezujuće, na primjer romane Jane Austen? To rade i ljudi koje ne možemo optužiti za kičerski eskapizam. Jedno od mogućih i jednostavnih tumačenja je da doista svaki put otkrijemo nešto što nam je promaklo, kako to tvrdi Patricia Meyer Spacks u svojoj knjizi o ponovnom čitanju, dokazujući to primjerom iz *Emme* i onog jedinog ulomka kada se motrište premješta u gospodina Knightleya. Naravno, i teorija književnosti nam je pokazala koliko mjesta neodređenosti moramo popuniti kod svakoga čitanja. Ostanemo li kod Jane Austen postoje i upute za ponovno ali kritičko čitanje u potrazi za prešućenim i potisnutim momentima, kao kada nas Edward Said podsjeća na

izvor bogatstva obitelji iz *Mansfield Parka*, naime, ropski rad na plantažama šećerne trske.

To je dobro i korisno znati ali nije opis mojega užitka u ponovnom čitanju, u anticipaciji ponovnog susreta sa sjajno sklopljenim zbivanjem, užitka uranjanja u poznato. Jedna je francuska proučavateljica ponovnoga čitanja, Laure Murat, radila empirijska istraživanja o strasti ponovnoga čitanja i smatra da je i na taj način potvrdila stav Rolanda Barthesa da je ponovno čitanje jedino kreativno čitanje, budući da ponavljanje sadrži obećanje da će se konačno razotkriti ono što već znamo. Neki od ispitanika, doduše, naglašavaju nešto drugo, to kako ponovnim čitanjem integriraju svoju životnu priču: kada sam imala petnaest godina to sam čitala na takav način, a sada znam ovo i ono...

Ništa, međutim, ne može vratiti onaj trenutak otkrića da znamo čitati, da je sve to odjednom na raspolaganju.

38

Ne znam da li se taj doživljaj može održati u drugačijem rasporedu osjetilnosti, u pretežno audiovizualnom svijetu. Na kraju krajeva i beskonačna raspoloživost zvuka i slika velika je stvar, pitanje je tek ima li u tome ona svečanost osobnoga dostignuća.

I svečane vrste sjećanja. Jest da sjećanje na davna vremena često vodi pomalo patološkoj izgradnji osobnoga mita, sentimentalnoga oduševljenja našim davnim jastvom.

Pitanje je i koliko je to moguće smisleno posredovati: slikovnica koju sam doista prvo pročitala bila je pomalo već uništena, umotana u vrstu prozirnoga papira protkanoga špagom kakav više nisam srela i, što zvuči još čudnije, na jeziku koji zapravo više i ne znam dobro. Pa ipak nezaboravna.

Sonja Manojlović

Otkriće čitanja

39

Stvarno ne znam gdje mi je pamet bila kad sam pristala govoriti pred profesionalcima o umijeću čitanja. A možda je to i normalno jer ja sam tipični promatrač — nemam nikakvu biografiju, jedina imovina koju imam je izvjesna zalih riječi, i skočit ću sad u tu vodu, a poslije ćemo vidjeti da li na noge ili na glavu.

Prisjećam se jedne davne godine, na kongresu ili skupštini Društva književnika, tko bi se sjetio, Zvonko Golob donio je nekakve papiriće, euforično razlistao tri–četiri stranice, i svečano počeo pod naslovom *Zašto pišemo*. Tako ću nekako entuzijastično i ja sada progovoriti o svom iskustvu čitanja, jer možda je upravo ono najozbiljnije što mi se dešavalo.

A počelo je gledanjem. U kući, gdje sam živjela, bilo je nekih knjiga — ja ih se ne sjećam. Sjećam se teških predmeta. To su, valjda, bile enciklopedije. I sjećam se jedne knjige, za koju sad znam koja je bila i kako se zvala (možda u jednom svesku, možda u četiri, toga se ne mogu sjetiti) — *Doživljaji dobrog vojaka Švejka*, na njemačkom, s onim groznim vitičastim slovima, za koje nisam ni znala što su, ali unutra su bili crteži. I ta ponosna figura trbušastog vojaka Švejka, sa prćastim nosom i uspravnom kapom, mislim da je potaknula iskustvo zamišljanja koje sam zapamtila do dana današnjeg, a imam i neku posebnu sentimentalnu sklonost prema besmislenim i dječjim »stvarima«. Kasnije sam shvatila i da se iz te knjige, na razne načine uklapa još ponešto: osim što je Švejk bio zakartan, i tako, kao posilni, dospio do onog natporučnika, kako li se već zvao, odličan je prizor i onaj u kojem natporučnik treba nešto javiti u kasarnu, ode u drugu sobu da telefonira, a kako telefona nije imao, govori u abažur stajaće lampe. Možda je to bit pisanja...

Mislim da se nije puno promijenilo: nepoznati jezik, nepoznati sadržaji, pretpostavke...

Evo, prošli sam se mjesec vratila iz Danske. Tamo sam bila petnaest dana, i uzgred rečeno, tamo nemamo što tražiti. Omjer krune i kune je jedan–jedan, nji-

hova prosječna plaća je 38.000 kruna, a naša 5.600 kuna, pa sve što imamo tamo izjedemo u tren oka. Možda će i Rajki nešto reći o tome — on je bio prije mene.

Dakle, bila sam u Odenseu. To je grad drugi po veličini u Danskoj i tamo se održava desetodnevni međunarodni festival, a »međunarodni« znači da su oni preveli, recimo, moje pjesme s hrvatskog na danski, ali nisu danske na engleski, naprimjer, i ja sam sedam dana promatrala pisce... dobro, ne baš svaki dan... Došla sam na otvaranje, uživala sam u melodiji jezika, jasno, svi znamo da je to moguće, je li, a došla sam i na jedno književno veče u njihovom teatru na kojoj je najavljena izvjesna Madame Nielsen. To mi je neobično zazvučalo. Na slici je bilo neko anoreksično biće s francuskom kapicom, a uživo se to biće pojavilo s dosta knjiga. I trideset i pet minuta je Madame Nielsen čitala iz svojih knjiga, redom, sve po malo, dozirano, ali fantastično. Vlada glasom, vlada mimikom, gestikulacijom. Izgleda neobično, ima neko odjelce, kostimić zapravo, sa malo poletnim ramencima, do struka, a struk osinji, dolje se nastavlja duga uska suknja sa asimetrično postavljenim gumbima, ali nije bilo Charlieja Chaplina da ih složi... Bilo je sjajno! Dobro ošišana, u jednom trenutku skinula je kapicu, i onda je ponovo stavila... Ali, razumjela nisam ništa.

Vratila sam se u taj dvosobni stan koji su mi dali na raspolaganje u našoj razmjeni pisaca, i uključila internet da vidim o čemu se tu zapravo radilo. A na internetu — ne možete ni zamisliti čega sve tu nema! Istina i domišljanja. Madame Nielsen je ušla u umjetnost kao Claus Beck Nielsen. On sada ima 54 godine, kazališni je čovjek: dramaturg, glumac, pisac, performer, što god hoćete. Komponira, piše i pjeva svoje tekstove, objavljuje knjige i tako dalje...

Uglavnom, jednog dana odlučio je sahraniti tog Clausa. Sa svojom kazališnom bulumentom organizirao je sprovod. Lijes je bio bijel, sve se to može vidjeti na internetu, okupili se svi ožalošćeni, uključujući njega, i njegovu ženu, i kćer, malu od osam–devet godina. I sipnu Clausa u raku, a on ostane bez imena deset godina.

Može se vidjeti na internetu i kako se on pred nekom publikom, kasnije, predstavlja. Kaže: My name is... My name is...? I onda netko iz publike vikne: Nielsen! On pita: Just Nielsen? I od tada postaje Nielsen, to jest Madame Nielsen i dizajnira se kao žena. Napisao je jedan roman u kojem je, sa stvarnim imenom i prezimenom, opisao nekakvog družbenika, njihovu uzajamnu fascinaciju, i taj cvili na internetu, plače, ostao je bez obitelji, bez ne znam čega, iselio se nekud, tužio ga je... Ovaj mora platiti par stotina hiljada kruna, i tako dalje. Ali sve u svemu, lijepo hodaju, s leđa snimljeni, u sivim savršenim odijelima, dobro podšišani, vitki, sve u svemu, jedan izuzetan estetski doživljaj.

Nije se tu zaustavio. Postoji i nešto što se zove The Sisters Nielsen — objavio je dva albuma, i to su hitovi, zapravo. Svira, sklada i pjeva, i to je zaista lijepo vidjeti i čuti.

Ima i nešto što se zove Salon Madame Nielsen. Putuje naokolo po Europi na tzv. neverending turneji. A jedan od mogućih predaha bit će 2018. Obilazi europske gradove, uključujući i Auschwitz, jer on je zainteresiran za ono što se događa oko njega, dođe negdje, naprimjer u Pariz, instalira se na vlastitom

krevetu, uzme gitaru, svira, pjeva, pozove neke ljude za koje on smatra da imaju što reći o svjetskim temama, i onda raspravljaju. Posebno rado poziva žene, da bi se govorilo o temama koje se tiču svih nas. Uglavnom, jedno fascinantno biće. Potražit ću engleske prijevode, slušala sam samo ono što pjeva, a pjesme su vrlo zanimljive — on vlada svojim licem, a na njemu je uvijek neka drama bića, i to zaista vrijedi vidjeti.

O čitanju mi je nekako lakše govoriti u vezi onoga što ću napraviti, jer mi se čini, kako sam ja promatrač, da moram proći kroz mnoštvo promatračkih slojeva da bih stigla do »suštine«, jer je čitanje i pisanje kod mene povezano, a nažalost nemoguće istovremeno... pa je onda uvijek ili—ili, i u konačnici beskonačno čitam otkad sam se učlanila u knjižnicu, od drugog razreda osnovne škole, i sjećam se kako su me tamo svojevremeno knjižničarke pritjeravale uza zid da ispričam sadržaj *Za kim zvona zvone*, a meni sadržaj baš i nije bio bitan, ali mislila sam tada da to moram napraviti... tad i nikad više.

Dakle, neprestano se ponavlja ta situacija da zapravo ne znam što se događa, pa se uglavnom domišljam.

Recimo, iz Odensea sam otišla u Aarhus, i od onog što su nudili kao ovogodišnji europski grad kulture, odabrala sam detaljnije pogledati nešto za što sam mislila da je izložba, ali bila je filmska instalacija Juliana Rosefeldta iz 2014. pod naslovom *Manifesto*, kao hommage svim manifestima — od komunističkog, preko dadaističkog i drugih, kao manifest manifestata. Realiziran je pomoću trinaest likova — priča, na trinaest ekrana, postavljenih tako da ne smetaju jedan drugome, ni zvučno, ni vizualno, i možete ići od jednog do drugog da pogledate cijelu priču, ili dio. Sve te razne likove utjelovila je Cate Blanchett, australska oskarovka: nekakvog divljeg beskućnika koji urliče nad gradom svoje solilokvije, preko agresivne pankerice u klubu, sveupicanjene televizijske voditeljice koja intervjuira nekakvu bijednu novinarku na mostu, pod kišom i na vjetru, a to je isto ona, do nekakve majke obitelji koja kosim pogledima za ručkom kontrolira dvoje djece i muža, preko pregorene, automatizirane radnice koja iz spavaoničkog saća ide na posao, na nekakvom motorinu, sa kacigom, dođe na posao, stavi drugu kacigu, oblači kombinezon i sjeda u fotelju, i s trajnim grčem vilice i usana rukuje viličarom, prenosi jednu hrpu smeća s jednog kraja na drugi te nekakve rupe u staklu... neke koreografinje, s turbanom — sva dizajnirana, maltretira jato balerina, i svako malo, lako kao primisao, takne podbradak, jer godine idu... pa neke službenice, pa žena koja drži govor na sprovodu... a u jednom trenutku svima njima, istovremeno, zastakli se pogled, lice se stvrdne, i svi počinju govoriti isti tekst, tekst manifestata. A kad izgovore, vrata se u lik, i svatko svoju priču dovrši iz svog lika.

I to bi, zapravo, za mene bila jedna od metafora pisanja, a i čitanja, jer sam morala proći kroz sve te promatračke slojeve, prvo scenarističke i režiserske Rosefeldta, a zatim kroz ono što je Cate Blanchett napravila sa svakim likom. Morala sam, dakle, izroniti iz svakog lika u sebe, a to je suština pisanja, a to je i jedino iskustvo čitanja koje ja mogu imati.

Zvonimir Maković

Razgovor o čitanju

42 1.

Razgovor o čitanju započeo bih čitanjem: čitanjem jednoga svojega zapisa koji sam davno napisao i uvrstio ga u zbirku pjesama *Prah* (1992.) i zatim u knjigu izabranih pjesama *Veliki predjeli, kratke sjene* (2000.) naslovivši ga *Ali*. U oba slučaja tome sam zapisu, koji i sada želim žanrovski ostaviti otvorenim, iako se pojavljuje u knjigama pjesama, dao svojevrсно programatsko značenje. U knjizi *Prah* pojavljuje se na kraju knjige i ima nadnaslov *Post scriptum*. U knjizi izabranih pjesama, koju je uredio Krešimir Bagić, nalazi se na uvodnome mjestu, odmah nakon njegova opsežnoga predgovora. Evo toga zapisa:

2.

ALI

Kad mi je bilo pet godina često su mi čitali knjigu *Max & Moritz* Wilhelma Buscha. Ispod šarenih i duhovitih sličica, na kojima su prikazane nepodopštine dvojice vragolana, bili su stihovi koji su, dakako, objašnjavali ono što su prikazivale sličice. Stihovi su bili na njemačkom, a ispod njih netko ih je lijepim dječjim rukopisom ispisao i u hrvatskom prijevodu. Tu je knjigu krajem dvadesetih godina dobio moj pokojni ujak, a prije nego sam nakon četvrt stoljeća ja počeo polagati pravo na nju, već su je mnoge druge ruke listale i čuvale. Od svih sličica i stihova osobito me se dojmio završni distih koji je u hrvatskoj verziji glasio:

*Mlinarove ali patke,
pojele su sve ostatke.*

Ta jednostavna i okrutna rečenica govorila je o tome kako su skončala svoj život dva mangupa zvana Max & Moritz. Nakon što su zabunom samljeveni, patke su dokrajčile ono što je od njih ostalo. Tu crnu logiku pravednosti nipošto nisam u svojoj dječjoj imaginaciji dovodio u pitanje. Štoviše, ishod priče se na neki način podrazumijevao i nije bilo nikakvih zabuna niti nejasnoća na narativnoj razini.

Zabuna, pravi mali šum u razumijevanju, dolazila je, međutim, iz sasvim neočekivanog aspekta. Aspekta pojedinačnih riječi. U završnim me je stihovima bunila riječ *ali*. Nikako si nisam mogao predočiti što ona znači, što skriva i čemu služi. Na neprestana zapitkivanja, dobivao sam sasvim proizvoljne i neodgovarajuće odgovore. Rekli bi mi kako je riječ *ali* stavljena tek tako na svoje mjesto i da ne znači ništa. Iz takvih bi objašnjenja dolazilo do još većih zabuna, baš kao i znatiželje, pa mi je riječ *ali* postala vrhunskom zagonetkom. Nijedno objašnjenje nisam prihvaćao kao cjelovito, tim prije što sam vrlo lako otkrivao proizvoljnost koja je stvarala još veću maglu oko te riječi. Varljiva nada kako ću jednog dana u školi otkriti pravo značenje riječi *ali* za koju se godinu potpunije izjalovila. U školi sam mogao otkriti samo poraznu činjenicu da je mala riječ *ali* tek jedna od brojnih drugih riječi koje nisam mogao dešifrirati.

Usvajao sam tijekom godina sve više riječi, a ono što je bilo zastrašujuće, bila je činjenica da je proporcionalno rastao i broj nepoznatih i nejasnih riječi. Još kasnije, kada sam počeo ne samo čitati, već i pisati, pa te vještine izabrao i za svoj životni poziv, otkrio sam nešto duboko porazno. To je, naravno, da sumnjam kako ispravno ne razumijem niti jednu riječ koju pišem i izgovaram. Mala, samo naoko besmisleno upisana riječ *ali* u onom prijevodu Buschove knjige, bila je na neki način ključna riječ mogeg života. Kada sam to pričao jednom svom prijatelju, inače pjesniku, otkrio mi je gotovo identičan slučaj. Prva riječ koju je on zapamtio kao svoju sudbinsku riječ, a koju nije razumio, bila je *sam*, prvo lice prezenta glagola *biti*. *Ja sam...* Sam? Što je *sam*? Onda je, baš kao i u mojem slučaju, išlo dalje. Osjećaj nerazumijevanja upotrijebljenih riječi širio se strahovitom brzinom. Svaka nova pjesma, svaka nova knjiga ostavljale su iza sebe pustoš. Ili bogatstvo, kako se uzme. Bogatstvo nepoznatih, nerazumljivih riječi. U usporedbi s mojim prijateljem, ja sam sretnik. Put u nerazumijevanje riječi ja sam ipak počeo s veznikom, a ne glagolom *biti*. Da, to bi se moglo nazvati srećom. Ali... Što *ali*?

3.

Razlog zašto sam zapisu *Ali* dao značenje u knjigama koje mu jesam dao, a pojavljuje se kao završni tekst i u mojim knjigama izabranih pjesama na francuskome (*Larges espaces, courtes ombres*, Éditions Caractères, Paris, 2003 u prijevodu Brankice Radić) i njemačkome jeziku (*lügen. warum nicht?*, Verlag Das Wunderhorn, Heidelberg, 2011 u prijevodu Alide Bremer) čini mi se da je

jasan. Jasan je stoga što sam čitanju, otkako znam za sebe, pridavao posebno značenje, smatrao ga bitnim u svojim djetinjim nastojanjima da otkrijem svijet oko sebe. Možda smisao svega što me okružuje. Bio sam nestrpljiv u tome i vrlo sam rano naučio čitati, svakako prije nego što sam pošao u školu. Vjerovao sam da se iza slova koje oblikuju riječi krije pravi svijet, da je ovaj koji gledam i živim prije neka fikcija, a da se čitanjem ulazi u onaj istinski. Odrastajući i čitajući zaista sam shvaćao da se u tekstu kriju sva rješenja koja sam tražio, sve žudnje koje su me obuzimale. Čitao sam vrlo često nekritički, sve što mi je dolazilo pod ruku, a tek kasnije otkrivao što pruža više, daje sadržajnije odgovore, nudi veća zadovoljstva. Posjećivao sam knjižnicu u Osijeku, gradu u kojemu sam proveo djetinjstvo i mladost, a ona se nalazila gotovo pa u mojem susjedstvu. Da bih od kuće došao do knjižnice, trebao sam proći pored jednoga kinematografa u čijim su vitrinama bili plakati i fotografije filmova koji su se prikazivali ili najavljivali. Zastajao sam tu i te su me fotografije odvodile u još jedan paralelan svijet koji sam zarana zavolio. Film. Odlazio sam redovito na projekcije filmova u popodnevnim terminima, a nešto kasnije u drugom, također obližnjem kinematografu, otkrio sam kako postoje i jutarnje projekcije koje su počinjale u 10 sati i završavale prije početka poslijepodnevnoga termina nastave. Pojedine sam filmove gledao i više puta, a ponekad sam znao pobjeći s nastave da bih na miru uživao u obično polupraznoj dvorani kinematografa u kojemu su se filmovi vrtjeli dopodne. Vrlo sam brzo povezao te svoje strasti, čitanje knjiga i film, ali i kazalište koje je nudilo jedan, koliko sličan, toliko i bitno drugačiji prozor u svijet koji sam smatrao svojim svijetom. Knjiga i čitanje bili su, dakako, najjednostavniji način da se pomaknem od onoga što me je okruživalo. Ulazak u svijet knjige bio mi je poticajan i izazovan stoga jer me je ponukao da i sam počnem pisati. Pisati — što? Nije bilo bitno što, nego samo pisati kako bi se stvorila vlastita platforma koja je omogućavala najdirektniji ulazak u fikciju koja se doživljavala kao paralelna stvarnost, mnogo privlačnija, mnogo šira i kompleksnija.

Kad mi je bilo dvadesetak godina često sam se viđao s Vesnom Parun i od nje čuo nešto što mi je relativiziralo onu moju mladenačku žudnju za čitanjem svega. Sjećam se kako smo se jednom sreli u knjižari Prosvjete na Cvjetnome trgu gdje sam upravo kupio dvije knjige pjesama. Jedna je bila srpskoga pjesnika Čede Minderovića, a druga hrvatskoga T.P. Kada sam joj pokazao što sam to uzeo i spremao se čitati, velika pjesnikinja mi je rekla da postoje knjige koje je besmisleno čitati, a ove dvije to sigurno jesu. Rekla je još nešto što me je pogotovo zbunilo, a to je da treba s najvećom pažnjom čitati svoje knjige, svoje pjesme. Priznajem da mi je trebalo dugo vremena i više objavljenih knjiga da do kraja shvatim što je taj savjet trebao značiti. Objavljivao sam pjesme, štoviše i knjige, a da ih nisam prethodno čitao s dovoljno pažnje. Jer da jesam, sigurno ih ne bih objavio. To su propusti do kojih se sigurno dolazi s iskustvom, s godinama. Zaista, danas mi ne pada na pamet pročitati svaku knjigu, pa čak i onu nekoga nobelovca. Vremenom sam shvatio kako i čitanje

ima svoj život, kako i čitanje ima granice, te da u čitanju postoje zone pukotina koje će nam uvijek ostati neotkrivene kolikogod se upirali da prodremo u njih, da ih spoznamo. To su zone u kojima postoje riječi poput onoga veznika iz knjige *Max & Moritz*, veznika *ali* koji smatram najvažnijom riječi svojega života. Ali..... Što *ali*....

Sibila Petlevski

Opsjednuta

46 Jedno od najglupljih pitanja što ga je svijet smislio glasi: »Kuju biste knjigu ponijeli na pusti otok?« Ponijela bih prazne papire: puno praznoga papira, neko sredstvo za pisanje i nadu da me sjećanje neće napustiti. Kako sam pročitala gomilu knjiga, a život mi je bio i ostao ispunjen neobičnim zapletima, preostale bi mi dvije mogućnosti: pisati, pisati, pisati ... dok mi ne dosadi, a kad se umorim, pokušavati se prisjetiti knjiga drugih pisaca koje su mi bile drage i zapisivati rečenice po sjećanju — ispunjavati mjesta zaborava komentarima i izmišljotinama, nastavljati fabule koje su me nekada zaokupljale, mijenjati sudbine likova, po potrebi im popravljati usud. Ostavljala bih omiljene likove što duže živima — da mi prave društvo na pustome otoku. Možda bih tamo srela duhove mrtvih književnika čije knjige su ostavile na meni neizbrisiv trag. Ovisno o tome kako su umrli — prirodno ili nasilno, blago u dubokoj starosti, ili tragično u naponu snage — točno tako bi se duhovi mojih omiljenih pisaca ponašali. O da, prodefiliralo bi mojim otokom puno sablasti! Pojavio bi se **Arthur Rimbaud**, trgovac kavom i oružjem, suncem opaljene puti, okrutnih očiju. Taj tridesetsedmogodišnji bivši pjesnik, prilegao bi u sjenu, ispružio gangrenoznu nogu i rekao: »Trebam jedan pakao za bijes, još jedan pakao za ponos — i još jedan posebni pakao za seks — pravu simfoniju paklova. Pogledaj me! Ja sam mrtav čovjek. U najboljem slučaju skoro mrtav.«

»Koji si ti buzdo« — naljutila bih se ja, jer nekad sam obožavala Rimbaudovu *Zlu krv*. A on bi nastavljao kao u bunilu:

»A ipak mi uz sve to skupa ne nedostaje svijet. Sretan sam što više ne patim. Moj život, nažalost, nije ništa više od hrpe budalaština. Da ti kažem, curo: mi nismo s ovog svijeta — ni ti ni ja. Mi smo u egzilu s ove planete. Ako je išta sigurno, onda je to to. Nema tu pravog života. Ljubav treba ponovno izmisliti. Ali, šta da ti govorim. Znaš ti vrlo dobro.«

I taman kad bi Arthurovo zanovijetanje utihnulo, pojavio bi se duh **Ernesta Hemingwaya**: »A da mu se dvjesto šrapnela zabilo u nogu kao meni, trista mu gromova, sto mu sabljarki, kako bi tek onda gundao!«

Ernest se sjećao Velikog rata: bilo je to u srpnju 1918. Austrijska granata rasprsnula se u neposrednoj blizini. Vukući nogu i tijelo polumrtvog prijatelja iz iste jedinice, uspio je pronaći zaklon. Ernestov duh dolazio bi uvijek s puškom. Ponekad bi s njim došao i neki od likova iz kratkih priča koje su mi oduvijek bile draže od Hemingwayevih romana. Tako bi pred kuću uvečer zasjeo neki starac i krpao ribarsku mrežu, a dva španjolska dječaka bi se u mojoj kuhinji igrala bika i toreadora: jedan bi jurišao s noževima, drugi bi mahao stolnjakom.

U susjedstvu, na mojem pustom otoku naseljenom duhovima, sigurno bi stanovala **Flannery O'Connor**, čudakinja s američkog juga koja je šivala moderne haljinice, kapice i odijelca i u njih oblačila kokoške tako da su neodoljivo podsjećale na neke političare, *celebrity-koke* i tipove iz medija. Flannery je jednom napisala priču pod naslovom *Teško je pronaći dobrog čovjeka* o patološkom ubojici s licem dobrog dečka i okruglim cvikerima koji je poubijao cijelu obitelj: oca, majku, baku, dvoje djece i, koliko se sjećam, psa ili mačku. Bila je to zapravo priča o jednoj tipičnoj obitelji koja sjeda u auto i ide nekamo provesti vikend. Bili su to obični ljudi, onakvi kakvih je najviše, koji prolaze kroz život misleći da ih se ništa ne tiče i trude se ništa ne vidjeti, a kad napokon osjete da bi nešto trebalo poduzeti, spoznaja dolazi prekasno — u njihovo čelo već se zabija metak. Možda bih našla načina da spasim neki lik iz Flanneryna svijeta, ali nikada ne bih mogla spasiti stvarne ljude koje je opisao **Isak Babelj** u *Odeskim pričama* i *Crvenoj konjici*. Oni bi dolazili na moj otok kad bi ga zavile magle. Bio bi to trenutak pogodan da se na moj otok ušuljaju duhovi ruskih seljaka. Izvukli bi harmoniku i zapjevali alkoholizirana daha. Kad bi ponestalo pića sipali bismo u ispražnjene čaše losion za brijanje i pili u spomen na pisca koji je po Staljinovu nalogu ubijen u moskovskom zatvoru Butirka. Čim bih sklopila oči, u san bi mi došao lik iz **Thomas Mannova** romana *Čarobni brijeg*. On bi mudro zaključio: »Sada znam da ne sanjamo iz naše pojedinačne duše. Mi sanjamo anonimno i zajednički, premda svaki na svoj način. Velika duša koje smo dio može kroz nas, našim sanjačkim načinom, snivati svoje tajne snove, o svojoj mladosti, o svojoj nadi, o svojoj radosti i miru — i o svojoj krvavoj žrtvi«.

Igor Rajki

Osnova tastaturizma

48 1.

...ooop! Samo da bih se primirio i povukao iz proze! Eh... Otkako sam obolio od klaustrofobije teksta, navukavši se na trotočje, odustao sam od tastaturizma. Prošlo je mimo mene više kartica, otpratio sam završetak, kraj, the end... točkice krasne... i pobjegao iz jezika. Njega su osvojile tuđice do strasti: *fuck, sorry, shit*... Posvetio sam se nebilježenju patnje kako bi mi ista što manje došla do izražaja te se pokušao svesti usklicima nezadovoljstva: ua, oh, ah..., na nečitku emotivnu fragmentalnost. Stoga, kad mi je i zarječalo u glavi, pomislio sam: »Kako su me samo pronašli?« Upotreba starih razgodaka me prenula. Oni ne nestaju preko noći. Tja... Jednom tastaturist, navijek tastaturist! — Iгоре? — trznuo me skup birokratiziranih morfema. — Da... — Trebamo vas! Samo vi to možete obaviti! — Ne bavim se više time! Imate pregršt fabulista! — Ali rijetko tko još eksperimentira, a ne libi se patetike! — Ne! — Ali nitko tako dobro ne uništava priču kao vi. — Još...! — Niste ni loš stilst. Osim toga, vas boli kita što će reći kritika! — Pristajem! — No, moramo vas upozoriti. Nećete biti adekvatno plaćeni! — Ha, strukturalizam se nije promijenio! — Vrlo malo! Sastanak je u 2. poglavlju! Pridružiti će vam se i Žan Rist Fonetski. Oprez, prvi mu je to zadatak! — Ali u književnosti radim samostalno... — Ne duljite! 5 poglavlja, 4 kartice, 3 razine, 2 lika, 1 cilj: probiti se do čitatelja! — Ah...

Ostao sam sam. Pomoćni glagol mi se dvostručio naočigled. Jutro je teklo potaknuto samim spominjanjem. Morao sam pohitati. Tastaturist ne zna za odmor, stanku, *break*...

2.

Žan Rist Fonetski čekao je na početku poglavlja. Smjesta se nametnuo: namješten, uvršten, epitetan... Vidjelo se kako poznaje stručnu terminologiju, ali nikad nije bio u proznoj akciji. Tastaturist ne smije pokazati da mu se gadi takav suradnik. Mora prijeći preko ukrasa i provjeriti obučenosť za zadatak. Zbijen dijalog izvrstan je za karakterizaciju! — Najznačajnija ploča? — Bašćanska! — Dobro! Najbolja duhovna ljubavnica? — I. B. Mažuranić! — Najsmješnija pojava u prirodi? — Jednačenje zatvornika po izgovornom mjestu! — Najdosadniji pridjev? — Samozatajan! — Sinestezija neba? Što manje riječi! — Jutarnji ispljuvak. — Možeš bolje! — Nadtjemenost! — Doba? — Točno u podne! — Ok, a sad najteže: Čega bi se odrekao, republike ili publike? — Deprefiksiram re!

Odgovori su zadovoljavali. Odavali su težnju za originalnosti. Tastaturist treba skratiti opaske i zbrzati! Preostalo je, predosjetio sam, tek više od 2 kartice. — 3. poglavlje! — napisao sam i tutnuo mu pod nos. Žan Rist Fonetski je blenuo. Bilo mu je to prvo 3. poglavlje u životu. Iskoristio sam mu nepažnju, iščekivanje, naivnost... Tc...

49

3.

Dan je bio naznačen banalnim mimezisom kad smo jurnuli kroz dugačku rečenicu, vijugajući njenom sklopivosti, dohvaćajući se apozicija, umješno svladavali formalni besmisao koji nam je podarivala, ostavljajući apostrof za sobom da bismo se znali vratiti. Tastaturist da bi uništio prozu, mora postati proza! Žan Rist Fonetski pratio me u preteritu. Nije krio začuđenost. Možda se sprijateljimo, dopustio sam si osobnu pomisao, ali u tastaturizmu nema vremena za prisnost. Već smo nabasali na: mnoštvo, neupotrebljivih, razgodaka; što odbačenih/što hotimično stavljenih — samo da bi nam se narugali, podsjećajući na linearnost kojom je tastaturist okružen. — Ne daj da te zavedu! Koristi ih! — izrazio sam se. Tastaturist zna da, u konačnici, i služe zato da bi ispunio zadatak! Odmah potom pred nama se ispriječio ulomak, neprohodan, zgusnut, odbojan... Žan Rist Fonetski se prepao napora i umalo odustao. Sabrano sam mu pokazao kako ga svladati. Tastaturist mora biti strpljiv i shvatiti da su oni neizostavan dio opsjene! Djeluju moćno, ali ne znače ama baš ništa. Postoje tek da pozor dovedu u kušnju. Slično, nadodao sam, preskakivanju opisa krajobraza kakav se odmalena udomaćio u lektiri. Hooop...! Bio sam ponosan, ali nisam stizao dubiti ljepotu onomatopeje. Već su se glomazni arhaizmi bili poslagali u zastrašujućem nizu: strahobalno, transcendencija, svjetlomrcanje... Tastaturist im se mora oduprijeti! Mahom služe za jačanje neprirodnosti. Potom je i šatra prijeteći zastršala »šljucnem te u bulju, zdopi!«, ali na takvo što se treba navići. Uostalom, ona je figurativna. Odvlači pripovijedanje nauštrb začudnijih stvari. Primjerice, Žan Rist Fonetski udivljeno je zaškiljio u *kurziv*

dok sam koristio trotočje... Onda je, iznenadno, zapeo o nemušti prijedlog, prekobicnuvši se ispred mene, umalo se nepovratno upetljao u zavisno–složen niz, ali reagirao sam spretno, žurno krateći izražajnost da bih ga podupro, pomažući mu upravnim govorom: »Uhvati se za moju rečenicu...« — smireno ga uvukavši u novi red. Uf..., koji razmaženi teoretsko–dekonstrukcijski recipijent! O...! Nisam se mogao osloboditi hrpe starih pridjeva. Eh, nisam više za avanture. Nisam više sposoban odreći se ni aliteracije. Ogrezao sam u literarnost. Postao sam najobičniji samospoznajnik, nostalgijačar za *, zadržavatelj usredotočenja itd.; ma, dulje me čak i kratice. Presposoban za malu prozu, za ograničenje, propis... — Gle uskliknik! — kliknuo je zaigrano kao malo dijete. — Ne budali — zatipkao sam. Htio se ulizati konciznostima, no nije bilo mjesta zajebanciji. Stil nas je nemilice bacakao dalje. U njegovoj se proizvoljnosti mogla zamijetiti viša sila, ali tastaturist ne smije pridavati tome važnost. Tekst ga može preteći pa će zadatak ostati nedovršen. Brzo obilazeći particip, odlučio sam: odmorit ćemo u sljedećem poglavlju. Iznuren, umalo nisam uočio zagradu (poslijepodne je najobičnija inačica stvarnosti).

4.

Tastaturistu je kao i svima, potrebna sreća. I predah! Žan Rist Fonetski jedvice je dočekao malenu sastavnu rečenicu u kojoj će se izvaliti pa nije mario što mu je zaklanjala subjekt. Zaspao je i zadrhturio. Znao sam da se čuti grozno, upotrijebljeno, kontekstualno, ali i da mu je ova misija tek alibi; i on će jednom postati morfem te birokratizirati strast sužanjstvom broja kartica. Ipak, obgrnuo sam ga objektom, ušuškavajući ga proširenom funkcijom istog. Nije dobro, prekorio sam se. Pokazivao sam osjećaje! Osim toga, po njima me hvatala i digresija. Fuj... Nisam više u klasičnoj formi! Nekada bih se usredotočio na detalj i vješto poentirao. Plop! Ovako, čak mi se, neredundantno, nametala pomisao na one velikih sisa koje mame jezgrovitu naraciju. Mm... Suton je nalijegao usred teksta! Tastaturist se mora oduprijeti općim mjestima i pod cijenu zamjerki na infantilnost! Ubacio sam: Trebali bismo krenuti dalje nakon što smo stekli nešto kondicionala. Žan Rist Fonetski ustrašeno me pogledao. Pomislih, isuviše priglupa igra riječi, ali rastavni me veznik dohvatio po enklitici te osvrnuo. Nemilice nas natiskavajući, poglavlje se naskroz primaklo: 5. Ispunio sam se užasom, tim više što me prožela doslovnost ogavne fraze. Hm...! Prije nije bilo toga. Kad su proze bile dulje, suvereno si prolazio poglavljima, nisu te zaticala. Ua! To grafičari, redaktori, urednici i ostale sitne duše krupnog kapitala smanjuju prohodnost, grabežljivo te stežu u novinski stupac da bi te uništili. Sorry... Moram obezličiti i ispriku. *Fuck*... Ali tastaturist ne smije podleći suvremenim trendovima! Njegova misija pripada vječnosti. Osim toga, opazio sam kako se sa Žanom Ristom Fonetskim nešto događa. Ne samo da me čitav ulomak ignorira, već kad treba podijeliti bit problema, sklanja se.

I njegovo mi je ime samo pakostilo dužinom. Shit... Kada se sve uroti, tastaturistu preostaje tek još jedan plan, plan sadržaja! Protrljao sam prste: Izlazio je preda me, podlo upirući prevladan, a nakaradan, post-trans modernizma. *He! He!* — citirao je — *nasmijem se glumeći sam pred sobom idiota; Donadini, Bauk (1922)*. U bijesu što se moram služiti klišejem jednogovora, otvorio sam navodnik, snažno gurnuvši na nj dvotočku: »Oh kurzivniče, bijah spreman povjerovati da si lik koji želi dobro hrvatskoj književnosti i olako prijeći preko jeftine motiviranosti! Hajde, mislih, dijelimo si sintaksu, bit ćemo odani. Zavolio sam te kolegijalno, no ti si indolentan mojoj samoći. Prozreo sam te, prijetvorna literaturna uhodo!« Još je provocirao: »A?«, držeći se ove beznačajne rečenice, ali zatomio sam sućutnu arbitrarnost te požustrio. Mnogi ne osvijeste najkompliciranije: iza njih ostaje nepromijenjeno štivo, a mudrost, zakrabuljena riječima, uvijek je pred nama. Tastaturist mora znati pravodobno poludjeti i doskočiti tradiciji! Kao kad dopre tračak svjetlosti, razmaknuo sam odjeljak.

Prebacih se krajnjim naporom — dotaknuh se umetka, jagodicama zgrabih aorist, svima se pogubno vraća zbog zapostavljenosti — kojim urlajući podigoh velika slova: ČITATELJU NAJOBİČNIJI da bih te strovalio kovanicom, pred sam završetak. Tastaturist mora zatrenuncirati, ma koliko mu smanjili prostor djelovanja, da bi časomično obogatio jezik! Darovati vlastitu sadašnjost u svim vremenima i jest bit misije. Tek je tada sposoban za uživanje u polupan-sionskoj noći s tri zvjezdice koja guta dokrajčenu prozu.

* * *

Tišina jezika i njegova smisla uvlači se marginama. To književnost, kao i uvijek, šuti sama za sebe! Oponašajući je već potpuno, nalik na obgrljaj, širim rečenicu, protežem se među zarezima, tik prije negoli ću te njome zauvijek osloniti na krasne točke male: Hoo...

Dorta Jagić

Njemačkom neoromantičnom cestom, u noć

Putopis, noćno

52 Što je krajolik?

Drugo je poluvrijeme ljeta 2016., a Stephen, Marina i ja spaljujemo benzinom neko najpovršnije vrijeme, prolazimo autom pokraj njemačkih južnih gradova. Cesta je kao Lorelei, glatka kao pjesma. Raštrkana naselja, a onda izbiju lijepa područja bez ljudi; pogled zavodi na tisuće vitkih borova, zatim pukne čistina pa nasad breza ili bukova šuma. Šira, neosobna slika, ona idila u kojoj ne stigneš vidjeti životinjske tragove, male tragedije, kukca izvrnutog na leđa, male mrlje mišje krvi, mrtvog ptića, ispalu ukosnicu šetačice. Obzor u ravnini ravničarske šume zakriva nježni brežuljci, vinogradi, dramatične stijene. Pa ga smoči jako duga i gotovo apstraktna obala golemog jezera. Na putu prema Stuttgartu, sve od prelaska austrijske granice motrim krajolik kao neko dublje otkrivenje, misao o zemlji. O prirodi. Zurim u plohu Bodenseea, tako upadljivo čistu, nalik utjelovljenju njemačkog idealizma.

Što je krajolik? Putopisac kao estetski stroj u ova ironična vremena izazvan je dekonstruirati naivnost divljenja, poništavati lijepo ružnim, uništenim. Postavlja se kao radikalni anti-turist i razbijač top destinacija spomenika. Je li danas deplasirano zaneseno pisati o pejzažu, krajoliku, neoromantičnoj zagledanosti u prirodu, u percepciju, u opise viđenog, ne toliko reflektiranog. Vjerojatno jest, ali kad je posrijedi južna Njemačka sigurno nije tako. Nije uzalud južna Njemačka zemlja kroz koju se gotovo 400 km proteže tematska ruta nazvana Romantična cesta, predjel kojeg su prekaljeni putnici nazvali »kvintesenacijom« Njemačke. Ta ozbiljna zemlja, domovina velikih otpadnika, luđaka, radnika, pjesnika, glazbenika i filozofa sva bridi od naglašene romantike, zamučena i sočna od duboko zelene krvi »Sturm und Dranga«. U motrenju tih prizora događa se nešto što ih u sebi nadilazi. Zanos iz ležišta pomaknutog

duha. Odatle su rječiti stihovi Charlesa Wrighta »Krajolik je uporište transcendencije — stavi polugu tu ili tamo i odmakni se«.

Postoje prijateljstva iz klupe koja su odavna prerasla džepno izdanje. Tako je moja Marina, nadimkom Vretence, s mužem došla po mene u noći povratka. Smjesta sam se spakirala. Pitali su me prijatelji, kako sad odjenom ideš u Njemačku? Zašto, kad postoje zanimljivije zemlje? Odgovor je — nizašto. Ako se odgovor ne krije u radosti, onda možda u jednom smiješnom strahu. Strahu koji je čak u znanosti dobio ime: *Oikophobia* — u engl. Wikipediji stoji — »is an aversion to home surroundings. It can also be used more generally to mean an abnormal fear of the home, or of the contents of a house 2] The term derives from the Greek words oikos, meaning household, house, or family, and phobia, meaning »fear«. I što je još indikativnije, 1808. pjesnik i esejist Robert Southey *used the word to describe a desire to leave home and travel. Southey's usage as a synonym for wanderlust was picked up by other nineteenth century writers.*

Tako da se za taj lijepi strah bez greške može reći da je jedan od rijetkih kojem je u temelju radost. Radost koja se može naći i u ideji putnog kofera, u toj njevoj praznini dok je ne isjeraju putnički predmeti, odjeća.

53

Pleidelsheim

U bijeloljubičasto jutro stigli smo na moju prvu postaju, Pleidelsheim. Dakle, prostor daleko od velegradske gromkosti. Posve u duhu neoromantizma, nevažno, ali divno selo. I dobro da je tako. Želim i sama biti nevažna, anonimna kao priroda. Ne treba mi grad. Novalis je rekao »Priroda je okamenjeni čarobni grad.« Moja me domaćica Marina smjestila u malu sobu za goste, u velikom stanu s terasom. Jedina neuredna stvar trenutno u Njemačkoj je moj kofer. Treba rasporediti kofer po sredini, kao ribu. Ponekad, kad ga rasporiš, moraš se boriti s gvaljavom masom u žurbi krivo izabраних bespotrepština; previše odjeće, načetih bilježnica, tableta, kabela, olovaka, stvari koje iz njega naviru, ispadaju kao neke buduće uspomene.

Kako Marina nema djece, kad se vrati s posla ne kupi po tepihu poispadale mliječne zube. Sama sam, bračni par je od ranog jutra na poslu. Kakav pospan, seoski mir. Kao da je nagovoren od vječnosti da sjedne i bude tu. Pojačan još neposrednom blizinom pleidelsheimskog pogrebnog poduzeća. S prednje su mi strane ti otmjeni grobari, a s boka, crkva. Dakle, pravi *Memento mori*, jer prozor moje sobe zaklonjen granama trešnje odmah je do skromna, ali dostojanstvena zdanja katoličke crkve, čija mi zvona već od sedam izbijaju plombe iz zubala. Zanimljivo, nema nikakve znakovite melodije, ritma u tom trudu. To je neko zapomažuće, monotono nabijanje, koje se da prevesti, u najmanju ruku, kao »sto mu gromova«. Kužim ga, ali ne znam kako pomoći zvonaru.

Kao prava staromodna romantičarka, šetam kroz selo kao kroz zabavni park za odrasle. Krušast, opojan miris sela je jestiv; kao da same bundeve, sjemenje suncokreta i mokra zemlja žele kroz nos u naša tijela. Miris koji je poput slatke fraze o dobrom životu, poput razbuđujuće uspavanke. Ovo je selo bez ikakva nereda ili viška prirode, i bez zaštite — nema visoke živice, visokih ograda pred kućama. Granicu čini tek svakojako bujno bilje svjesno svoje nutarnje matematike, i svoje izvanjske pristojnosti. Prolaznici su ili na biciklima, ili lagano džogiraju. Šetam kroz prozračan labirint ulica, prelazim rijeku na mjestu za spuštanje brodova. I onda dalje, u livade, u šume... Čarobne gajeve. Umorna, u sumrak vadim svoj najdraži notes. Možda baš kako je to u zoru romantizma radila Madame de Staël, pišući o svojim putovanjima Njemačkom.

Zapisujem natuknice prvih dojmova, kao da znam da neću ostati zauvijek ovdje, iako sam tih mjeseci htjela. Nabacan kaos impresija navješćuje dobar početak godine. »Jogirajući s Marinom kroz veliku šumu kraj Pleidensheima vidjela sam: velikog zeca nalik srni, kraljevsko vretence, rode, ljubičastog konja (samo prebačena deka, nažalost), zatim kalendarski zbunjena jata plavih šafrana oko stabala. Nešto šetačica uvijenih u marame, velike leptire i visoke vjetrenjače. Grbave puteljke i veliku čarobnu močvaru skrivenu iza trske i grmlja. Nad srebrnim borovima obraslim otokom u sredini močvare prelijetale su svakojake ptice. Ornitolozi s dalekozorima i foto aparatima vrebali su ih s promatračnice u raslinju. Dalje, u raskošnom voćnjaku, ubrala sam i poje-la bebū jabučicu s, pod težinom plodova prepuklog, na porodu umrlog debila jabuke, a kod kuće se, umorna, prejela chia sjemenki. Sutra ću se vjerojatno probuditi kao stablo, stablo puno sjemenki, ljubičasto.«

Nježna gozba

Čim ustanem, jaka kava i uvlačenje uma u nove kulise jutra, vrije radost novog životnog početka. Ovdje svi jedu zdravo. Nema više junk fooda! S kuhinjskog stola stisnuti u kutijama vitamini gledaju u neku točku gdje je moje buduće zdravlje. Osim što je fitness guru, Marina je fanatik zdrave klope. Vodila me u noćni šoping za njemačke početnike. I jutros tu su — za svega nekoliko eura posvojeni — senf s medom, blijedo ružičasti sok od rabarbare, ulje šafranka, orahov ocat, ikra morskog zeca, švapski ravioli, brašno od graha, chia sjemenke, kikiriki s wasabijem... Moja Babetina gozba, moja prevelika čistunska i moderna, hiperzdrava Babetina gozba. Ovdje, u ovom malom Pleidesheimu, čak i suncobrani, izlozi mesnice i one elegantne guske u dvorištu bivše tvornice duhana odišu filozofijom novog zdravlja, bio-superfooda. *Zdravo jedem, dakle, jesam i bit ću.* (Jer u Njemačkoj se »zdrave« namirnice mogu kupovati a da ne moraš dizati nenamjenski kredit.) Kažu mi, eto malo gastro eugenike i da vidiš, bit ćeš kao curica. Ali ne radi se ovdje samo o utilitarizmu i raskošnoj prozi zdravlja. Ima neke poetične ljepote u tom rogu obilja. U supermarketima

moje nepce pjeva, skupa s očima. Iz velikih dućana donosim kući nekakve nadrealne jestvine; ulje koštica grožđa, liker od podivljale jagode, ruže, kadulje, gusti sok od ljubičica, šećer od breze. Mislim si, ovo je zemlja za mene, livada iz sna, gdje se u marketima nudi sok od divlje nježnosti, od poezije.

Kafka u Marbachu

Pali se ona vatra kasnog poslijepodneva, kad je sunce gotovo pri kraju svog javnog nastupa. Izdržljiva, zrela poput najboljih predikatnih vina, Marina me nakon naporna radnog dana vozi u 30 km udaljeni Marbach, lijepi Marbach. Sijećemo autom mirno more vinograda koji su u svojim samosvjesnim bojama poludjeli od plodnosti. Gotovo da po nama padaju raspukle bobice. Smijemo se, kao da smo pijane od samog prizora. Uskoro će berba. Kakav rajnski rizling! Ovdje je omiljena sorta trollinger, vino srednje kiselosti s aromom jagode i dima. Romantičarski srednjovjekovni grad strši kao zvonareva grba, na brdu. U dolini je brza rijeka Neckar, a okolo šećerno zeleni vinogradi. Iz podnožja, stara gradina pod oblacima djeluje kao veliki voćni sladoled zabijen u smeđi kornet stijene. Na vrhu nedostaje samo onaj *Wanderer* raščupane kose, do otrcanosti najpoznatije djelo Caspara Davida Friedricha. Budući da sam spisateljica, prije svega moram posjetiti jednu muzejsku kuću, Schillerov rodni dom. Nije tu bilo mjesta za eksperimente. Dobročudna, velebna kuća stare fasade sa smeđim kosturom od snažnog drveta smještena je nasred glavnog trga, a kako je danas zatvorena za posljeditelje, samo sam se fotkala kao počasna straža ispred vrata kroz koja je izašao u veliki svijet, tj. u Stuttgart. Vidi ti to, ozbiljni se i buntovni dramatičar Friedrich rodio u veseloj kući od čokolade, s prozorima od marmelade. Penjale smo se, a ulicama Marbacha puzala je neka svjetlucava maglica radosti. Po Holdergasse i uz druge strme ulice pune kornoba i galerijica, stanovnici su brižno postavljali izložke, otvorili prolaznicima svoje vonjave podrumne pune neobičnih predmeta. Cijeli je grad djelovao kao rekvizitima prenatrpana kazališna kulisa, topli izmišljaj neke bajkama sklone urbanistice. Ili tajno prebivalište nekog književnog junaka koji se odao bijegu od racionalističkog realizma svog autora. Marbach sav natiče od literature; odmah blizu Schillerove kuće je Njemački književni arhiv, ali i u cijeloj Njemačkoj znani Muzej moderne književnosti, pred kojim se i nije tako uzbudljivo selfirati. Onako tmurne geometrije, bio je neugodno apstrahiran od svega ljudskog. Kao da je u svojoj biti nalik duši suda u kojem se odvijao Kafkin »Proces«. I zaista, »Proces« je tu i završio; naime, original rukopisa najslavnijega sudskog romana izložen je u toj zgradi. Možda odatle nisam imala nikakvu fetišističku potrebu da ga uživo vidim. Vjerujem da ne bi ni dečko iz praške Zlatne uličice, Kafka.

Nova adresa, Ulica bagrema

Za jedne pučke svečanosti u Bissingenu, s puno konja, mladog vina i pite s lukom, bez najave sam banula na prag dragoj rođakinji i nakon kave ostala u njenom domu, kao novi komad namještaja, mjesecima. Bio je to retrogradan, u neku ruku infantiln transfer, od prijateljice do sestrične. (Što je sljedeće? Do tete iz jaslica?) Ta moja sestrična i vršnjakinja Janja, skoro dva desetljeća radi u obližnjoj tvornici manjih motora, i jako je sretna i lijepa žena. Voli svoje sumještane i gradić u kojem živi, zaboravila je odavna na melankolične vrbe i blato Bosanske Posavine. A kad su mi u sutone tenisice bile raspložene, taj bi me tihi Bissingen umirivao svojim blagim crkvama, rimskim mlinovima, izlozima i pivnicama, zagasitom noćnom rasvjetom.

No postoje u njemu i one druge zgrade. Za one ozbiljne, službene cipele; toliko različite u tonu od snovitih bissingenskih rubnih vrtova i voćnjaka, od šumskih šetnji uz rijeku i crnih konja i kajaka, od staklenog lusteru obješenog o granu stabla jabuke, i tajnovitog restorana na kraju šume!

56

Iako iznutra boravim svugdje, čeka me čin prijave boravišta, birokracija. Ona najotpornija »kracija« na svijetu. Odmah do zgrade Općine koče se nabijeni visoki kontejneri–stanovi, nakrcani izbjeglicama. Ravne, prazne linije nastambi, bez grafita, cvjetnih tegli, kućnog broja. Minimalizam krizne situacije. Nigdje sirijskih ukrasa, osobnih tragova života, izloženih uspomena i sanjarija. Jednog prijepodneva izlazim iz auta, a blizu dva muškarca sjede pred vratima i u ljetnim natikačama piju kavu. Na licima im sja neka meni nepoznata daljina. U Općini, u uredu za strance, očekivana je gužva. Došla sam se prijaviti, kao i mnoga lica ovdje. Dobiti novu adresu, i tako odati svoje novo boravište kod Janje.

Adresa, zapravo, može biti i ime životne faze. Sviđa mi se krošnjato ime moje najnovije adrese — Akazienweg. Adrese budu nešto kao zarezi u intimnoj biografiji. Najdraža adresa mi je bila Nova cesta, i bila je novi početak. A najteža Lašćinska. Najsmješnija je Srednjak. (Kad me netko pita za adresu, samo pokažem srednji prst.) Najcentralnija, zadarska ulica Ive Prodana. Najpustolovnija — ulica Julesa Vernea u Pazinu. Najpoetičnija je bila splitska, Vjekoslava Paraća, slikara. I napokon je došla jedna sa stablima. Njemačkim, moćnim. Ima nešto utješnoga u Akazienwegu, ili Putu bagremova, neki hlad i zaštita.

Obiteljska forenzika

Osobna povijest otvara oči, zuri u nas iz hodnika. Kao Janjine dvije ride mačke. Jedna šepa okolo bez ruke. Nas dvije popuštamo toj sili pogleda, izlazimo iz Njemačke. Umjesto klasičnih analiza njemačke sadašnjosti i balada o neizvjesnoj budućnosti, u Janjinom se dnevnom boravku počela zbivati obiteljska

forenzika. Stara Bosna, konstrukcije sjećanja. Pričamo o drugom svjetskom, o djedu, o precima, o našima živima i pokojnima. Kao da radimo dokumentarac uživo, ona priča slatko u neku nevidljivu kameru, peglajući veš. Ljuljuškam se u Ikeinoj najudobnijoj stolici, i zurim u taj neki mentalni prostor iza zavjese, kao da ću nešto bitno saznati o precima. Nešto više od porijekla svog oblika nosa, iskrivljenog prstenjaka i zelenih očiju. Iza njenih anegdota pokušavam naći neko klinasto pismo, neki jezik koji treba dešifrirati, razbiti kod. Zgledati se u zubalo leša, identificirati, naći karijes sudbine. Zagriz u život. Recimo, koliko je prabaka Anica zagrizla u život, jedina žena u selu s vječito upaljenom lulom i muškim društvom, a koliko njena skromna snaha?

Mislim na pokojnu baku Janju, po kojoj sam se trebala zvati. Sjetila sam se poznate djevojačke fraze: Što bi ti, princa na bijelom konju?! I zbilja, ponekad fraza nađe svoj ironični put do nečijeg života. Moja se baka uistinu bila udala za princa na bijelom konju. Taj seoski princ, sa smislom za rakiju i pjesmostvorstvo, bijaše pomalo okrutan tip, kao i sva samodopadna vlastela. Bio je zaljubljen u ljepuškastu susjedu koju su svi pogrдно zvali Frlja. Da, konj je bio bijel. I samo je taj konj Vezir bio princ, da fraza ne bi posve propala.

57

Nakon te čudne arheologije, legla sam u krevet, uzalud. San nikako na oči. Kao da mi drevna sjena Stabla dobra i zla ne da u hladovinu sna. Pred mojim su vjeđama morale prošetati u bogatim nošnjama i s musavim vilama i naoštrenim kosama, punim košarama mistične tetke, neznane bakine sestre, stričevi stričeva, prabake, praujčevi... Vanbračna djeca, spletke, osvete, smrti od alkohola. Kako se čudni, šareni plodovi ugledaju gore pri vrhu, kad se uspeš gore po rodoslovnom stablu. Shvatiš da te netko od njih, otkinuvši se, dobro puknuo u glavu, kad si još kao dijete sjedio nesvjesno i mirno, u njegovu otrovnom i zanosnom dubokome hladu.

Iako je prije mojih četrdesetih bio nezamisliv zbog slutnje dosade, odjednom taj opasni izlet u podzemno korijenje prošlosti postaje sve zabavniji. Nešto kasnije u Freiburgu, u posjeti rodici Ružici saznajem sablasno poetičnu epizodu, o prerano umrlim tetkama lijepog imena. I inače, imena su čudnovata, zračea tvar nad našim glavama. Nikada prije nisam čula ime Tera. Ni to da sam imala čak dvije tete Tere, tatine seke (možda sam davno čula, pa zaboravila). Tera, zemlja. Te je dvije tetke prerano otela zemlja. Jedna je umrla nakon par mjeseci, a druga je pala s ljuljačke — imala je samo sedam godina. Tješi me samo da je umrla u letu, očiju u nebu, u igri.

Kako se vidim?

Vrijeme je za još jedan gradić iz čijih se zdanja drvenog skeleta na posjetitelje isparava sanjivost prohujalih stoljeća, iz svakog zabata, tornjića i rizalita. Bez odjavnog pristajanja na germansku gotiku i estetiku Fachwerk kuća, po staroj jezgri Besigheima šetam u plavo-rozom kaputu i rozim cipelama, kričavo se

kotrljam srednjovjekovnom kaldrmom. U kontrastu sa rodicom koja je otmjeno smeđa, budući da smo u svečanoj posjeti mjesta gdje se, prije sedam godina, sretno rastala od svog nestašnog muža. Ja tim baritonskim bojama stare obrtničke cigle i romantičarske jeseni u gradu dodajem eter i električku ružičastu dječju radost, bezbrižnost. Naravno, nemalo lažnu, ako ti je četrdeset i koja što znači da prolaziš krizu srednjih godina. Mojim su kriznim danima protračavali smjeli snovi, spremni da se okušaju na javi i na najmanji šušanj prilike. Nisam sama, možda i ova današnja Europa prolazi neki preoptimistični san, krizu zrelosti.

I onaj nedavni bajkoviti vikend izlet koji sam provela s prijateljima u Bad Griensbachu, lječilištu u Crnoj šumi, prolazi u znaku po javi razlivenog, kolektivnog sna. Taj Bad Griensbach je — kao i moj naivni kaput — stari kitnjasti gradić opran od prljave tekućine sadašnjosti, od tužnih ljudi, došljaka i tamnih neznanaca nadošlih iz dalekih ratišta. Nema ih na gradskoj fešti, gdje su? U zraku gradske svečanosti vrije bijelokoži žamor, lupaju jedno u drugo nacifrana nevinost i limena glazba, sjaje se zlaćane trube i žurba narodskog serotonina. Na jesenjem suncu ugrijana, kao pjenušac prska u uši vašarska pjesma, i raskoš bavorskih nošnji topi se u odrazu rijeke. Cijeli dan hrana, meso i piće žive na ulicama; ljuljaju se bačve, krige, vrčevi. Iz ljudi miriše novac. Vrhunac zaborava na sve patnje je eksplodirali čep šampanjaca i desetminutni vatromet na crnom nebu kao opći schwarzwaldski orgazam. A poslije njega? Gomila se razilazi, gase se zanesena svjetla, palimo auto i vozimo se kući kroz neprobojnu noć. Mene čeka šutljivi povratak u stvarnost, traženje posla. Povratak u stvarnu sebe i druge.

Tražeci neku priliku, zapravo čvrstu ideju, točku iz koje se izvlači pravac, jutro prolaze u maratonskim šetnjama s postajama knjižara. Upadaju mi u oči putopisi davnih svjetskih putnica, viktorijanskih pionirki. Nažalost, čini mi se da nisam ni viktorijanka, a ni pustolovna pionirka. Na kraju jedne takve ne baš komplicirane pustolovine, u knjižari u Bietigheimu kupila sam veliku monografiju o povijesti ženskoga autoportreta, naslovljenu »Wie ich mich sehe«. Zbilja, kako ja sebe vidim? Pokušala sam zamisliti vlastiti autoportret. Nije išlo. Jesam li zapravo poluturistička useljenica, u samotna predvečerja od samoće stranosti liječena likerčićima i pjenušcima? Ili samo začudena pjesnikinja.

I, uopće, kako sebe vide svi ovi tamni, iz rata nadošli ljudi? Ova djevojka koja prolazi trgom pognute glave uvijene u maramu? Ili ovaj tamni dečko sa slušalicama duboko gurnutima u uši... Prisluškujem razgovore na ulici, prisluškujem i lica, geste, raspoloženja. Leteći komadići razgovora na našim balkanskim jezicima smiješno su kruti, kao kolci. Čitam u novinama da neki mladi aktivisti bosanskog porijekla podržavaju neonaciste i populistički AfD. Ništa nova; nije rijetka pojava u svijetu da migranti ne vole druge migrante. Zapjenjeni etablirani useljenici versus novodošlih i nedomesticiranih. Kako oni sebe vide? Kao prave Nijemce? Čujem u prolazu ili na kavi da ovi *tamnopu-*

ti nisu dobrodošli, oni ipak nisu pristojni kao mi kad smo devedesetih pobjegli od rata. Kad god poglasnim njemački tv, osim maratonskih kvizova, iz ekrana buče vječite rasprave o izbjelicama. O ekonomskim i drugim imigrantima, vriju vrući paneli treba li zabraniti hidžab u javnom prostoru. Žučne su rasprave o da ili ne jačanju desnice. Velika je Njemačka zbunjena situacijom do granice pucanja na dva dijela. A ja sebe vidim kao doseljenika. Na ovaj planet.

Bietigheim i Japan

Iz Bissingena do Bietigheima. S početka na kraj tih gradova blizanaca, u kojima je, baš u vrijeme moga doseljenja Janji, počelo jedinstveno treniranje strogoće. Naime, baš je tu oformljen prvi njemački »Migrant Crime Team«, specijalna jedinica koja hvata i hapsi kriminalce među tražiteljima azila. Bez obzira na ozračje izanredne situacije, voljela sam šetati dugom trim stazom uz rijeku Enz zasjenjenu šibljem, vrbama i hraščem do pompoznoeg rimskog viadukta u Bietigkeimu. Pjesnička šetnja, ceremonija ispijanja bistre zelene rijeke koračanjem. Do srednjovjekovnog centra na uzvisni prolazila bih kroz prostrani Japanski park. Sa svom svojom botaničkom raskoši i geometrijom, meni se činio japanskijim od onih u Japanu. Koliko zelene magle bambusa i japanskog javora, krivudavih stazica, geometrije, mostova i vode, neiskazive misterije u tom krajoliku. Gotovo da mogu vidjeti kako stari Basho sjedi na klupi, danas kao izbjeglica i slaže haikue, na lošem njemačkom.

Osim radne etike, kakve veze imaju Bietigheim i Japan? Imaju bolest, a bolest je svugdje ista. Naime, doktor Erwin Balz, ugledni stanovnik ovog grada bio je utemeljitelj moderne medicine u Japanu i liječnik carske obitelji. Prolazim pored brojnih galerija, Latinske škole, fontane i crkava, pa bezbroj vila s drvenim kosturom, i dolje — kroz stara gradska vrata — sjesti na kavu. Nakon ritualnog obilaska tri knjižare, obavezno s kupljenim knjigama svratim na najbolji espresso u gradu, kod Talijana. Kao kakva čitaonica, digići nude na desetke njemačkih novina, a kava nije gorka. U bijeloj koži naslonjača moje tijelo u listanju počinje trošiti tuđe, potrošne misli s papira. Kad mi dojadi čitanje, samo motrim prolaznike i slušam babilonski kor jezika. Bez misli, nemoćna pred šumovima tuđinskih usta. Kao da sam i u Japanu. Razaznaje se, prevodi samo smijeh, vika. I dozivanje, ono strašno dovikivanje za djecom je svugdje isto.

Gradski autobus, metafora novog svijeta

Subota je, to blago pristanište tjedna. Nakon ručka moje se srce refleksno zapopreca u novčaniku. Od šopinske groznice stvaraju se kaplje meda i šljokica na ravnim novčanicama. One slute nove, netaknute cipele. Volim nove cipele, one su kao čvrste utrobe pune neke nove pomičnosti, novih obzora. U oblaku

autoriteta, Merlinka je rekla, *samo daj ženi prave cipele i osvojiti će svijet*. I tako, krenula ja — osvajačka žena — kupiti cipele u grad, a zaboravila da ovdje u prosperitetnoj Njemačkoj ništa ne radi subotom iza 14 sati. A nedjeljom uopće ništa. Na površini dana sve se smirilo, kao da se pokvario uzbuđeni sat svijeta. A kaže se, posve krivo, da su Švabe navijeni radomani, da ne znaju za odmor i zezanciju. Eto, toliko vole odmor da sam ja ostala bosa.

Ipak, onim visokim i zbijenim, ostalim danima tjedna — vrio je rad u svim dimenzijama, onaj temeljni rad svih radova. Da izbjegnem žuljave pete, iz Bietigheima u Bisingen često se vraćam gradskim busom. Ovdje je javni promet skoro andeoski savršen, uredan. Nema velikih čepova, jer »pedantni Švabo« sve precizno i dobro radi. A kako na cesti, čini se, tako i u krevetu. Netko je jednom točno rekao da je njemački jezik zapravo jezik uputstava za upotrebu. I zaista, nema riječi s više gume, šarafa, kliješta i opruga od njemačke riječi za spolni odnos — *Geschlechtsverkehr*. Vjerojatno im je i taj verkehr ili spolni promet točan, uredan.

60

Kao i u svim ostalim autobusima na stanicima, u poslijepodnevnom busu sadio se mikro uzorak cijelog čovječanstva. Mnogo raznobojne Kindern s torbama, nekoliko Heidi Klum s mobitelima, zgužvani Kinezi stoje uz vrata, pa Meksikanci, Sirijci u skupinama, šutljiva lica u svim zemljanim nijansama. Sa svojim manje više masovnim, naslijedenim idejama o sreći, umorni Zemljani idu kući. Nijedan autobus ne vozi više u Oz ili u El Dorado. Preko puta mene, kao središte kruga čiji je obod nigdje, pod sivim šeširićem sjedi crnac otmjena lica i gleda kroz prozor. Neodređeno vani, u spokojnu kišu. Prizor je utješan kao glazba, ali nešto je ipak bilo uznemirujuće, drukčije. Naime, ispod sjajnih očiju slijevale su se po dvije crne kapi, suze. I to utetovirane. Kao krv svijeta.

Stuttgart art

Nisam baš toliko pastoralno zanesena da bih se motala samo po provinciji; gotovo svakog vikenda zaletim se u Stuttgart po osvježavajući koktel urbanosti. Razbacani nevidljivim nutarnjim putanjama, masa sređenih ljudi korača svečano — među prosjacima i uličnim umjetnicima — duž Konigstrasse, ližu te sladolede kao da su ponuđene kugle prebrzo zalazećeg ljeta. U Stuttgartu, blizu Kunst muzeja, u izlozima blistaju pištolji s cijenama. U suprotnoj ulici, izlozi s lijepo izrađenim bodežima. Oružje je ovdje, čini se, zadnji krik mode.... Ali, u tom spokoju vikenda nigdje na vidiku krvi, gnoja, ranjenika. Samo nutarnje rane, jer svijet ipak boli. A opet, tako blizu je meki i veliki Schlosspark, sa studentima, bakama i parovima posjedalima po travi kao na djelima impresionista. Svi stojimo i sjedimo na tlu ispod čijeg je prvog sloja skriven kristal Weltschmerza. Za naše je ironično doba prestao blistati svojim ahatom, upila ga je zemlja. Val otmjene ljepote valja se dolje na nas sa svakog okolnog brda optočenog bogatim, otmjenim vilama. A tu dolje iza perivoja,

nova kraljevska palača krili se kao jako ostarjeli tvornički stroj prenaplašene odvojenosti, aristokracije. U očima spomenika njemačkim kraljevima zbili se srebro, cimet, šampanjac, paunovo perje, fazani. Nakon puno perfekta, tamnih spomenika Schilleru, pa tornjeva, drevnih fasada, fontana, izloga, osjetila sam organsku potrebu za futurom. Za ovodobnom geometrijom i, nakon užitka u izložbi moderne vizualne umjetnosti, glavu sam gurnula u monumentalnu kocku omiljene Stadtbiblioteke. Bilo mi je kao da sam posjetila bijeli i gibak Escherov um. U čistim plohama, bez baršuna i pozlate sadrenog orla, ulaziš u pojas apstraktnog čuda. Nemilosnog hira izvrnute logike i perspektive. U nemoguće optičke iluzije pretvorene u arhitektonsko slavlje »beskrajne knjižnice«. Vjerujem da bi se Borhes ovdje među policama sjajno osjećao. A Hegel? Prije cugajući u nekoj dobroj kavani. Zamišljam kako prije nekoliko stoljeća pripit u svom apsolutnom idealizmu, sa svojim prijateljem iz Ludwigsburga, slikarom Johannom Valentinom Sonnensheinom, mnoge večeri u tavernama urla iz pete Schillerovu odu »An die Freude«, koja postaje Beethovenova Deveta. Što bi Hegel pjevao danas? Onu današnju odu — Gingham stile?

Iako u Stuttgartu ima čak 250 kazališta, baletnih i opernih kuća, nisam posjetila ni jedno. I ne žalim. U mom asketskom odmaku od teatralnog, dovoljno mi je za dušu bilo nekoliko književnih promocija, Muzej suvremene i Biblioteka. Ono što sam neoprezno propustila je drevna Landesbibliothek s kolekcijom Biblija koja broji 16 000 vrijednih izdanja, među najvažnijim su Gutenbergova Biblija i jedna od tri preživjele Biblije Williama Tyndalea. Ponajviše, Stuttgart ću pamtiti po proslavi rođendana na neljudskoj visini. Eto, 42. rođendan sam proslavila večerajući na blistavom vrhu prvog na svijetu betonskog TV tornja, Fernsehurma. Kao anđeo na vrhu divovske igle, prikladno se pod zvijezdama ljuljajući skupa s tornjem, na jakom noćnom vjetru — vjerujem — omaž estetici »Sturm und Dranga«.

61

Heilbronnski vojnici vina

Preko mojih domaćina upoznala sam par biznismena, ekipu koja ludo voli doba Pferdemarktova i čulnu jesen u južnim selima i gradićima. I eto me kako jedne nedjelje žurim u grad gdje je nesretni Heinrich Kleist smještao neke svoje drame pune kobnih čarobnih napitaka. Možda je baš zato u Heilbronnu najpoznati rujanski festival vina, jedinog čarobnog napitka za Švabe. Piva nema. Uostalom, pola Njemačke slavi jedan opći veliki festival vina, a druga polovica pliva u pivu. Brzo smo prešli rijeku i našli se na glavnom trgu. Neiskazivi rujanski sumrak nad trgom boja se u prikladne nijanse mošta. Naravno, romantizam je cijenio i ovakve narodne običaje i vještine loze. Pokušavam se uživjeti u taj *zeitgeist*. Ne treba im puno za ludiranje, samo neraskliman luna park, sladunjavi štandovi s kobasicama, šećerna vuna i puno, puno vina. Bačve. Noćni potres nepca. Napetih žila na vratu, sa žarom jedu s nogu vrelu pitu s lu-

kom, kiseli kupus, špecele, perece, kukuruz. Smiju se glasno i neotopivo ikakvoj nezgodi, spoticanju o ležećeg pijanca. Ili potisnutim, ali zažarenom sviješću o brutalnom ubojstvu stare udovice s gradske periferije tek nekoliko mjeseci prije, u noćnoj pljačkaškoj groznici mladog pakistanskog imigranta. Ovdje se u pripitim noćnim čavrljanjima ne spominju književnost, dekonstrukcija, klasični jezici i fizika, čak ni dnevna politika. Nema ni traga neoromantičarskoj neurasteniji, ništa od mladenačke emo i goth osjećajne boležljivosti. Tek živi nagon za smijehom obraslim masnim vicom, za klicanjem i plesom, za znojnim sapima konja, slinom i mirisom grive. Svjetlucave vinske magle i konjska procesija su narodno veselje.

I tako, pod velikim astronomskim satom na Vijećnici — i u oštroj sjeni boka tamne katedrale Kilianskirche — okupilo se pripito mnoštvo oko tisuće boca. Posvuda se ljeska u sjajnim čašama vino, zubi, šlageri uživo i nakit. Procesije nose bijelo, roze, crno, kao trobojnicu užitka. Po ulicama i trgovima plešu do jutra vojnici vina.

62

Ljubav u marketu Aldi

Romantizam stavlja naglasak na snažne osjećaje i spontanost, za razliku od racionalizma i klasicizma. I na blage tonove hedonizma, daleko od mrmljanja natjecanja, tehnologije i industrije. Onako pučki idiličan u ulozi trivijalnog roga obilja, market Aldi je njemačko mjesto masovnog šopinga svakojakih utješnih sitnica, topos ništenja imovinskih jednakosti i razlika. Nisu tu samo nakrcane police, tutnjava stvari u korpi, kuponski popusti. Tu je vedrina nove, istovremeno dostupne svakovrsne robe, mehanički raj za kupce lišen pretkvalifikacija, predrasuda i testova kreditne sposobnosti i inteligencije. Kao i ekonomični model *2 u 1*, Aldi je mjesto široke kupnje i mjesto čarobnih susreta.

Evo, jučer sam se, pomalo promrzla i s čokoladom u rukama, zaljubila u visokog neznanca na kasi. I on u mene. Naša je ljubav na prvi i jedini pogled trajala jednu minutu i pola vječnosti. I mi se, uhvaćeni u zrak među nama, volimo na daljinu. Iako smo, naravno, nakon blagajne otišli svaki svojim putem. Ako se ljubav začinje u nekom elementu, prostoru, onda to nije zemlja, i nije supermarket. Nešto se razlomi u zraku, očvrsne poput kristala, osjetiš kako od ljubavi rastu prsti. Od ljubavi, kao da smo na koncertu ili u crkvi, skidamo marame, šešire. Od ljubavi nam raste neka nova kosa. Skidamo svakojake mreže i raspuštamo kosu, puštamo je kao nevinog zatvorenika, kao dobru, plodnu zemlju što se odranja s naše glave, da se prospe zrakom i oplodi tom slobodom. Od ljubavi postajemo svevidi i pismeni paradoksontolozi, čitamo sve sitne a sve velike stvari kao najvažnija oprostajna pisma dobrodošlice. I više nije važan taj prostodušni market Aldi. Ni taj neznanac.

Ludwigsburške pepeljuge

Kako bi se dosita nagledala hard core romantičarskih prizora, često odlazim S-bahnom u grad *Lubu*, kako mu tepaju ovdje. Pitomi Ludwigsburg, onako pun bučnih Talijana, lijepih i starih groblja, velikih botaničkih vrtova nas prolaznike uvlači u svoje bezazlene, kićene rukave. Da nije one zmije, zmijurde. Začudo, s vrha stupa, nad glavnim prometnim raskrižjem, visi nad glavama ljudi debeli mjedeni piton. Kesi se dolje na ljude kao zli tiranin. Nasreću, ne daleko od njega u velikom parku flegmatično pasu travu gipsane roze i šarene krave. I tako se uspostavlja urbana art ravnoteža animalnih simbola. Valjda je to baš Ludwigsburg, i pitom i divlji, nevažan i najvažniji na svijetu. Recimo, iz čista mira, Ludwigsburška filmska akademija je jedna od najboljih na svijetu. Radi se o nevidljivom epicentru, nekom tajnom izvoru, o švapskoj fermentaciji mašte. Pa onda i festival bajki, krinoline, izgubljena cipelica. A svake je jeseni Bundeveva ovdje najvažnije biće; njena natekla, narančasta i svjetlucava koža nekoliko festivalskih mjeseci opčinjava neobično brojne bundevofile, muške i ženske Pepeljuge iz cijeloga svijeta.

63

Da osjetim svu napetost barokne poze, domaćini me s vremena na vrijeme povedu stazama oko ludwigsburških dvoraca. Ne obazirući se na probleme i ironiju našeg vremena, voljela sam te sanjarske posjete romantičarskoj melankoliji i baroknim koloraturama. Fazani, paunovi, tužna ljepota lepeta. Jezerski dvorac Monrepos, kao div od kamenog i starog lisnatog tijesta trpi po njegovu trupu izliveno plemenite lišajeve, mahovinu, neurotičnu kraljevsku patnju. Neprozirna voda jezera i po njoj pozaspali prazni drveni čamci. Zatim lovački dvorac Favorite zasut zarobljenim ljubavnim zapletima i najbiranijim porculanom, i na koncu od svih najveći, krilati dvorac kralja Ludwiga. Taj je okružen pompoznim parkom, na kojem nema odmaranja, sjedenja na travi. U takvom parku nema tajnih priznanja, šaputanja, krikova, komešanja. Njegova se ledna samoća na suncu rujna hvata kao inje po grmlju i cvijeću.

Ovdje se golemi dvorci izlažu ljudima kao čudovišta ljepote što dozivaju, ali se i kriju od plebsa, bježe od neuglađene besplatnosti iza lepeze prilično skupe ulaznice. Ne dam se tom porezu, mjerkam zlačanu gromadu iz besplatne daljine, iza živice. Ne prilazim mu, jer tek obična sam balkanska Pepeljuga, koja ne priznaje feudalne vrijednosti. Znam, na nekoj niskoj frekvenciji, njemački se barokni dvorac smije Zemljanima s kamerama. Zamisli molim te, otvara se turistima veliki mothership iz galaksije Barok! Neću se ukrcati za punu šaku eura, ne još. Nisam ja s te zvijezde.

Zanimljiviji mi je onaj realni dvorac Staračkog doma. To nije običan Dom za stare i nemoćne ljude, neka kuća iza drvoreda kestena. To je posve odvojen dvorac na litici, ispod je nevidljivo more nezemaljskog vremena. Ovdje nema svijeta trgovanja, skandala, gradnje i rušenja, natjecanja; vlada gotovo neko bijelo, sveto stanje. Začudo, u domu muhe ne udaraju u stakla prozora. Nema tragova, prozori su čisti, prazni poput percepcije i poput sjećanja nekih lju-

di ovdje. Nepomičnost te slike kroz okvir prozora. Zima je došla i grijanje je pojačano, ali pore im se slabo otvaraju, kao da nemaju čemu. Pore su otvori, portali za malo trunje života. Sve su oluje, sve kiše napunile svoj kabao. Ovo je sad čistilište.

U sobu bivše balerine, Hilde B., ušla sam skrušeno odmah iza njegovateljice Marine. Bivša je labudica ležala na visokom krevetu kao jedva polijepljena slomljena lutka. U svom se tijelu prepuštala Marininoj koreografiji njegovatelja. Odnekud je možda ipak pratila radnju ukočenog pogleda, a s tankih usana skakali mali žapci nerazumljivih slogova. U kuti i s rukama koje su čistile razne izlučevine, Marina je bila gipki, božanski štapić ljubavi u tom tvrdom blatu demencije. Motrila sam balerinino lice, operetne obrve, oči. Otisci njezine slave i rada na sceni, bila su četiri savršena traga trajne šminke oko očiju, na tom otišlom, gumenom licu. Nje, Hilde, nije bilo ni iza tetoviranih obrva.

Freiburg

64

Već mjesecima nešto se penjalo po stablima i liticama Baden–Württenberga, nešto uvijek gladno. Oko, to velevažno zrno fenomenologije, čuđenje oka. Nekoliko posavskih rodaka u Freiburgu slavi rođendane, pa je kucnuo čas da posjetim i taj, između ostalog, Husserlov grad. Čim sam izašla iz automobila, dočekao me veliki, kožni kauč na pločniku. Prava dobrodošlica; kao da je Freiburg pročitao moju zbirku »Kauč na trgu«. Tako mi je namignuo, i rekao onu svoju poznatu rečenicu: »Sva je percepcija kockanje.« Ovaj Grad se čini kao da pripada svima i nikome. Možda najviše Zelenima, koji su dugi niz godina na vlasti. Najsunčaniji i najjužniji njemački grad, kao da želi iskliznuti posve prema dalekim južnim morima, gdje mu živi raskopčana duša romantičnog heroja. Okružen je najvećim vinogradom u zemlji, zaštićen šumama i lozom od najezda ružnoga, to je zagrljeni grad. Ne treba mu divljenje, obješena donja usna turista. Sve zna napamet o sebi, gotička *Historisches Kaufhaus*, stara vijećnica, Trg stare sinagoge, prvi hotel *Zum Roten Baren*, pa ostaci srednjovjekovnih zidina, gradska vrata *Martinstor* kroz koji se odvozi na biciklu negdje dalje od sebe, kaldrmom među fontanama i cvjetnim terasama restorana i kafića, pjevuši i fućka. Uporno, zajedno sa stotine uličnih umjetnika, pasa i prosjaka. Druželjubiv i ekstrovertiran, iz njega se brzo može doći do njegovih prijatelja Basela, Elsasa, Züricha, Straßburga. Opušteni apatrid i sveučilištarac, Freiburg je urbano biće na raskrižju triju država. I to ga opušta. Mirišući na neki stari ali lagani francuski parfem, sav je prokrvljen vodom, lagan od lijepog gotičkog kamenja i vode. Naime, ovaj grad ima mrežu potoka, jedinstven sistem rashlađivanja potočićima što teku kroz ulice. Uz to, kroz grad u sumrak zapuše blagi noćni fen, tzv. *Höllentaller*, omamljujuć vjetar koji se spušta iz Crne šume, i takav utješan uvija kosu šetačima. Češlja krovove, tajne poljupce i široke ulice s pločnicima urešenim krasnim mozaicima. Noću se napune sanjarima, tzv. španjolske stepenice na *Augustinerplatzu* ruše se u neku sreću.

Sad dok ovo pišem, netko se drži za ruke na Trgu bijelih ruža, kod spomenika studentskog otpora nacizmu. Hodam uz tihe crvene tramvaje, sunce tuče u zube, u jetru, u krv, sve lebdi, uzlijeće kao u Chagalla. Na jednom od najljepših trgova nailazim na veseli i bučni festival kršćanstva; odasvud pjesma iz egzotičnih, i bijelih i crnih krajeva, Etiopljani, Kozaci, Berberi pjevaju kršćanske himne na bini, štandovi s Biblijama na svim jezicima. Kod divovske crne katedrale Münster zabadaju se u oči štandovi s mesom, bujnim cvijećem i uzvišeno jednostavnim kolačima od sira. Neoromantizam njemačke tržnice.

Crni Božić

Stigao je i prosinac, sa svojom uskovitlanom studeni i najduljim noćima. Ja, zanatlija motrenja, postajem polako umorna, kao i priroda. U Njemačkoj je božićni barok na samom vrhuncu. Prikladno medijavelističke atmosfere, s milijardu svijeća, baklji i lampica. Ti sajmovi na otvorenom privlače gomile gladne toplog ugođaja i žagora. Jedemo perece, a posvud ekstaza svjetla i lažnog snijega, kovitlaju se zrakom zvuci zvona, puhačkog orkestra i zbarsko pjevanje. Starinski ringišpil škripi, miriši kuhano vino i svira Bach s klinčićima. Pod ledenim zvjezdama, griju se jedni uz druge zbijeni štandovi s posve suvišnim, kičastim rukotvorinama i nakitom, jaslicama, medenjacima. Nad glavama odjekuju božićna zvona, u glavama satima kipi to kuhano vino. Nedostaje samo bljeskanje snijega, njegova spontana, imanentna svečanost. Kad napokon jenja to opojno ubijanje ružnoće i askeze zime, ljudi se razilaze. U višesatnom povratku kroz šume i mrka polja bez ikakva svjetla, uživamo glasnim smijehom sjeći vedri, ali mistični noćurno. Mi, male noćne pješakinje prisjećamo se djetinjstva. Da je bio s nama, Novalis je sutra mogao našiljiti olovku i napisati nove Himne noći.

I tako cijeli taj opori i srebrni prosinac traje oćaravanje, sve do Badnjaka. A onda se u toj vunastoj i kandiranoj Njemačkoj dogodio lom. Teroristićki napad na božićnom sajmu u Berlinu, mediji prenose da je posrijedi dvadeset mrtvih. Crni Božić. Kako je rekao stari Hegel »Ćovjek mora znati da se smrt s njim ne šali«. Jer i kad se ćovjek ćudi, zanosi i smije, ona dolazi podlo, s leća. Ćak i na taj famozni Božić, kad bi trebalo zabraniti svaku smrt i crno. U notes sam zapisala: »Život piše romane, a smrt poeziju«. Evo, nakon L. Cohena, krajem ove ćudne godine umro je i Georg Michael. I vjerojatno puno nepoznatih lica, i jadnika i genijalaca. Kraj je godine i ja moram natrag, na dnu tih dana nakupilo se mnogo poticaja za povratak kući, a nijedan nije bio zanosan. Sitni ali neugodni incidenti bolesti.

Sjećam se, nakon oproštajnog likera s Marinom Vretencem na božićnom sajmu kod Ludwigova dvorca, dugo sam pakirala kofer u sobi za goste. U svećanoj tišini, dugo i polako kao što se nakon uspješno odigrane predstave polako skida šminka pred zrealom. Noćni autobus me ćekao da probdijemo cestu do kuće.

Suzana Matić

Usnene pjesme

66

* * *

Kupila sam veliki krevet
Visok i čvrst kao kuća
Već neko vrijeme ne spavam na podu
Na ovaj se krevet moram uspeti, a ne spustiti
Podnica mu je visoko, napustila sam »patos« skroz
I taj osjećaj je toliko izniman da mi je sada šteta zaspati
Žao mi je kad u snu propustim svoj krevet
Pa nekako i opet ne spavam
Ali zato sam jako aktivna u njemu
Tu jedem voće, pišem poeziju, telefoniram, smijem se
Tu primam djecu kada me dođu žicati lovu
Pa ih upućujem prema novčaniku, nek si je izvade sami
Samo da ne bih morala silaziti s njega
»Carice«, kažu, ali ja se ne dam smetati
Napokon i ja imam krevet u kojem mogu stolovati
Pronašla sam ga na Ikeinoj stranici
Odjel: »Bračni kreveti«
Sastavljali su ga dva dana
Moj otac, moj sin i moj brat

* * *

Moj sin u kuhinji prazni suđericu
Iza zidova moje sobe zvučnici su na »high«
Pjesma koju čujem mi je poznata
Popularna je, poletna i puna sebe
I kao takva ona naprosto nije imala šanse prodrijeti u moj san
Da li bi joj to uspjelo da nije imenica ženskog roda
Riješit ću u nekoj svojoj, jednom kad ustanem
Ali sada još ležim s rukama pod sobom i nosom u jastuku
Nije me probudio ni mobitel koji leži na onom drugom
Jer sam ga nedavno isključila, premda je muški rod, jednina
Jer sam ga nedavno isključila, premda je to izlišno
Nitko ne zove u subotu popodne
Svi spavaju, pa sam i ja
Htjela, mnogo započela
Uspjela, sve dok u moj san kao gerila
Nije upala hrpa neuglazbljenih zvukova
Koje proizvodi moj sin

67

Moj sin u kuhinji prazni suđericu
Tri naraštaja generacija posuda prolaze kroz njegove ruke
A ja ih razlikujem po radosnom jauku koji odjekuje
I osjećam da bi se ovdje uskoro mogla slomiti povijest
Ali ležim mirno i dalje
Jer mi se to najednom čini i logičnim i neizbježnim
Pa je jedino pitanje koje preostaje — kako i u kojem trenu
No znam i da to pitanje
Od pamtivijeka svoj odgovor pronalazi jedino na terenu

Na terenu je nekoliko bakinih tanjura upravo bučno sjelo
Na svoje mjesto. Na redu su, čujem,
Zdjelice u koje mi je mama drobila kruh u zaslađeno mlijeko
Je li to zadnji ukus šećera koji pamtim pod zubima
Ne stižem odgovoriti, jer me svojom bukom već ometaju
One koje sam prepredeno kupila sama
Relativno jeftine, ali štosne, za zdravi obrok moje djece
Miksano voće koje su ona odgurivala s gnušanjem
Iza keramičkog gonga posljednje, onda slijede metalne perkusije
Naglo otvorena ladica s beštekom

Neodmjeren pokret mladosti, bez bremze i bez iskustva
 Komešanje pribora
 Jeka
 Pa čaše
 One za vodu zvuče muklije
 One za vino (i njih sam sama kupila) — pjevnije
 Lakše lomljivo meni uvijek ljepše zvuči
 Ali je li to »CINK CINK« ili »KLANK KLANK«
 Trenutno ovisi o stripovima koje je čitao moj sin
 Ili sam to ipak ja

Ili sam to ipak ja
 Zvuk stakla koje se rasprskava
 Jedna je iskliznula, kratka muška psovka
 »Bit će muško«, rekli su glupo kad sam razbila čašu za vino
 Bilo je to prije osamnaest godina
 Ali i tada su baš kao i sada, sačuvani prošli naraštaji
 A povijest se slomila na mom mjestu

Moj sin prazni frižider u jednom danu
 I sudericu na »high« ne bih li ja mogla dulje spavati
 S njime će otpočeti novi
 A ja sam upravo, sa zvukom stakla koje završava duboko u kanti
 Ne uz psovku, nego sada već — uz duboku pratnju refrena
 Jedne popularne pjesme koja kod mene naprosto ne može imati šanse
 Dobila taman onu količinu intimne buke koja mi je statistički potrebna
 Da na terenu mogu nakratko utonuti
 U miran san

* * *

Dajem si još četrdeset i pet minuta za dovršiti tu pjesmu
 Eto, to bi mi trebalo biti više nego dovoljno
 A onda zbilja, zbilja moram spavati
 Noćas naprosto moram spavati
 Ugasit ću ovo malo svjetlo
 Kompjutor i ne moram
 On u svoj »sleep mode« ulazi posve samostalno

I uvijek prije nego meni uspije
Nekad samoj
Nekad uz malu pomoć farmakologije, isto samoj
Ali zbilja ništa znatno
Svega 2 mg, tu i tamo
Samo prije moram dovršiti tu pjesmu
Moram
Jer sam prošlu posve krivo dovršila
Jer sam se u posljednje vrijeme posve krivo osamostalila
Jer moram namaknuti nešto nepotrebno da istisne drugo
Zbog rituala nesazrijevanja
Da se opskrbim nečim drugim što moram izbrisati
Ili staviti na »only me« vidljivost
Pa se onda »jedna na jednu« gledati s njom
Njenim očima u svoje oči
Prije nego ih sklopim...
Uglavnom, toliko razloga, a vremena sve manje
A ja ovdje piskaram bezveze
Namjesto da obavim tu stvar
I odem spavati
Jer moram
Zbilja moram
I znam da bi mi sad najbrže bilo sasut neku ljubavnu
Ali može to mirno zaboraviti
Nema šanse da bude ljubavna
Ja noćas evo zbilja moram spavati
A znamo da neprijatelj nikad ne spava

69

* * *

Ptica mi je uzela pero, nebo smo podijelile na let i na pad

Svakog jutra poželim pisati nevidljivom tintom
Gledam visoko i priznajem si da ne znam gdje sam ono pala

Volim slova »Fin« na filmskom platnu, ali ne nalazim slijepe uličice
Pokušavam u kadar uloviti kako će mi nešto nedostajati
Ne postoji ime osjećaja u koje bi stalo sve ono što osjetim kad kažem »početak«

Najbrža prečica za zaljubiti se je — pogledati se
Istog časa zajednički zaključiti: »Ti si sve ono što mi ne treba u životu.«

Javljam se zorom direktno s mjesta osjećaja: živa–živa
Kažu da će pričati onaj tko preživi
Previše pričam
Možda sam živa, a možda tek vrabac
Probijeni zvučni zid izboden je cijelim jatom
Krpam ga novim riječima
Uvjeravam se da nikad ljepših flastera među oblacima

Živa–živa kao rasuta živa
Ili ipak živa rasuta... negdje usput

70

Nedostaje mi cijela jedna riječ za dvoje
Zbog nje mi se neke druge nekad zatamne na putu od trbuha do usta
»A zasun, Suzana?«
Ne raspoznajem ga
Svijet mi postaje naoko poznat tek kad sunce zađe na svom uobičajenom mjestu

Jednom smo se svijet i ja u sumrak mlatili jastucima na krevetu
Bili smo razigrana djeca, frcalo je perje na sve strane
Kasnije sam pred san željela da on sutra bude barem onoliko snažan
Koliko sam ja slaba

Izabrala sam krivu želju
»Izabrao si krivi strah.«

Rasuti snovi mi se prema jutru skupe i naslažu u stožastu hrpu na prsima
Kad se izvučem, razbacam je
Namjesto jutarnje tjelovježbe
Poslije cijeli dan umorna čijam perje
Odvajam sijeno od igli, sjećanja od snova.

Rekli su mi da postoje samo tri načina na koje te može izdati sjećanje
Samo je jedan na koji me izdaje zaborav
Najvažniju lekciju nisam naučila
Ali u svako doba noći znam je li teža 51 kila perja ili kamenja

»A da sad malo ti nosiš mene?« pitam kamen

Kaže: »Ne mogu. Ti si teža.«
Nekad sam bila perolaka, ali ptica mi je uzela pero
U predzadnjem redu nemam više čime živkati

Je li ovo posljednji put? Zašto je uvijek posljednji put?

Per astra ad acta

* * *

Kažemo: otkrili smo novu zvijezdu,
a u stvari smo tek detektirali svoje neznanje
o onom što je prije nas.

Onda joj dajemo katološku oznaku:
evo je, još jedna rečka nama u čast,
jer zvučna smo imena jako davno iscrpili,
ali — samo se jednom ljubi Alfa Centauri
i baš nijedna naknadna nomenklatura
ne može uniziti tu suštinu.

Druge zvijezde bilježimo imenom svoje intimne želje
pa neromantično posloženi u gomile
kolektivno zurimo u nebo s kojim privatno nemamo ništa,
i možda su nam tek mediji tih dana skrenuli pažnju na njega
uvijek posebno osjetljivi na zvjezdane padove,
a mi — razbacujući se svakom od dvije riječi
onda olako kažemo: »padaju zvijezde«,
iako su i termini slaba zemljana oruđa
pa ne mogu znati da je i pad let
ako za njega koristiš beskraj.

A zvijezdama je, rekla bih — posve svejedno.
Tvrdokorne u svojim putanjama
i samoći...

one nisu osjetile ni one jako nategnute priče,
... lajne,
koje smo im davno daljinski vezali oko vrata,
natjerujući ih njima u zviježđa... kao ovce u tor,
nekim svojim proizvoljnim,
a tako geometrijski ravnim linijama zapleta,
pa onda iz njih još pokušavali iščitati

nešto kao trasu svoje sudbine.
 Poneki će ih dječak gledati opijeno i zaljubljeno
 i on će znati najviše o njima
 ... jer zna voljeti bez nade.
 ali i on će zaboraviti da blistaju samo zato
 jer sjede negdje u svom dubokom mraku,
 a neke su čak i ugasle.

* * *

Danima radim elaborat zaštite od požara
 za neku drvenu industriju.
 Evo, to je kako ljudi generalno
 (a svak' si danas zna sam napraviti kuću),
 nikad ne zamišljaju arhitekta.

Izbacujem iskre na svakom svom koraku,
 od kojih nijedan nije bio među drvećem.
 Evo, to je kako ljudi koji me čitaju
 (a svaki me ne zna već godinama),
 nikad ne zamišljaju mene.

Kad uskoro uvežem svoj elaborat
 poslat ću ga inspektorcu zaštite od požara.
 On će me nazvati i reći:
 »Gospođo arhitektice, i opet ste našli rupu u zakonu.«
 Kužimo se on i ja već godinama.
 On me nikad ne zamišlja dok me čita,
 ali dobro zna na što sam sve spremna.

* * *

za stolom za kojim sad sjedimo
 ne osjećamo jutarnju glad
 gledam pred sebe
 u bijela peciva koja su otvrdnula u košari
 za kruh svagdašnji
 ti — u salvetu uredno smotan u prazni

tuljac na mom tanjuru
svjestan da mene oduvijek kopka baš šuplja forma
praznina omotana u kvadrat platna
koje je obećavalo biti nositelj
beskrajnog pejzaža
ali svejedno
ja sam oduvijek bila
i divlji san svakog izbijeljenog diplomata
i umjet ću se držati i ovog čudnog protokola
neumjesna
i od sna neumivena

odgurujem se od stola
stolica na kojoj sam sjedila ispušta cvilež
kao i ladica s escajgom
u koju sam ne gledajući zavukla ruku
kao u prorez u stijeni
po kojoj sam se nedavno penjala u vis
bila je slabe kvalitete
krušljiva od sredine naviše izmrvila se
samoj sebi pod noge
»Hey rock what the matter with you«
pjevala je Nina Simone
dok sam se s nje spuštala

O Sinerman

krušljiv ili ne, kamen je znamo — nejestiv
a ja već dosta dugo s ramena odbacujem
onaj od vrste »na srcu«
i možda je pravo pitanje
čemu kruh svagdašnji u ovim vremenima
u kojima je potrebno biti
low-carb
i
low-profile
ali ja ga sebi nikad nisam postavila
jer vječno pothranjena ne slijedim dijete
i ne znam izravnati svoj profil
premda mogu poštovati ovu proceduru
posljednjeg doručka

ne znam da li me gledaš
dok pipam naslijepo po ladici u kojoj nema srebrnine
uvjeravam se da mi je svejedno
jer rezultat je i tako isti
naoštrila sam nož za putar jutros
i dok sam to radila
nije mi uopće sijevnulo
da je nož za putar moguće
i otopliti

* * *

74

Ženo, prah si
U glinu ćeš se pretvoriti
San ti dodaje vodu
Ulje je na tvoju vatru
Prirodno
Toplo i poznato
Prianjaju mu ruke
Prikupljaju te
Prošupljaju i gnječe
Udubljaju i izvlače
Usmjeravaju prema vrhu
Podatnu
Vrti te kolo
Bez vraćanja
...
Ujutro
Kažiprstom ga dotičeš
Prazno je kolo
Laki impuls želje
Okreće satove u prošlost
Odmotavaju se polako
Dani i mjeseci
U ostalim prstima
Budi se sjećanje
Unutarnja napetost
Zbite zemlje
Vododrživa je

U tvojim rukama
Svijet bi bio drugi
Da si šesti dan
Radila glinene golubove

* * *

Ova djeca nisu kao ja
Ja sam se i poslije škole igrala škole
Ove vojske nisu kao moja
Moja gine kad nema ničeg vrijednog ratovanja
Ovaj čovjek nije kao ti
Voli me, a nema zašto
Ovaj svijet je najsavršeniji od svih mogućih svjetova
U kojima nisam bila

75

* * *

Ti si ribar ohrašćenih ruku, s godovima pod očima
Na leđima nosiš otisak lišća i morskih zvijezda
Koji se ne podudara s mojim zagrljajima
Tvoja su leđa zemljovid mojih nestajanja
Kad nastupi noć
Pronalaziš skriveni vir
One šumske ribe koju sam davno vratila u more
Istresajući je u zoru na obali
U oseku, potpuno nijemu
Iz vrećice od recikliranog papira na kojem ti sad pišem
Između listića soli
Obrat ćeš ih navečer, svojom rukom
Pa se u onom kratkom trenu
U kojem je rep peraje — rep repatice
I u kojem ćeš se opasno nagnuti nad more
Iznenaden beskrajem namreškane plahte
Koja ne pamti čak ni otiske ulješura
Znati udjenuti
U sjajnu prugu mjesečine na velikoj tamnoj površini
Kao konac u iglu od sipine kosti

Kojom su drugi ribari tek šutke krpali mreže
Koje su sami pokidali
I premda ćeš znati i da te pučina ne može čuti
Jer će se, baš kao i svaka pučina — držati na distanci
Ti ćeš u tu brazdu onda muški promrsiti
»Ali moja si tamo dolje!«

Onoj će ribi tada ispasti kost iz grla
A njezin će ti glasni krik još dugo jecati
U granama

* * *

76

Na početku
govorili smo
istim riječima. Jezike spleli.
Razumijevali se
bez riječi. U Babilon ušli.
Zle jezike zamrsili. Još kasnije
prestali govoriti
različitim jezicima, i različitim tišinama
zašutjeli. Vrhunski
poliglotti smo, jezik pregrizli
na kraju.

* * *

Na otoku tu i tamo sretnem svog sina
Ljetujemo svak u svom mistu
Ali ja se popodne kupam u njegovom
Preciznije — van njegovog
Pa svaki dan na putu do svoje skrovite vale
Prolazim kraj one na koju sam ga prvi put donijela u košari
Na kojoj smo poslije zajedno tražili školjke
Lovili rakove
Imao je ravna stopala, moj sin
Htjela sam da hoda bos
Kako bi poslije imao uspravno držanje

Ali čim bih ga izula
Ne bi se više micao s ručnika
More mu je uvijek bilo malo prehladno
Ali znao bi dugo gledati u njega
Trogodišnjak
Nikad nikom nije oteo kanticu i mrežu
Drugu je djecu gledao plaho
Ali bi zaplakao kad bi se ozlijedilo neko malo dijete
Kako ćeš mi ti preživjeti u ovom grezom svijetu
Prenježni moj sine
Nekoliko godina poslije na jednom drugom otoku je
S dosta starijim dečkima
Igrao nogomet
Bos
Na jako grezom terenu
»Ovaj mali igra srcem«
Rekao je pomalo zavidno nepoznati čovjek
Koji je stajao kraj mene
A čiji se mali nije htio uključiti u igru
No ja sam zabrinuto gledala u stopala mog djeteta
Koja su gazile tri broja veće kopačke i tenisice
I ta me rečenica nije baš nimalo uspokojila

77

...
Jučer dok sam se vraćala s plaže
Ugledala sam siluetu koja me još uvijek zaskoči svaki put
Dok joj se približavam s leđa
Široka ramena, ruke kao vesla
Potrubila sam i mladić se okrenuo i ozario
Osmijeh mog sina je i topao i fakinski
A ja svaki put kad ga vidim
Pronađem neki svoj mir u tome
Jer iz njega više nego iz bilo čega drugog čitam da mu svijet nije grez
I da ne sjedi na ručniku
Tako kasno ideš s plaže, pitao me kroz spuštено staklo
A ja sam već sklanjala ručnik sa suvozačkog mjesta
Onda je rekao, da sad je najljepše
I dodao da je more danas bilo čak pretoplo, a on to ne voli
Ja sam rekla, aj da te povezem do mista frajeru
I frajer je rekao, super
Pa se u tri savijanja nekako uglavio kraj mene

Što ima, pitala sam, nisi mi se danas javljao na telefon kad sam te zvala
 Šutio je neko vrijeme
 A onda je rekao, prekinuo sam s A.
 I ja sam se zaledila na temperaturi od plus 33
 Rekla sam, pa kako?
 Posvađali ste se?
 Što je bilo?
 Ma, pusti, ne bih pričao o tome, rekao je
 Lice mu je bilo tužno i ozbiljno
 I ja sam ga ozbiljno shvatila
 Pa sam rekla, OK
 No onda sam ipak dodala, ali zvat ću te sutra
 A ovo »ali« koje sam ugurala ispred standardne rečenice
 Značilo je — ako se ipak predomisliš, ja sam ti tu
 Moj sin je uzdahnuo pa rekao, bit će sve OK mama
 Naslonila sam mu glavu na rame
 Zbilja ni pola trena predugo
 Onda sam rekla, a kamo ti zapravo ideš večeras
 Rekao je, na nogomet na Buntu
 Dogovorio sam se s dečkima
 I tu se opet ozario i nasmiješio
 A auto mu je postao dodatna tri broja premalen
 Kad je izašao, gledala sam neko vrijeme za njim
 I mogla sam zaplakati zbog tog uspravnog držanja
 Onda sam viknula, mogli bi sutra na pizzu, a?
 Okrenuo se i kimnuo
 U sebi sam ponavljala, hvala ti da ideš na nogomet
 Hvala ti da ideš na nogomet

* * *

Ta djevojčica se probudila u osam ujutro
 Nakon prospavane noći koja je trajala sedamnaest sati
 U kojoj sam ja preživjela tek četvrtinu jednog jako dugog dana
 Ta djevojčica ima naspavano jednako staro lice
 I dušu staru stotinu i sedam godina
 Smještenu negdje
 U idealno građenom tijelu mlade žene koja je već tri godine
 Točno pet godina starija od nje

I to je jedini nesklad u njezinim tjelesnim proporcijama
Ta djevojčica me u devet ujutro tražila da joj pomognem
Oko matematike kompleksnih brojeva
Imala sam vremena do točno deset i pol
Da se sjetim onog što sam jednom znala
I ne bih zaboravila, smatra ta djevojčica
Da sam prije trideset i dvije godine naučila s razumijevanjem
Ta djevojčica ima zglob koji je dva puta širi od moga
Na njezinom se nalazi niz od cca osam narukvica
Izbrojala sam ih s najveće blizine od trideset centimetara
Ali za jednu nisam bila sigurna je li jedna ili su to dvije
Koje su se ispreplele
Nisam je pitala da mi otkrije rješenje
Zato jer sam noćas odlučila bar neke stvari u svom životu ostaviti zauvijek
Nerazjašnjenima
A i zato jer sam bila zauzeta uzastopnim ponavljanjem
Svoje istine
Pa sam tu jednostavnu činjenicu da nimalo, baš nimalo ne razumijem
Matematiku kompleksnih brojeva
I jednostavnih istina
Do deset i pol ponovila i prešutjela više od deset puta
Gledajući u zglob te prastare male djevojčice
I sjećajući se kako sam je učila na sat
Bio je to, između ostalog, i moj ručni
A maloprije je kukavica koja uvijek brza, iako je nemam
Otkucala jednom... za deset i pol
Pomislila sam, srećom nam je vrijeme isteklo
Ta djevojčica je skupila svoje papire sa stola
A ja sam razastrla svoje
I sad slažem u kompleksnu jednadžbu
Noć, kukavicu, 2u1 narukvicu
Krhko znanje, zaborav, svoju istinu, svoje tijelo
Ta djevojčica mi se naviruje iza leđa
Ako ću sutra njezinom jedinicom platiti svoja neznanja
Bit će to previsoka cijena

* * *

Na terasi imam dane otvorenih vrata
I burobran s rupama
Koristim ga na strani svjetla
Kolovoz mi i opet ne da da se pravim budnom
Čim ustanem, sjednem
Sve više divlja, srljam u mir
Vozim u raširenim japankama
Ostavljam preko noći
...
Ostavljam preko noći
Koru od lubenice na stolu
Ne perem nož za kruh
Kći me pronalazi po mrvicama
Koje pobriše krpom
Postala si nemarna, kaže
Preuzela je i kuhinju i vešeraj
Jer sam nam nesticu radila iz pipe
Jer sam prestala odvajati bijelo od šarenog
Jer sam crno oprala praškom koji je u prahu
Nasljeđujem od nje praktične savjete
Nasljeđujem i grudnjake koje je prerasla
Radujem im se kao malo dijete
Postala sam mirna, kažem
Vrućine sam, baš kao i sve drugo, porazila njihovim oružjem
Dok se svi pothlađuju, ja se zagrijavam
Kao beduin koji u pustinji pije vrući čaj
Tuširam se dugo kipućom vodom
Koža mi je od toga crvena
Tek malo likujem jer nisam opečena od sunca
Nego iz samo mojih, nikom razumljivih razloga
Poslije na zvizdanu lagano drhturim i zebem
I dok svi ostali predvidljivo gore i cvrče
Ja posve lagano zri zri zri zrijem
...
Ljetos sam, mislim, čak dvaput do zorila
U svitanje mi ne puca zora, nego lubenica
Naučila sam novi način za prepoznati pravu
Nije kuckanje po kori, nego boja peteljke

Isplati se kupiti plod, sve dok ima života u njoj
...
Korisni savjet nesebično dijelim
Jednoprstno kuckam još jedino riječi
Nečujno po kori od prozirnog stakla
Ne znam kako odzvanjam ni da li uopće
I potpuno mi je svejedno što mi je autocorrect
Do neprepoznatljivosti prepravio svaku SMS poruku
Ali ne i ovu pjesmu

* * *

Kad pjesmu jednom snađe ništa
Kad sve se drugo iz nje makne
Kad sve do čeg joj bješe stalo
U pjesmi se samo smakne
Ja prestajem pisat nikom
I ne dam ničem da me takne

Branka Kijuk

Kažiprst i druge pjesme

82

KAŽIPRST

Neki će poznanici doći na kavu
Ni u kome nikakav trag
Ako odem srušit ću lampu
Ako ostanem saznat ću da nisi pored mene
Nemaš vremena ni za gitaru ni za mene

Suton kažiprstom kuca o moje čelo

SVE ĆE BITI KAO SADA

Kad umrem držat ću pored odra sama sebi svijeću
u rukama koje gore od ljubavi
Mirno ću podnositi bol
neuzvrćene ljubavi

TOPLINA SNA

Toplina te izdvaja od ostalih
čini da te drukčije pozdravljam
da drukčije izgovaram tvoje ime
Kad se sjetim tvoje topline
lakše slijedim san

CIJELO SRCE

Ništa što pripada drugoj neću uzeti
Makar moj put bio i vlastitim očima tuđ
ne
ništa tuđe neću ni dodirnuti
jer ni ja nemam pola srca

Imam cijelo srce koje tebi nikada ne može pripadati

SNIJEG NA DLANOVIMA

Po tvojim vlažnim dlanovima život nosi moje srce
Zove te rijeka
Zovu te sva svjetla

83

Dok se budete ljubili
Mene će snijeg zatrpavati

SNIJEG

Uzalud će me tražiti snijeg
Bit ću zakopana cvijećem
Snijeg će ostati bez mene

OD STOPALA

U čaši crveno vino
moja je krv
koja je tekla pored tvojih nogu
Iznijeta iz središta ljubavi gleda te i šuti
Ne stavlja ruke na stol
Položi ih na moje lice

HITNJA

Pjesnik šalje pisamce
poručuje pjesmom
poručuje pogledom od Sunca
slijepcu šalje utjehu
Njegova duša kao poštar žuri ulicom
Da ne zakasni piše cijelu noć

Pjesniče, duša ti je od korijenja
U ime mladih pupova
kroz pjesmu rascvjetavaš
osmijehe zvijezda

84

GDJE ĆU NAĆI POMOĆ

Oluja se sručila svuda oko mene
Lutke su sagnule glave
Trave se posvađale: što da mi kažu
sada kada je on nestao
Maslačići su ga htjeli pozdraviti ne bi li mi pomogli

Na koljenima molim cvijeće
da mi pomogne da ga zaboravim

ZAOSTAJANJE

Kasno je za povratak
Korak je već otkucan sa deset otkucaja srca u pijesku
koje je bilo žedno mora.
Tražila sam te po svim svjetovima
Ne bih li bila ukradena od tebe

U bijegu sna čekati ću jeku tisuća kopita

Zdravko Zima

Ja, to je netko drugi

(romani Elene Ferrante)

85

U jednoj pjesmi John Donne uspoređuje povezanost između sebe i svoje žene s povezanošću između dvaju krakova šestara. Time je s jedne strane aludirao na univerzalnost kružne putanje, dok je s druge sugerirao spregu različitosti i istovrsnosti identiteta koju podrazumijeva svaki ljubavni i ne samo ljubavni par. Ona (žena) je fiksni krak šestara koji se ne miče, a dinamika njena kretanja vazda je sinkronizirana s kretanjem pomičnog kraka (koji utjelovljuje muškarca). Kad pomični krak ide uokolo u širokim krugovima, fiksni mu se priginje, a kad se prvi vrati natrag, drugi se uspravi. U mehaničkim putanjama geometrijskog tijela slavni pjesnik razotkrio je prirodu muško-ženskog odnosa koja je u krajnjoj liniji isto tako svodiva na geometriju. Zbog otklona od klasičnih renesansnih načela, John Donne je stoljećima bio marginaliziran. Otkrili su ga i kanonizirali tek modernistički pjesnici, ponajprije T. S. Eliot, a s obzirom na citiranu pjesmu, nije teško pretpostaviti da će ga feministička kritika opet jednom torpedirati u elizabetinsku eru ili naći načina da njegove stihove o šestaru interpretira u novom i drukčijem ključu. Zašto se obraćamo Johnu Donneu? Zato što šestarova kruženja podsjećaju na egzistencijalne putanje Raffaele Line Cerullo i Elene Greco, dvije glavne junakinje napuljske tetralogije koju potpisuje Elena Ferrante. Nije lako ustanoviti koja od tih protagonistica predstavlja fiksni, a koja dinamični krak šestara. Kao i ljubav, prijateljstvo podrazumijeva reverzibilnost, pa se junakinje Elene Ferrante smjenjuju u ulogama dinamičnog i fiksnog ili aktivnog i pasivnog principa. Više od drugih romana ove talijanske autorice, napuljsku tetralogiju odlikuju autoreferencijalni postupci, a teškoće razgraničavanja teksta od metateksta identificiraju se s teškoćama definiranja prijateljstva između Line i Elene. Tko je u njihovu odnosu superioran, tko inferioran? Tko je zavidan, tko solidaran i u kojoj su mjeri njihove egzistencijalne putanje sinkronizirane s putanjama Donneova šestara?

Posljednjih godina Elena Ferrante prometnula se u jedno od najpoznatijih i najčitanijih imena talijanske pripovjedne proze. Zahvaljujući nekolicini romana, među kojima su najvažniji »Uznemirujuća ljubav« i »Dani zaborava«, a posebno tetralogiji »Genijalna prijateljica«, »Priča o novom prezimenu«, »Oni koji odlaze i oni koji i ostaju« i »Priča o izgubljenom djetetu«, ime te spisateljice proćulo se daleko izvan njenih matičnih granica. Premda njena popularnost u zapadnoj Europi i Sjedinjenim Državama ima dovoljno pokriće u objavljenim knjigama, nema sumnje da je novonastalom mitu o gospođi Ferrante u nekoj mjeri kumovao i njen pseudonim. Dugo se nije znalo tko se krije iza njega, a ne zna se u krajnjoj liniji ni danas. Isprva nije bilo jasno piše li te romane žena ili muškarac, onda se predmnijevalo da ih u tandemu smišlja jedan muško–ženski književnički par. Elena Ferrante je postojano štitila svoj identitet, sve dok Claudio Gatti na temelju egzaktnih podataka o raspoloživim honorarima nije ustanovio da je posrijedi Anita Raja, kći židovske Poljakinje i Talijana, rođena 1943. u Napulju, supruga pisca Domenica Starnonea i profesionalna prevoditeljica s njemačkog jezika (Büchner, Kafka, Hesse, Enzensberger, Brecht, Christa Wolf). Unatoč Gattijevu otkriću, Elena Ferrante, alias Anita Raja, ponaša se kao da se ništa nije dogodilo, svjesna da je u doba spektakla i opće karnevalizacije pseudonim jedna od rijetkih mogućnosti za očuvanje vlastitog digniteta.

Dosad su na hrvatskome objavljena njena tri romana: »Dani zaborava« te prve dvije knjige napuljske tetralogije »Genijalna prijateljica« i »Priča o novom prezimenu« (prevela ih je Ana Badurina, uredila Adriana Piteša, a objavio Profil iz Zagreba). »Dani zaborava« traumatska su priča o Olgi, ženi koja poslije muževljeva odlaska skuplja djeliće razmrvljenog života i traži mogućnost svojevrsne reinkarnacije. »Genijalna prijateljica« doima se kao uvod u tetralogiju o dvjema prijateljicama čije su inicijacijske godine vezane za siromašno napuljsko predgrađe, koje će sa svojom surovošću, kriminalom, ljubavnim zavrzlamama te roditeljskim i školskim autoritetima kanalizirati njihovu sudbinu. Raffaella Cerullo koju svi zovu Lina, samo je Elena zove Lila, Linin stariji brat Rino, postolar kao i njegov otac Fernando, Elena Greco, zvana Lenuccia ili Lenù, koja pripovijeda priču u prvom licu, njena majka, kućanica i otac, portir u općinskoj zgradi, čudovišni don Achille Carracci, njegova supruga Maria i sin Stefano, trgovac u obiteljskoj trgovini delikatesa, obitelj Peluso s ocem stolarom i komunistom, optuženim za ubojstvo don Achillea, obitelj Cappuccio s ludom udovicom Melinom, Donato Sarratore, kondukter, pjesnik, novinar i ženskar, njegova žena Lidia, njihov najstariji sin Nino za kojeg će se fatalno, iako svaka na svoj način, vezati Lila i Elena, obitelj Solara na čelu s ocem Silviom, vlasnikom slastičarnice, uvjerenim monarhofašistom i kamoristom, te sinovima Marcellom i Micheleom, učiteljica Oliviero, gimnazijska profesorica Galiani i tucet drugih likova uhvaćenih u mrežu obiteljskih, gotovo incestuoznih i duboko cementiranih veza natkriljenih teretom bijede, prostitucije, kriminala i na najbolji način ovjekovječenih u zlatnoj eri filmskog neorealizma

iz pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća (Cesare Zavattini, Roberto Rossellini, Vittorio De Sica, Eduardo De Filippo i drugi).

Lina i Elena, dvije djevojčice i dvije prijateljice vezane neraskidivim sponama kakve se uspostavljaju samo u djetinjstvu. Genijalna je Lina, dok je Elena tã koja njenu posebnost razumije i naknadno konsekrira svojom ispovjednom p(r)ozom. Prva je vatrena i nepokolebljiva, druga racionalna i distingvirana, prva nošena snagom svog nezaustavljivog instinkta, druga spremna na kompromis, svjesna da dvije jedinke mogu biti blizu i nevjerovatno daleko. Jedna je zbog svijeta periferijske čamotinje postala jača od svakog muškarca što, paradoksalno, nije naškodilo njenom femininom šarmu, druga je inzistirala na obrazovanju, svjesna da se samo tako može izdići iz sredine koja nikome tko je u njoj ponikao nije nudila pretjerane šanse. Dvije prijateljice i dvije vršnjakinje, istodobno slične i različite, pohodile su isti razred. Kao desetogodišnjakinja, Lila je smislila priču »Modra vila« koja se toliko svidjela Eleni da ju je dala učiteljici na čitanje. Ali ova se nikada nije izjasnila o priči, ljuta na roditelje koji su odlučili da Lilu neće dati u više razrede osnovne škole. Što nebrigom roditelja, što nemarom učiteljice, jedna prijateljica u startu je bila otpisana ili osuđena na svoju domorodačku enklavu u kojoj vladaju zakoni rigidnog patrijarhata i nevidljive, ali uvijek moćne kamore. Već kao šesnaestogodišnjakinja Lila se udala za dobrostojećeg Stefana Carraccija. Ali sve ono što se činilo kao njena prednost, u kratkom roku obrnulo se u suprotnost.

Koliko god je svojom ljepotom i samosviješću krčila prostor dotad nepostojeće slobode, njena individualnost našla se u kontradikciji sa svijetom stroge patrijarhalnosti u kojem je žena na ovaj ili onaj način podređena muškarcu. Zato je njen pokušaj da živi brak u kojem nije tek statični krak šestara, osuđenog da slijedi putanju dinamičnog muškog kraka, prije ili kasnije bio osuđen na propast. O tom razdoblju njena života, jukstaponiranog sa sudbinom Elene Greco, svjedoči druga knjiga napuljske tetralogije »Priča o novom prezimenu«. Naravno, prijateljstvo dviju djevojaka iz napuljske suburbije ne bi bilo to što jest, a još manje bi moglo poslužiti kao predložak za jednu *neverending story* da nije kontaminirano rivalstvom, ljubomorom, izdajom, pa i mržnjom koja u nekim trenucima implicira želju za smrću. Pripovijedanje podređeno prošlosti i ideji pisanja artikulira ono što je pripovijedano i zato ne može biti definirano. Kao što čovjek ne može dohvatiti svoju sjenu, Elena Ferrante ne može dohvatiti (k)raj. Zato je fabuliranje beskrajno, zato je smislila tetralogiju, a mogla je i pentalogiju, svjesna da ljubavna drama u lepezi svih mogućih značenja uvijek iznova konstituira svoju vrijednost i pripovjednost. Premda je Lilina potreba za emancipacijom dostojna poštovanja jer je izjednačena s rizikom vlastite sudbine, njena borba s okolinom podsjeća na kukca koje je pao na leđa, pa se onda bespomoćno batrga. Iako su potekle iz istog miljea, Elenina sudbina je drukčija jer je svoje oslobađanje od svih mogućih utjecaja — roditeljskih, kvartovskih, maskulinih, pa i Lilinih — provocirala permanentnim obrazovanjem. Na jednome mjestu Elena priznaje da Lilu osjeća »na sebi i u sebi«, u uspored-

bi s njom u mnogim prilikama sama sebi činila se mizernom, a kad je napisala prvi roman, demonstrirajući i na taj način da se izdigla iz pakla napuljske suburbije, bez krzmanja je priznala da su najbolji dijelovi njene knjige baštinjeni iz Liline djetinje priče. Premda je djelovala kao svijet za sebe, ni Lila nije mogla pobjeći od Elene, o čemu svjedoči činjenica da joj je dala svoje bilježnice, povjeravajući joj na taj način svoju najskriveniju intimu.

Na putu Elenine inicijacije važnu ulogu imala je gospođa Oliviero, učiteljica iz osnovne škole, te gospođa Galiani, gimnazijska profesorica i komunistkinja koja joj je posuđivala knjige, branila u nesporazumima s drugim profesorima i tretirala al pari. Od ranog djetinjstva bila je zaljubljena u Nina Sarratorea, krijući svoje emocije pred najbližima, a s Ninom je ostala opsjednuta čak i kad se ovaj našao u ljubavnom vrtlogu s Lilom. Neovisno o svim utjecajima, čak i onim koje je upijala kad im se protivila, bez obzira na privatne i profesionalne preferencije, pa i one koje je stekla na sveučilištu, najveći utjecaj i najveću moć nad Elenom imala je Lila. Prva je trajno opsjednuta Lilom, ali ni ova druga, iako naizgled hladnija, nije ravnodušna prema Eleni. Doimaju se kao dvije zvijezde koje se približavaju i udaljuju, ne gubeći sjaj ni svoju gravitacijsku snagu. Elena zove Lilu genijalnom prijateljicom, ali ova potonja tjera prvu da napreduje, kupuje joj knjige kako bi se izdigla iz zavičajne sredine, a kad je diplomirala i objavila svoj prvi roman, zasluge za sve to Elena je pripisala svojoj indigenskoj prijateljici. U »Priči o novom prezimenu« blizanačka bliskost s Elenom posvjedočuje se u mnogim prilikama. Kad je Nino u »Il Mattinu« objavio članak o Napulju, stekavši time odgovarajuću popularnost u sveučilišnom ambijentu, Elena je u njemu i u njegovu duhu identificirala trag Lilina pisanja. I zaključila doslovce: »Nino nikada nije znao i nikada neće biti kadar tako pisati. Samo ONA I JA (verzal, Z. Z.) znamo pisati na taj način.« U proljeće 1966. Lila je svojoj prijateljici povjerila metalnu kutiju u kojoj se nalazilo njenih osam bilježnica. Na stranicama romana ta kutija i te bilježnice spominju se barem desetak puta, čime Elena Ferrante potvrđuje da je autorsko ja uvijek i neko drugo ja, nudeći usput svojevrsni prilog uvijek provokativnim raspravama o pseudonimu, začetim u slavnoj Rimbaudovoj rečenici iz pisma Georgesu Izambardu: »Ja, to je netko drugi.«

Na mnogim mjestima Elena Ferrante, odnosno njeno pripovjedno ja, odaje počast svojoj genijalnoj prijateljici. Tako na jednome mjestu piše: »Njezine riječi bile su vrlo lijepe, ovo moje samo je sažetak. Da mi ih je povjerila onda na trokolici, patila bih još i više jer bih u toj njenoj ostvarenoj punoći prepoznala naličje svoje praznine.« Ili dalje: »U vlaku sam otvorila metalnu kutiju premda sam se zaklela da neću. U njoj je bilo osam bilježnica. Od prvih redaka počela sam se loše osjećati. Kad sam došla u Pisu, nelagoda je u nadolazećim danima mjesecima rasla. Od svake Liline riječi osjećala sam se sve manjom. Činilo mi se da svaka rečenica, čak i one koje je napisala dok je još bila djevojčica, oduzima važnost ne mojim ondašnjim rečenicama, nego sadašnjim. A svaka stranica istodobno je zapalila moje misli, moje ideje, moje stranice kao da sam do tog

trenutka živjela u nekoj marljivoj, ali neučinkovitoj letargiji. Te sam bilježnice naučila napamet, a na kraju sam zbog njih fakultetsko okruženje, prijateljice i prijatelje koji me poštuju, usrdan pogled profesora koji su me bodrili da stalno činim više, počela doživljavati kao dio pretjeranog zaštićenog, a time i pretjerano predvidljivog svijeta u usporedbi s burnim svijetom koji je Lila u životnim uvjetima rajona umjela istražiti svojim brzopletim redovima na zgužvanim i umrljanim stranicama.« I treći, možda najjasniji i najdirljiviji citat: »Stala sam otpočetak čitati 'Modru vilu', jurila blijedom tintom, rukopisom toliko sličnim mojem tadašnjem rukopisu. No već na prvoj stranici zabolio me trbuh, a ubrzo me oblio znoj. Ali tek na kraju sam priznala što sam shvatila još nakon nekoliko redaka. Djetinjaste Liline stranice bile su tajno srce moje knjige. Koga zanima što joj daje toplinu i odakle kreće čvrsta, ali nevidljiva nit koja povezuje njezine rečenice, trebao bi početi od sveska te djevojčice, desetak stranica na kvadratiće sa zahrđalom pribadačom, živahno obojenom naslovnicom, naslovom i bez potpisa.« Odajući priznanje svojoj prijateljici, pripovjedačica na neki način poništava ili relativizira smisao vlastitog pisanja, pa joj poslije svega ne preostaje drugo nego da metalnu kutiju s njenim sadržajem strovali u rijeku. Shvaćajući roman kao formu samoopisivanja i samooslobađanja, ona se oslobodila Lile tako da je bez ostatka uronila u njene bilježnice. Neovisno o tome tko se krije iza pseudonima, Elena Ferrante nije ni prva ni zadnja koja se otkriva i legitimira pomoć drugoga. Kad je svjedočio o sebi, Pasternak je govorio o Majakovskom. A kad je čuo jednu Majakovskijevu poemu, osvijestio je alarmantni manjak vlastitog talenta. Kako je isprva kanio biti skladatelj, potom filozof, a na koncu pjesnik, činilo mu se pretjeranim da odustane i od svog tercijarnog izbora!

89

I nakon što je diplomirala u Pisi i napisala prvi roman, Elena je imala dojam da je mnogo više oduzela Lili nego što je Lila oduzela njoj. Ili njenim riječima: »No prije svega osjećala sam potrebu sjesti kraj nje, reći joj: vidiš kako smo bile uigrane, JEDNA U DVJEMA, DVIJE U JEDNOJ (verzal, Z. Z.), i pedantnošću koju mi se činilo da sam usvojila na fakultetu, filološkom upornošću koju sam naučila od Pietra dokazati joj da se njezina dječja knjiga duboko korijenila u mojoj glavi i tijekom godina se razvila u novu, drugačiju, odraslu, moju knjigu, ali koju se ne može razmatrati odvojeno od njezine, od maštarija koje smo zajedno stvorile u dvorištu u kojem smo se igrale, ja i ona, neprekidno se oblikujući, izobličujući, preobličujući. Htjela sam je zagrliti, poljubiti i reći joj: Lila, što god da se dogodi meni ili tebi, više nikada ne smijemo izgubiti jedna drugu.« Ako je posrijedi ljubav, makar kao inačica prijateljstva, valja podsjetiti na Stendhala koji je objašnjavao da su usamljenost i osjećaj prolaznosti osnovne pretpostavke svake ljubavi. Ako je posrijedi književni postupak, valja opet podsjetiti na Kiša. Njegov »Peščanik« završava pismom koje se poslije svega nudi kao ključ za razumijevanje cijelog romana. Ede Kiš poslao je 5. travnja 1942. pismo svojoj sestri Olgi, koje je pohranjeno u ostavštini njegova sina Danila. Deset gusto pisanih stranica, papir s kvadratićima (kao u Li-

linoj bilježnici i Eleninom zrcalu!), lijep rukopis u tinti i uzoran jezik. Dakako, mađarski. U Danilovu prijevodu na srpski pismo je u cijelosti transplantirano u roman u funkciji takozvanog sadržaja. Minimalne korekcije bile su nužne, a takav spiritistički čin nije ništa drugo nego pokušaj prevođenja mrtvih u svijet živih, po mnogo čemu jedinstven i dostojan Kiševe imaginativne snage. Metodom epistolarne inverzije sin postaje otac, a otac E. S. tvorac »Peščanika« u cikličkom slijedu vremena koje nema početka jer u krajnjoj liniji nema ni kraja.

Kao što pjesak sipi kroz klepsidru, stvarajući privid punine ili praznine, tako sjene dvaju suprotstavljenih profila stvaraju privid vaze. I obratno, ovisi o kutu gledanja. Posrijedi je optički fenomen Rubinova vaza, nazvan po danskom psihologu Edgaru Rubinu, koji dokazuje da nitko ne može istodobno percipirati glavni motiv i pozadinu, što će reći da ne može istodobno vidjeti dva profila i jednu vazu. Što nije moguće u stvarnosti, moguće je u književnosti. U romanu o Kišu i njegovu ocu, u tetralogiji o Eleni i njevoj napuljskoj posestrimi. Među brojnim primjerima dvojakosti nudi se Papinijeva zbirka pripovijedaka »Zrcalo koje izmiče« (»Lo specchio che fugge«), koja je dobila počasno mjesto u Borgesovoj Babilonskoj biblioteci. Ako je Elena Ferrante pseudonim Anite Raje, onda raspolućenost između pisca i njegova junaka, ili drugog ja, dodatno persistira u prevoditeljskom liku ove potonje. Prirodom svog poslanja prevoditelj je osuđen na dvostrukost jezika i množinu potencijalnih identiteta, pa je enigma imena, stvarnog ili fiktivnog, u tom kontekstu sve prije nego eksces. Pitanje autorstva staro je koliko i pisana riječ, što u krajnjoj liniji znači da datira od Biblije. Uostalom, klasična povijest svjetske književnosti, kao i ona paralelna, nikad dešifrirana povijest, načičkane su pseudonimima. Među njima su mnogi kanonizirani pisci: iza pseudonima Molière krio se Jean-Baptiste Poquelin, Stendhalovo autentično ime je Marie-Henri Beyle, Mark Twain rodio se kao Samuel Langhorne Clemens, Joseph Conrad, tvorac »Lorda Jima«, zvao se Józef Teodor Konrad Nałecz Korzeniowski, Émile Ajar bio je izvornim imenom Romain Gary, Jerzy Kosinski, alias Joseph Novak i tako dalje. Recentni nobelovac Bob Dylan zove se zapravo Robert Allen Zimmerman, a poseban slučaj, po mnogočemu korespondentan s veličinom njegova djela, bez dvojbe je Fernando Pessoa koji je u svojoj karijeri koristio dvadeset heteronima i još pedesetak alternativnih imena. Kakvo god bilo, drugo ime upućuje na poliperspektivnost pisanja koje se račva u različitim smjerovima. »Samo bi Drugi mogao napisati moj roman«, tvrdi Barthes, a taj Drugi ili Druga u tetralogiji Elene Ferrante u krajnjoj liniji je Lina. Poslije smrti brata Slavka, također pjesnika, Miroslav S. Mađer adoptirao je i njegov opus i njegovo ime, pripovjedačka i publicistička aktivnost Augusta Šenoa bila je toliko plodna da ju je razgranao u sve moguće pseudonime (Veljko Rabačević, Petrica Kerempuh, Milutin), svoju knjigu novela »Purpurne noći« Milivoj Vukelić, sin pjesnika Lavoslava Vukelića, potpisao je kao Milkan Lovinac, predmnijevajući kako jednom časniku Austro-Ugarske Monarhije ne priliči očijukanje s beletristikom, a svoj prvi roman »Olga i Lina« Eugen Kumičić objavio je skriven iza iz-

mišljenog imena Jenio Sisolski. S Elenom Ferrante Kumičića makar posredno vezuje pseudonim, ali i činjenica da su glavne junakinje njegova romana dvije djevojke i da se jedna od njih isto tako zove Lina. Od slobode prerusavanja do pseudoginima i pseudandronima, od labirinta u čijim zamršenim hodnicima uvijek vreba neki Minotaur, od skrivanja koje je u funkciji otkrivanja, put vodi prema nužnosti teksta kao svojevrzne križaljke, od produkcije vodi prema reprodukciji, od interpretacije prema penetraciji i egzistenciji u drugom. Njemački teoretičar Niklas Luhmann zacijelo je u pravu kad tvrdi da se u ljubavi može biti djelatatan samo tako da se komunicira s esencijom drugoga. Svojim romanima Elena Ferrante je pokazala da ono što vrijedi za ljubav, u velikoj mjeri vrijedi i za književnost.

Lola Stojanović

Tekst kao šav, film kao šav

92 Prilikom tumačenja romana »Štefica Cvek u raljama života« Dubravke Ugrešić valja obratiti pažnju na dvodimenzionalni tok komponovanja. Jedan smer čitanja dovodi nas do konkretnih uputstava vezanih za stvaranje samog romana, dok nas drugi upućuje na život junakinje Štefice Cvek. Krećući se liotarovski orijentisanim razaranjem iluzornosti autorka romana o Štefici Cvek (koji možemo posmatrati kao roman u romanu) iznosi pred čitaoce izbor tehnike, materijale i modele koji će činiti autorski šav. Heftanje će obuhvatiti momenat čišćenja graška u kojem Štefica oseća da u njenom životu nešto nije u redu, dok će »krajcanje« činiti odevanje, figura i šminkanje. Izbor tehnike suziće se na pisanje ženske priče, materijal će pružiti rubrika ženskog magazina, dok je kraj iznet u samom podnaslovu koji glasi patchwork roman. Patchwork kraj nosi naziv prema Paty Patch, autorki dnevnika koji je nastao prema principu beleženja ženskog čavrljanja.

Autorka romana o Štefici po uzoru na tehniku Paty Patch teži imitaciji usmene proze ispoljene u dominaciji ženskih dijaloga obojenih žargonskim diskursom. Funkciju patchwork kroja valja tražiti u karikiranju svakodnevnih stereotipa, te dokazivanju da se svakodnevni život bazira na banalnosti ženskog magazina. Izborom tehnike, materijala i kroja »tipkačica«, odnosno »krojačica« pisaću mašinu zamenjuje šivećom: »Priču ćemo dakle šivati« (Ugrešić ŠCURŽ:12). Ako zastanemo na ovom mestu dolazimo do tumačenja koje će nas odvesti u smeru postmodernog feminizma, ispoljenog u domenu kritike. Prevazišavši feminizam kao društveno-politički pokret borbe za ravnopravnost žena, šezdesetih godina dvadesetog veka javlja se akademski feminizam ispoljen u sferi istraživanja i kritike. Dva ključna oblika feminističke kritike, prema klasifikaciji Ane Bužinske i Mihaila Pavela Markovskog iznetoj u delu »Književne teorije dvadesetog veka«, jesu najpre ginokritika, a potom i revizionistička kritika.

Manifestom ginokritike Šovalterova istupa protiv revizionističke struje, premda ne osporavajući njen istorijski značaj, ali prozirući njenu blagu istrošenost i stagnaciju. Prema rečima Šovalterove, feministička kritika mora pronaći »sopstveni predmet istraživanja, sopstveni sistem, sopstvenu teoriju, kao i svojstveni glas.« (Bužinjska, Markovski KTDV:443). Ginokritika istupa, dakle, kao autentično ženski princip, a ključni značaj u istoriji feminističke kritike donosi momenat odvajanja od muške perspektive, te integrisanje kulta žene autorke. Mi ćemo se ovom prilikom zadržati na autentičnom odgovoru ginokritici koji je dala Nensi Miler teorijom arahnologije. Na teoriju Nensi Miler, pored Ana Bužinske i Pavela Markovskog, osvrću se i drugi tumači posmatrajući je kao fiktivni dijalog vođen sa hifologijom Rolana Barta.

Momenat romana Dubravke Ugrešić koji nas je odveo u smeru arahnologije, a potom i bartovske hifologije, jeste odbacivanje pisace mašine u korist šiveće. Autorka romana koristi se metaforom šivenja da bi objasnila svoje stvaralaštvo, dok Rolan Bart inicira arahnologiju metaforom tkanja u viđenju teksta. »Tekst znači tkanje. No, kako se ovo tkanje uvek uzimalo za neki proizvod, jedan gotov veo, iza kojeg se drži više ili manje skriven smisao, mi sada u ovom tkanju naglašavamo generativnu ideju da se tekst sačinjava i izrađuje večitim pletenjem. Izgubljen u svom tkanju — ovoj teksturi — subjekt se oslobađa u njemu poput pauka koji se i sam rastvara u graditeljskom izlučivanju svoje mreže. Ako bismo videli neologizme mogli bismo teoriju teksta da definišemo kao hifologiju (hyphos je tkanje i paučina)« (Bart ZUT:86). Na ovom mestu, u »Zadovoljstvu u tekstu« nastaje hifologija. Iz hifološke teorije možemo izvući ideju izgubljenog, ubijenog autora koju, u razrađenom obliku, čitamo u poznatom eseju »Smrt autora«. Iako Rolan Bart nije prvi ubica (ugleda se na Stefana Malarmea), Nensi Miler arahnologijom oživljava upravo ono što će Bart usmrtniti.

Inspirisana mitom o Arahni, Nensi Miler metaforom tkanja paukove mreže podvlači čvrstu vezu između žene pisca i teksta koji ona tka. Strukturalistička distanca između subjekta i objekta biva potisnuta učvršćenom vezom ženskog pitanja i ženskog stvaranja. Kako zaključuju autori »Književnih teorija dvadesetog veka« metafora arahne, opiranjem hifološkoj orjentisanosti, konstituise subjektivnost ženskog stvaralaštva, ali i donosi anticipaciju ženske telesnosti kroz stvaralaštvo. »Falcenje«, »krajcanje« i »krojenje« autorke koju stvara Dubravka Ugrešić ne samo da direktno upućuje na feministički odjek stvaranja, već i nosi sa sobom ideju tela kao takvog, tela čiji se trag iščitava u tekstu koji tematizuje ženskost. Šivenjem po unapred utvrđenoj meri fiktivna autorka osim što upućuje na osobenost ženskog stvaranja, opisuje i stanje autorke u funkciji nužnosti izlaženja na kraj sa stereotipom. Cilj stvaranja Štefice Cvek jeste narušavanje ispravnosti opšte prihvaćenih pojmovnih obrazaca, što je u direktnom dosluhu sa idejom ginokritike. Fiktivna autorka romana u romanu nije bartovski izgubljena u mreži koju plete (ili šavu koji šije). Ona je, naprotiv, arahnološki oslobođena u tom tkanju, šavu, tekstu. Pitanje sek-

sualnosti, žene kao individue u stereotipnom društvu, kao i njene upotrebne funkcije, provlači se kroz lik Štefice Cvek.

Parodiranjem banalnih scena sa intelektualcem, trokrilnim i šoferom roman »Štefica Cvek u raljama života« dodiruje postmodernu reakciju na falocentrizam, koji delovanjem L. Irigaraj otvara prostor za sagledavanje žene u društvu i kulturi. Pitanje problematičnog identiteta Štefice Cvek, kao i pitanje literature kao izvora produkcionalizma obeleženo je liotarovskim mikronaracijama kojima se urušavaju uspostavljene vrednosti. Parodija ovog romana na postmoderan i paradoksalan način uključuje i sebe, te izaziva ono što se parodira. Postmodernistički problem identiteta ekscentrične junakinje upravo potiče iz sistema zasnovanog na problematičnim vrednostima. Kao što u postmodernom feminizmu iščitavamo odgovor na deridijanske polno hijerarhijske opozicije, tako u romanu Dubravke Ugrešić iščitavamo potekstno ukorenjeno opiranje falocentrizmu. Fiktivna autorka romana o Štefici jeste izokrenuta *speculum de l'autre femme* u parodijskom ključu potekstnog utvrđivanja ženskog statusa. Parodija kao dominantni postupak otvara horizont u smeru postmodernog feminizma. Prema klasifikaciji nekih teoretičara izdvojiće se tri postupka ispoljavanja ženskog identiteta u feminističkoj kritici: izgradnja ženske seksualnosti, parodiranje ponašanja nametnutog od strane muškog principa, kao i stvaranje individualnog jezika. Feministički obojenim pogledom u romanu Dubravke Ugrešić prepoznaćemo dominaciju patchwork jezika, izdvojićemo trokrilnog, intelektualca i šofera kao parodiju muškog principa i naposljetku problematičnu seksualnost junakinje koja se ne da ispoljiti u nametnutom diskursu.

O tehnicu šivenja u kontekstu filma govorio je Žan-Pjer Udar u studiji pod nazivom »Filmski šav«. Filmski šav (kao postupak svojstven Bresonu) nastaje na onom mestu koje prethodi značenjskoj razmeni između dve slike. Kao ključni momenat artikulacije filmskog polja Udar izdvaja polje Odsutnog: »Svatom filmskom polju odgovara kao eho jedno odsutno polje, mesto jednoga lica koje tu stavlja gledaočeva mašta, a koje ćemo mi zvati odsutno.« (Stojanović TF:473). Odsutno je, prema Udarovom viđenju stvari, proizvod gledaočeve mašte, a nastaje kao preduslov šivalačke funkcije subjekta izlaganja. Elemente slike (Udar navodi prostor, kadriranje i predmet) »zašiva« upravo gledaočeva mašta postavljanjem Odsutnog na njegovo pravo mesto. Slika na ovaj način postaje simboličan prostor koji ukida tradiciju subjektivnog filma, na sličan način na koji bartovski tekst naslade ukida tekst zadovoljstva. Objasnjeno je, dakle, da slika potpada u red označavajućeg čiji potekst odustnosti pretili da je poništi kao takvu, te svede na označitelja imaginarnog. Osobina Odsutnog jeste iščezavanje. Odsutno se povlači kada: »neko ili nešto zauzme mesto u njegovom polju« (Stojanović TF:480).

Popunjavanje praznine, uklanjanje Odsutnog u funkciji povezivanja označujućih, jeste momenat zašivanja kinematografskog izlaganja koje je, prema Udaru, prožeto onim imaginarnim. »Zašivalačko dejstvo svake prisutnosti u

imaginarnom polju pokazuje kako u filmu prostor i označavajuće udružuju svoje delovanje upravo svojim naizmeničnim nestajanjem.« (Stojanović TF:481) Sada se postavlja pitanje na koji način gledaočeva mašta zašiva izlaganje. Ukoliko prihvatimo Udarovu percepciju prostora filma kao polja simbolike (a ne kao prostora događaja), prihvatamo i ideju da se takozvanom »operacijom šava« doseže značenje slike kao »vrednost razmene«. Film simboličkog potencijala poziva u svoje granične momente sav raspon gledaočeve mašte u funkciji optičkog zašivanja kadrova. Film, na ovaj način shvaćen, više nije vizuelna upotreba unapred osmišljenih kadrova, već svaki put iznova, na jedinstven način sklopljena (zašivena) značenjska vrednost. Odbacivanjem shvatanja filma kao pukog prostora događaja, Udar odbacuje autoritet filmografa kao samostalnog kreatora svoje kreacije.

Autoritet preuzima govor filma po sebi, na sličan način na koji bartovski shvaćen tekst preuzima i nastavlja sebi svojstvene ideje koje nisu plod podražavanja autorskog uma. Ubijanjem autora, Rolan Bart stvara takozvani neodrživi, nemogući tekst, o kojem se ne da govoriti. Govoriti se da u njemu, činom ulaska u njega, »sumanutim potvrđivanjem praznine u nasladi« (Bart ZUT:36). Došavši do ključnog momenta neizrecivosti tekstovne naslade, do skandalizovanja erotocentričnog prodiranja u kojem se batajevski ubija autor kao subjekt, pravimo direktnu sponu između bartovski koncipiranog teksta i udarovski shvaćenog filma. Subjekt filmovanog prostora u Udarovoj teoriji zauzima »mesto označavajućeg objekta«. Prema tome, simbolički potencijal subjekta koji se filmuje biva ostvaren u momentu samog gledanja. Navešćemo preciznu Udarovu definiciju subjekta shvaćenog kao: »mogućnost jednog označavajućeg više, koje nagoveštava sledeću kariku lanca i koje naposljetku nestane kada se ovaj pojavi« (Stojanović TF:477).

Iz ovoga dalje sledi da subjekt izlaganja ostvaruje zašivalačku funkciju iniciranu konstituisanjem Odsutnog putem gledaočeve mašte. Posmatramo, dakle, film kao otvoreno polje korespondencije gledaoca i glumca u kojem se oni naizmenično gube u ulozi tkača. Rolan Bart na drugom mestu, ali sa srodnom idejom, govori o »rascepljenom subjektu« (otvorenog teksta naslade) koji »kroz tekst uživa u isti čas u postojanosti svoga ja i u njegovom propadanju« (Bart ZUT:56). Postmoderni shvaćen film, kao i postmoderni tekst, jesu neponovljiva aktivnost stvaranja u momentu konzumiranja. Autoritativni, oslobođeni govor filma po sebi, ne oglašava se radi stvaranja predmeta, već, kako Udar zaključuje, radi stvaranja jednog »kinematografskog polja«, pogodnog za vizuelno prodiranje u cilju stvaranja. Na samom kraju studije »Filmski šav« zaključeno je da film svojom izvornom suštinom govori o erotizmu. Ovaj Udarov zaključak izvodi se simboličkim shvatanjem strastvenog dodira gledaoca i glumca čiji vrhunac u pomračenju stvara. Uživati film za Udara znači erotizovati isti na simboličkom polju ispitivanja njemu svojstvenih elemenata. Uživati tekst za Rolana Barta znači: »razmrviti zadovoljstvo koje dovodi do perverzije naslade kao neponovljive aktivnosti konzumiranja« (Bart ZUT:73).

Govor erotizma jeste govor tela, te i Dubravka Ugrešić simboličkim šivenjem (koje je u biti tkanina koja trpi ubod) stvara haljinu za jedno žensko telo. I, naposljetku, o gledaocu/čitaocu kao erotizovanom subjektu u fenomenu stvaranja, ne možemo govoriti a ne dodirnuti prostorno–vremensku percepciju Merlo Pontija, baziranoj na pogledu kao prodiranju u percipirani predmet, sa ključnim uslovom perspektive koja istovremeno i skriva i otkriva posmatrano. Žan–Pjer Udar naslućuje značaj pontijevskog horizonta, te se objašnjavajući ulogu gledaoca, pažljivo osvrće na varijaciju ugla kamere koja diktira ugao posmatrača. Upravo zahvaljujući uglu kamere ono Odsutno nestaje iz vida posmatrača, da bi se pojavilo u polju filma kao rezultat aktivirane mašte.

Literatura

Ana Bužinska, Mihail Pavel Markovski, »Književne teorije XX veka«, Beograd, 2009.

Dubravka Ugrešić, »Štefica Cvek u raljama života«, Zagreb, 2004.

96

Maurice Merleau–Ponty, »Fenomenologija percepcije«, Sarajevo, 1990.

Rolan Bart, »Zadovoljstvo u tekstu«, Beograd, 1975.

»Teorija filma«, priredio Dušan Stojanović, Beograd, 1978.

Žarko Paić

Pragmatički obrat mišljenja

William James i radikalni empirizam

1. Od zadaće filozofije do istine kao događaja

97

Nije li zadaća suvremenoga mišljenja nakon dostignuća kozmologije i tehnološke znanosti u objašnjenju nastanka svemira postala bitno drukčijom od povijesno uspostavljene zadaće metafizike da razriješi tajne slobodne volje, besmrtnosti duše i stvaralačke biti čovjeka u odnosu spram božanskoga puta istine? Pritom se ne radi tek o uvidu da je svaka nova paradigma znanstvenoga mišljenja očekivani korak u smjeru usavršavanja našeg znanja o »svijetu« i »svjetovima« s kojim se mijenjaju i tradicijom usvojeni pojmovi objašnjenja načina kako predmeti iskustva istodobno mijenjaju način same spoznaje. Kada govorimo o zadaći mišljenja prvenstveno se bavimo onome što mu je dostojno i primjereno. Isključene su sve druge izvanjske svrhe. Međutim, a što ako u doba neskrivene tehnološke konstrukcije »umjetnoga života« (*A-life*) u svim područjima duhovnoga stvaranja poput filozofije, religije, umjetnosti i znanosti u njezinoj spekulativnoj nagnuću razabiremo nešto krajnje »obično«, »svakodnevno«, »banalno«, a to je da se čak i nekoć misterijem obavijene »vječne istine« i »načela« mišljenja svode na najelementarnije oblike neposrednoga iskustva? Zar se time gube u nepovrat uzvišene zadaće metafizike ako umjesto plana i svrhe zatječemo logiku čistih kontingencija? Ako, dakle, umjesto onoga što Hilary Putnam naziva »God's-Eye View« pronalazimo tek drukčije izvedeno gledište o ljudskoj spoznaji u traganju za »prirodom« onoga što nadilazi granice ljudske djelotvornosti u osmišljavanju nove tehničke stvarnosti, potrebno je drukčije odrediti bit mišljenja.¹ Kako god bilo, govor o »zadaći mišljenja« u doba kibernetike, a znamo da je to bila opsesija kasnoga Heideggera u njegovu

1 Vidi o tome: Hilary Putnam, *Mind, Language, and Reality*, Philosophical Papers, Vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge–New York, 1975., str. 362–428.

pokušaju prevladavanja/prebolijevanja metafizike, nije tek stvar preživljavanja filozofije u tehniziranome krajoliku. U pitanju jest ono što filozofiju od početka vodi istraživanjima razlike između bitka kao bitka (*quiddittas*) i nastajanja mogućnosti događanja »nova« (*quoddittas*).

U filozofiji koja se naziva pragmatičkom, a obilježava američku moderno mišljenje kraja 19. i početka 20. stoljeća s glavnim predstavnicima kao što su Charles Sanders Peirce, William James i James Dewey, čini se da je pitanje o »prvoj filozofiji« kao i o »ciljevima metafizike« potisnuto u drugi plan. Štoviše, nisu rijetki stavovi da je američki pragmatizam unatoč razlika u mišljenju navedenih filozofa uvelike određen nemetafizičkim ili čak i antimetafizičkim zahtjevima. Ovo ističe Richard Rorty, radikalni neopragmatist u postmoderne okružju. U knjizi *Posljedice pragmatizma* (*Consequences of Pragmatism*) iz 1982. godine tvrdi da obrat od svrhovitosti uma spram kontingentnoga djelovanja odgovara postmetafizičkim pretpostavkama novoga mišljenja. Taj obrat uvodi u središte promišljanja pitanje jezika umjesto transcendentalne logike.² No, ako dobro pogledamo, tada se sud o pragmatizmu s obzirom na zadaću filozofije u znanstveno–tehničko doba ne čini nimalo »banalnijim« od onoga koji je bio upisan u temelje Kantove transcendentalne i ujedno kritičke metafizike. Samo je, dakako, posrijedi drukčiji predznak. Umjesto uzdizanja u više sfere spekulacije o čistim idejama i kategorijalnim tablicama prema kojima se zbilja nastoji umno dohvatiti u njezinoj pojavnosti sada se očito radi o spuštanju na zemlju, govoreći metaforično. Visine novovjekovne metafizike zamijenjene su u moderno doba konkretizacijom stvarnosti. U odnosima između prakse i djelovanja različitih spoznajno–kritičkih aktera prisutna je međuovisnost. Kako to pokazuje i sam naziv za ovo mišljenje i njegove glavne nakane — *pragmatizam* (grč. *pragma*, *pragmatikos* *πρῆμα*, *πρῆματος*, djelovanje, djelujući, djelatno, ono što ima praktičnu vrijednost) nastoji razriješiti aporije mišljenja i djelovanja, teorije i prakse, idealizma i materijalizma, transcendentalnoga i empirijskoga polazeći od nesvodljivosti neposrednoga ili čistoga iskustva u procesu djelovanja.

Govor o pragmatizmu upućuje stoga na primjenu, korist i uporabu. Cjelina svakodnevnoga obavljanja praktičnih djelatnosti pokazuje se pritom odlučujućim čimbenikom. Što su to »primjena«, »korist« i »uporaba«? Nesumnjivo, posrijedi je ono praktično. Njegovo se područje rasprostire od sredstva za drugu svrhu do puke izvedbe. Ono što ih povezuje jest djelotvornost djelovanja. Na taj se način filozofijski određuju smjerovi empirizma od *utilitarizma* do *pragmatizma*. Sve to ima za posljedicu da se čak etičko djelovanje kao i pojam Boga ne određuje nikako drukčije negoli iz interesa ili krajnje svrhe usavršavanja čovječanstva. Što vrijedi za »krajnjega korisnika« ne predstavlja dobro–osebi, već se dobro uspostavlja nakon svojeg ozbiljenja. No, problem metafizike u njezinome silaznome putu do običnosti svakodnevice nipošto se ne može na-

2 Richard Rorty, *Consequences of Pragmatism*, Harvester Press, Hassocks, 1982.

domjestiti pukim prihvaćanjem pojma praktičnoga djelovanja kao posljednjega suca svekolike istine. Praksa nije nadomjestak teorije. Kao što pragmatika nije svediva na puku uporabnu vrijednost mišljenja. Odlučno je nešto posve drukčije: kako, naime, djelovanje mijenja kategorije iskustva? Ova promjena upućuje na dvostruko kodiranje mišljenja: (1) ontologijsko i (2) epistemologijsko. Prvo sada označava napuštanje ideje o vječnome i nepromjenljivome »bitku«, dok se drugo usmjerava na identitet spoznajnoga aktera i sadržaja njegove empirijske svijesti. Kao što je, uostalom, poznato u djelima ponajprije Williama Jamesa taj se pojam »uporabe« ne može shvatiti jednoznačno. Može se otuda pokazati, kako je to vrlo zanimljivo uputio i Hilary Putnam u svojoj knjizi *Pragmatizam: Otvoreno pitanje (Pragmatism: An Open Question)* iz 1995. godine, da s pragmatizmom stvari ne stoje baš samorazumljivo na strani primata činjenica i iskustva protiv apriornoga zasnivanja pojmova i kategorija kao u Kanta.

U slučaju Jamesa, suočeni smo s osebnim metafizičkim holizmom. U liku »radikalnoga empirizma« uvodi nas u prostore nemišljenoga. Na taj se način »otvoreno pitanje« pragmatizma pojavljuje ujedno i nemogućnošću jednoznačnoga odgovora o »svrsi« ovoga načina mišljenja u suvremeno doba. A ono, pak, nezadrživo napreduje. Postaje sve više i više prihvatljivo u teorijama novih medija, semiotici i vizualnoj antropologiji. I baš stoga što se posvuda širi, od politike do kulture i tehnologije, preostaje pitanje njegova temeljnoga neutemeljujućega čina mišljenja. Zašto uopće praktična vrijednost uporabe u smislu alata kao djelotvornoga sredstva odlučuje o tome hoće li nešto biti priznato »istinom«, imati »vrijednost«, određivati odnose između »predmeta« i »stvari«, te naposljetku biti kriterijem vjerodostojnosti spoznaje »svijeta«? Nije stvar u tome što pragmatizam »pobjeđuje« nad vjekovnom vladavinom metafizike u formi svodenja bitka–Boga–svijeta–čovjeka na pitanja »uporabnosti« ideja u praksi. Tko misli da je riječ o Pirovoj pobjedi metode nad sustavom složenoga mišljenja nije u pravu kao ni oni koji slave tu pobjedu sa zanosom novoga pozitivizma razgranatoga u doba tehnološke civilizacije. Uostalom, praksa uz praktično važenje kategorija samopotvrđivanjem života u borbi s nasljeđem Hegelova sustava apsolutnoga idealizma i spekulativne dijalektike obilježava čitav pokret razgradnje i rastemeljenja metafizike počevši s Marxom, Nietzscheom, Kierkegaardom, Heideggerom, filozofijom egzistencije, dekonstrukcijom i poststrukturalizmom. Utoliko nam se čini prihvatljivom postavka o podudarnostima između Jamesova pragmatizma i kasnoga Wittgensteina. Za njega se, naime, pojam »jezičnih igara« (*Sprachspiele, language games*) odnosi na uporabnu mogućnost ozbiljenja »forme života«. ³ Posve je drugo pitanje zašto se ova Jamesova »metafizika s ljudskim licem«, kako je naziva Sami Pihlström u svojoj raspravi, ⁴ uspostavlja u različitim likovima nezaobilaznom orijentaci-

3 Hilary Putnam, *Pragmatism: An Open Question*, Blackwell, Cambridge, Massachusetts–Oxford, 1995., str. 21–23.

4 Sami Pihlström, »Metaphysics with a Human Face: William James and the Prospects of Pragmatist Metaphysics«, *William James Studies*, Vol. 2, <http://williamjamesstudies.org/>

jom današnjeg mišljenja. Poput spužve ona u sebe upija raznolike filozofijske smjerove i kozmologijska stajališta, iako se u bitnome iskazuje uvidom o čisto-me iskustvu kao prvoj i posljednjoj instanciji te kriteriju svekolike spoznaje i razumijevanja svijeta. William James u predavanjima o pragmatizmu kaže da

»...pragmatizam ne zagovara nikakva posebna postignuća. On je samo metoda. (...) *Teorije tako postaju instrumenti, a ne odgovori na zagonetke koji nam osiguravaju spokoj.* (...) Pragmatizam određuje sve naše teorije, zagrijava ih te svaku pojedinu stavlja u pokret. Kako ne predstavlja nikakvu bitnu novinu, skladno se podnosi s mnogim drevnim filozofskim smjernicama. Slaže se, primjerice, s nominalizmom u tome što se uvijek poziva na pojedinačnosti; s utilitarizmom u isticanju praktičnih načina gledanja; s pozitivizmom u preziru prema verbalnim rješenjima, beskorisnim pitanjima i metafizičkim apstrakcijama. (...) Osim vlastite metode, nema nikakvih dogmi niti učenja. Kako je to dobro izrazio mladi talijanski pragmatist Papini, on se nalazi u središtu naših teorija, poput hodnika u nekom hotelu.«⁵

100

U razlici spram Hegelove »teodiceje apsolutnoga duha«, tog vrhunca čitavog novovjekovnoga »racionalizma«, ali i u opreci spram klasičnoga empirizma s njegovim carstvom izvanjskih osjetila, James uvodi u optjecaj nešto posve »novo«. Ovo »novo« valja razumjeti krajnje suzdržano. Novost se pragmatizma pokazuje samo u tome što je riječ o starome izrazu za nove pojave izazvane znanstveno-tehničkim prodorom u strukture života. Budući da je Jamesova epistemologijska pozicija sadržana u »radikalnome empirizmu«, tada je pragmatizam kao metoda put do nove »metafizike«. Međutim, taj pojam nije više samorazumljiv. Razlog leži u tome što se pitanje o Bogu ne izvodi iz puke suprotnosti spram znanosti kao metode i sustava istraživanja prirode u raznolikosti njezinih pojavnosti. Umjesto filozofije i teologije, sada je put do onostranoga omeđen zadaćom jedne nove »empirijske psihologije«. U svojim koracima istraživanja bitka religioznoga iskustva za Jamesa ona ima status aposteriorne metafizike.⁶ Drugim riječima, ono što je za klasičnu metafiziku u liku aristotelizma i kantovstva bilo unaprijed određeno iz kategorija uma, iako za prvoga u vječnome i postojanome bitku kao prirodi (*physis*), a za potonjega u nemogućnosti spoznaje stvari-o-sebi (*Ding-an-sich*) te stoga nužnoj konstrukciji transcendentalnoga subjekta kao uvjeta mogućnosti razumijevanja tzv. objektivnoga svijeta, sada se rastemeljuje. Ništa više nije u načelima. Sve je u konzekventnome djelovanju. A to znači da se svrha ne nalazi u prirodi, a niti u umno konstruiranoj mreži značenja. Umjesto toga pragmatizam polazi

metaphysics-with-a-human-face-william-james-and-the-prospects-of-pragmatist-metaphysics/ Pristupljeno: 16. 11. 2016.

- 5 William James, *Pragmatizam*, IBIS grafika, Zagreb, 2001., str. 33. S engleskoga preveo: Tomislav Janović
- 6 William James, *Raznolikosti religioznog iskustva*, Naprijed, Zagreb, 1990. S engleskoga prevela: Nada Horvat. Vidi o tome: Richard R Niebum, »William James on religious experience«, u: Ruth Anna Putnam (ur.), *The Cambridge Companion to WILLIAM JAMES*, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 1997., str. 214-236.

od činjenica iskustva. Konkretnost života kao djelovanja u bogatstvu njegova raznolika očitovanja postaje presudnim kriterijem vrednovanja. Jamesovo mišljenje u cjelini njegove izvedbe od ranih do kasnih djela polazi pritom od onoga što je ponajprije životvorno iskustvo. Ne bi bilo primjereno to iskustvo nazvati egzistencijom kao što je to prvi izveo Kierkegaard u pokušaju da zbiljsku vjeru očisti od apstraktne moći hegelovskoga sustava. Odlučno je nešto posve drukčije. Radi se o empirijskome iskustvu. Za njega više ne postoje prva načela i posljednje svrhe. Formalno govoreći, ono što je metafizički gledano bilo posljednje i aposteriorno postaje »prvotnim«. No, to izokretanje poretka ne znači da je logika kauzalnosti i teleologije proglašena ništavnom. Znanosti ne bi mogle postojati bez pojmova uzroka i posljedice. Nakon što je Darwin teorijom evolucije srušio u prah i pepeo bilo kakvu mogućnost svrsishodne povijesti, a mjesto Boga kao mudroga stvaratelja svijeta ostavio praznim, postalo je nužno razviti drukčije shvaćanje metafizike od onoga koje se, kako vidjesmo, svrstava u različite smjerove pozitivizma i neopozitivizma.

Ako je za Jamesa pragmatizam ponajprije metoda teoretske rasprave, a ne neka vrsta nadomjesnoga filozofijskoga sustava u doba bez vladavine metafizičkih »počela« (bitka, forme, supstancije, Jednoga, Mnoštva, uzroka i svrhe), onda je izvjesno da se ovdje metoda shvaća u plastičnosti otvorenih pristupa istini. U pravu je Putnam kada to naziva »otvorenim pitanjem«. Razlog leži u tome što pluralnost gledišta i tolerancija stavova u raspravi ne označava skepticizam kako bi se na prvi pogled moglo pomisliti. Umjesto toga, na djelu je otvorenost mišljenja. Ono se naposljetku odjelotvoruje u konkretnome iskustvu. Da bi bilo vjerodostojno mora zadobiti potvrdu istinosnosti u praktičnome oživotvorenju. To vrijedi bez obzira bavimo li se spoznajom Boga ili ekonomijom dužničkoga ropstva. Kako u tom pogledu stoji stvar s istinom? Nema nikakve sumnje da se pragmatizam odnosi kritički spram obje inačice metafizičkoga utemeljenja istine tijekom povijesti. U prvome slučaju riječ je o istini koja postoji neovisno od ljudskoga stajališta (ontologijski realizam); a u drugome, pak, o istini kao tvorbi transcendentalnoga subjekta (ontologijski konstruktivizam). William James je izazvao mnoštvo sporova, pa čak i posve mašnje nerazumijevanje oko tog pitanja. Ako su mu i realizam i esencijalizam pogrešne teorije jer polaze od pretpostavke o postojanju neovisne supstancije i bitka u odnosu na ljudsko iskustvo, tada je razvidno da se istina ne može shvatiti iz puke sukladnosti bitka i jezika (realnosti i iskaza). Pragmatisti su skloni tvrdnji kako je nemoguće isključiti praktične posljedice u sporu oko teorijskih problema. To, dakako, pretpostavlja kako istina nije ono što se pojavljuje samo od sebe u činu pokazivanja bitka, što je Heidegger nazvao razotkrivenošću ili otvorenošću posegnuvši za tumačenjem drevne grčke riječi *aletheia*.⁷ Tome usuprot, James nastoji pristupiti istini polazeći od njezine praktične »kori-

7 Martin Heidegger, »Aletheia (Heraklit, Fragment 16)«, u: *Vorträge und Aufsätze*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1954., str. 249–274.

sti« za zajednicu koja, iako doduše jest vođena univerzalnim načelima ljudskih prava i željom za usavršavanjem etičkoga horizonta slobode, svagda počiva u kulturno određenome prostoru. Istina se, prema tome, pojavljuje uvjetom mogućnosti izgradnje ljudskoga svijeta u odnosu s Bogom.⁸ Stoga su filozofija, znanost i religija u odnosu međusobne korelacije, a ne isključivosti.

No, s pojmom istine u okviru pragmatizma mnogo je poteškoća. Sve su one najvećim dijelom prigovori predstavnika »racionalizma« ili »empirizma« da se u pragmatizmu zapostavlja ili posve dokida unutarnja »vrijednost« metafizičkoga shvaćanja »bitka« i »mišljenja« kao istovjetnosti i razlike. Drugim riječima, prigovori su usmjereni na to da James ne može dokazati kako se istina može razviti kao proces verifikacije iskaza i stvari bez apriornosti iskustva, bilo to umno ili osjetilno događanje istine kao takve. Ako više nema »bitka«, »uzroka« i »svrhe«, ako je još k tome dovedeno u pitanje shvaćanje »supstancije« kao neovisnoga entiteta, tada je istina gotovo nalik sudu estetskoga ukusa (*sensus communis*): nema niti univerzalno važenje pred mogućnošću neistine, a niti »objektivno« važenje prema kriterijima logike dostatnoga razloga.⁹ Ponajprije, za razliku od metode koja raščišćava prostor za dokidanje vladavine metafizike u formi materijalizma i spiritualizma, što je u stvari za Jamesa glede odnosa filozofije spram budućnosti zapravo isto budući da materija i duh preostaju praznim »supstancijama« bez zbiljskoga učinka u neposrednome i pojedinačnome iskustvu, ovdje se radi o nečem bitno drukčijem. U interpretaciji Jamesove teorije istine potrebno je unaprijed otkloniti aristotelovsko–kantovsku pozadinu rješenja gotovo nerješivoga problema. To znači napustiti sigurno i pouzdano stajalište različitih »velikih priča« o realnosti i eksternalizmu bitka te konstrukciji i korespondenciji stvari i iskaza. Čak i pod pretpostavkom da istina ne postoji neovisno od mišljenja tzv. subjekta čini se razložnim postaviti u pitanje sam odnos polazeći od monizma i holizma Jamesove filozofijske teorije. Ona je, uostalom, u dosluhu s nasljeđem skolastičkoga nominalizma i klasičnoga empirizma, osobito Humeova izvorišta. Otuda proizlazi da je čisto ili neposredno iskustvo jedini kriterij za prosuđivanje ne samo o tome što istina »jest«, nego i kako nastaje njezina moguća »primjenjivost«, »korist« i »uporaba« za čovjeka u kulturno pluralnome društvu. U *Pragmatizmu* se nalazi Jamesovo odrješito obrazloženje zašto treba napustiti klasične metafizičke teorije o istini. U pozitivnome vidu iskaza radi se o sljedećem:

»Istinite ideje jesu one koje smo u stanju usvojiti, vrednovati, potkrijepiti i povjeriti. Pogrešna vjerovanja jesu ona koja to nismo u stanju. To je praktička razlika koju u nama proizvodi posjedovanje istinitih ideja; to je, stoga, značenje istine, jer nema ničeg drugog po čemu se istina poznaje. Ovo je teza koju moram braniti. Istinitost ideje nije statično svojstvo koje je u njoj sadržano. Istina se *događa* ideji.

8 Vidi o tome: Sami Pihlstrom, »Thruuthmaking and Pragmatist Conceptions of Thruuth and Reality«, *Minerva*, br. 9/2005., str. 105–133. www.ul-ie/-philos/.

9 Vidi o tim prigovorima: Hilary Putnam, *Pragmatism: An Open Question*, str. 8–12.

Ona *postaje* istinitom, nju događaji *čine* istinitom. Njezina istonosnost zapravo *jest* događaj, proces: proces, naime, kojim ona samu sebe potvrđuje, sebe *čini* istinitom. Njezina valjanost je proces kojim ona sebe *čini* valjanom.«¹⁰

Pragmatička teorija istine predstavlja radikalan obrat od svih dosadašnjih metafizičkih sustava i njihovih »ontologija« i »epistemologija«. U navedenom odlomku jasno je izrečeno kako se »bitak« više ne razumije ni u kakvome odnosu »realizma« i »solipsizma«, ni u kakvome korespondencijskome smislu odnosa između stvarnosti i iskaza o njoj. Pitanje se istine odlučuje izvan logike kauzalnosti i sheme teleologije. Kada se isključi djelovanje prvotnih uzroka i posljednjih svrha — što još preostaje? Ništa drugo negoli ono što James među prvima tako radikalno postavlja kao novo pravilo filozofijske kritike klasične metafizike. Riječ je o *događaju* koji se *događa* kao djelovanje, čin, praktično stvaranje ili proces u kojem istina sebe pokazuje i dokazuje bez visokih zahtjeva božanske ili sekularne inačice ustroja ovog svijeta koji je Leibniz u svojoj teodiceji nazvao najboljim od svih drugih svjetova. Ovim stavom James se pokazuje prethodnikom »metafizike događaja« u suvremenoj filozofiji. Njegove su ideje u tome bliske Alfredu N. Whiteheadu iz *Procesa i realnosti (Process and Reality)* iz 1929. godine, a istodobno i Gillesu Deleuzeu iz njegova kasnoga razdoblja u djelima o Leibnizu i spisu napisanom zajedno s Felixom Guattarijem *Što je filozofija? (Qu'est-ce que la philosophie?)* iz 1991. godine. Zadržimo se na postavci da se istina događa ideji. Čini se da je time izrečeno kako ideje nisu puke apstrakcije. Ukoliko se ostvaruju u svijetu čistih kontingencija pripada im iskustveno polje djelovanja. Naravno, pojam neposrednoga ili čistoga iskustva ovdje nije shvaćen iz platonske inteligibilnosti. Njegovo je podrijetlo hjumovsko. Ali mu je razrada u pragmatičkome smislu ponajprije izvedena iz temeljnoga pojma Jamesove teorije istine — *događaja*. Kada se istina događa u neposrednome ili čistome iskustvu to ne znači da su osjetila preuzela funkcije umne kategorizacije stvarnosti. Naprotiv, ono što je još uvijek u ovlasti »uma«, ali izvan »racionalističke« nadležnosti, jest instrumentalno ozbiljenje pojma u praktičnome izvršenju. Ovo ne znači ništa drugo negoli da istina ne postoji niti kao stvar–o–sebi (*Ding-an-sich*), a niti kao puka tvorba subjekta u smislu Berkeleyeva *esse est percipi*. Događanje istine jest proces spoznaje kao stvaranja vjerodostojnosti suđenja u verifikaciji onoga što je ne samo sadržaj iskaza, već se nalazi izvan moći jezika poput slikovnoga prikaza stvarnosti. Vrednovanje, potkrepa i provjera pritom uvode u razmatranje ono što istinu iz filozofijskoga područja važenja povezuje sa znanstvenim duhom eksperimenta. No, još uvijek nije posve jasno kako se to može pragmatičkim shvaćanjem istine othrvati zloduhu skepticizma i relativizma? Ako istina nije ono što povezuje Boga i svijet kao svezu/odnos duha i materije u stvarnosti i to apriorno, kako logički tako i povijesno, što uopće znači da se ona dohvaća događanjem praktičnoga iskustva?

10 William James, *Pragmatizam*, str. 111.

Istina (*truth*) se ne može kopirati u svijesti tako što će se preslikati ono što »jest« u stvarnosti (*reality*). U različitim spoznajno–teorijskim inačicama ovo je stajalište temelj vulgarnih teorija o odrazu bitka u svijesti. Pojam izvanjskoga objekta tako se pojavljuje u slici subjekta. On usklađuje svoju predodžbu, primjerice, kuće na osami sa stvarnim objektom. No, problem ovog vulgarnoga realizma nastaje već otuda što odnos između »bitka« i »svijesti« pretpostavlja razjašnjenje medija spoznaje (jezika i slike). Jamesova kritika cjelokupne zapadnjačke metafizike kao ontologije polazi od njezine neusmjerenosti na živo iskustvo pojedinca u konkretnoj zbilji. Stoga se istina događa i postaje vjerodostojnom tek u procesu vlastita stvaranja (*making–truth*). Kada tako prilazimo biti stvari vidimo kako postaje razvidnim način pragmatičkoga mišljenja. Metoda pročišćenja filozofije od apstraktnih shema idealizma Hegelove dijalektike za Jamesa istodobno ne znači i nužno stvaranje nove spoznajno–teorijske orijentacije. Ono što uistinu želi svojim »radikalnim empirizmom« pretpostavlja oživotvorenje puta mišljenja koji ne kreće od ontologijski zadanih načela i počela mišljenja u metafizičkome smislu. Stoga se sve događa kao istinstvovanje u procesu nastanka istina u pluralu. Jedno i Mnoštvo nisu puke suprotnosti u logičkome smislu odnosa između univerzalnosti i pluralnosti. Umjesto toga, potrebno je vidjeti kako nastaje istina koja se tijekom povijesnoga procesa prihvaća mjerodavnom. I to ne samo u filozofijskome i znanstvenome diskursu. Znamo da Newtonova mehanika pripada novovjekovnome svijetu prirode kao zakonitosti (nužnost i determinizam). No, krajem 19. stoljeća Maxwellova termodinamika, Darwinova teorija biološke evolucije te kvantna mehanika srušile su s prijestolja ovu paradigmu znanosti. Shvaćanje istine odnosi se, dakle, na složenu proceduru prihvaćanja i usvajanja »novoga«, a ne spoznajno–teoretskoga prijepisa nečega što je postojalo i prije ljudske povijesti. *Događanje istine jest istina događaja*. A to označava razračunavanje s čitavim nasljeđem Aristotelove i Kantove metafizike. Pojmovi supstancije i subjekta iz vidokruga vječnih i nepromjenljivih istina kao sukladnosti »bitka« i »samosvijesti« dovode se u pitanje.¹¹ Ništa u tome nije začudno. Tko vjeruje u mističnu moć procesa mora raskinuti s prstenom bitka. Jednom i zauvijek!

Jamesovo dinamičko shvaćanje istine proizlazi otuda iz napuštanja temeljne sheme u kojoj stvarnost postoji samo pod pretpostavkom ustanovljenje vječnih počela i ideja. Između racionalizma (teizma) i spiritualizma nalazi se prostor nesvodljivosti iskustva. Upravo je ono ključ za buduće shvaćanje promijenjene zadaće mišljenja. Čini se da u tome leži mjesto nastanka razlike između tzv. kontinentalne i analitičke filozofije. Raskol u povijesti zapadnjačkoga filozofijskoga mišljenja u 20. stoljeću ponajbolje svjedoče svojim djelom Heidegger i Wittgenstein. Umjesto ontologije koja ima u vidu ideju bitka kao postojanosti u vremenu, a supstancije kao nepromjenljivosti stanja (primjeri-

11 Vidi o tome: David Lamberth, *William James and the Metaphysics of Experience*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999., str. 48–56.

ce, boje, oblici, kvantiteta), susrećemo se s novošću pristupa. Ideje ili vjerovanja nisu ni po čemu izvanvremenski entiteti. Štoviše, njihova se »gotovinska vrijednost« (*cash-value*) sastoji u pragmatičnome načinu provjere vrijednosti. Sve što otuda slijedi ima dalekosežno značenje za suvremenu filozofiju. Ponajprije, čisto iskustvo pokazuje da se istina ne može zbivati bez udjela singularnosti. Pojedinaac jest onaj koji odlučuje o tome u kojem će se razmjeru istina odnositi na njegov život. Još i više: pojedinačnost se uvijek pokazuje nužnim početkom promišljanja svijeta. Nije slučajno Wittgenstein rekao da su granice »mojeg« jezika granice »mojeg« svijeta. Prisivajanje svijeta, naravno, nije nikakav solipsizam. Ovdje se susrećemo s univerzalnom singularnošću. Ako je nužnost da se bitak u svojoj faktičnosti pojavljuje kao Jedno u Mnoštvu, onda je Mnoštvo pravi početak ontologije. Vidljivo je da istina nije nešto samo po sebi postojeće. Nije to nikakva urođenost ideja ili oblak koji kruži nad zajednicom kao Božji znak milosti ili prokletstva. Ono što je jedino važno za pragmatički obrat mišljenja može se pronaći u promijenjenom načinu važenja kategorija modalnosti (Aristotel–Kant). Mogućnost koja prethodi stvarnosti i nužnosti prisutna je u očekivanju događaja. Međutim, nije ovdje stvar u teologijskoj inačici Kristova došašća. Događaj je određen svojom autonomijom u odnosu na logiku kauzalnosti modernih znanosti i u odnosu na pripisivanje svrhovitosti nastanka (emergencije) onome što se događa u slijedu od mogućnosti do nužnosti. Sa stajališta vremena, jasno je da William James svojom teorijom istine kao događaja u obzoru praktičnoga iskustva budućnosti pridaje vrijednost »horizonta očekivanja«. Ono što je u tome prekretno jest da pojam čistoga ili neposrednoga iskustva nije statički čin promatranja događanja. Posve izvan kontemplacije stvari, spoznaja je stvaralački čin promjene sklopa odnosa između »bitka« i »mišljenja«. Zbog toga se praktično djelovanje uspostavlja mjerilom suđenja o stvarima, uključujući i one koje nazivamo posljednjim stvarima (*eshaton*) poput smisla egzistencije Boga.

105

Spor oko imanentne vrijednosti istine u srazu događaja i bitka pretpostavlja, kako to izvodi James u *Pragmatizmu*, tri međusobno uvjetovana područja:

- (1) Područje zbilje unutar kojeg se nalazi sklop činjenica kao »struja naših osjetilnih zamjedbi«. U cjelini, ovo se područje određuje neorganiziranošću i slijepom nužnošću, svezom spontanosti i kaosa, u kojem osjetilnost ovladava svim akcijama iskustva singularnoga pojedinca.
- (2) Da bi temeljne kategorije uma uopće imale mogućnost primjenjivosti potrebno je uvođenje pravila igre. Kategorije i pojmovi poput stvari, supstancije, identiteta, razlike, mnoštva, roda, vrste, duha, tijela, uzroka, svrhe, vremena, prostora, subjekta, objekta nisu uvjeti mogućnosti spoznaje stvarnosti. Njihova je uporaba moguća tek onda kada su pravilno usmjerene na događaje od kojih ovisi što će naposljetku »biti« istinom. Iz svega postaje bjelodano da istina nije podudarnost bitka i mišljenja, stvari i jezika, nego se radi svagda o konkretizaciji iskustva u novoj situaciji.

- (3) Ne postoji nikakvo predkonceptualno polje djelovanja, kao što se to čini važećim za Heideggerovo »predontologijsko razumijevanje bitka« u njegovu spisu *Bitak i vrijeme (Sein und Zeit)*. Naše djelovanje određuje spoznajnu usmjerenost na »ovo« ili »ono«, a to je ono što odlikuje kontingentnost događaja. Pragmatizam se utoliko razlikuje od kritika metafizike u filozofiji egzistencije, fenomenologiji i hermeneutici po tome što svijest ili pitanje intersubjektivnosti ne izvodi iz razlike mišljenja i sadržaja svijesti (*noesis* i *noeme* u Husserla). Čisto iskustvo nije prazna ploča. Na njoj ne možemo upisivati po vlastitome nahode-nju što poželimo. Jednako tako, istina ne pada u područje razotkrivenosti i zaborava bitka kao u ranoga Heideggera. Sve što se može reći za Jamesov pragmatički obrat proizlazi iz »radikalnoga empirizma« kao nauka o čistome iskustvu.

106 2. Što je to — čisto iskustvo?

U tradiciji škotskoga empirizma William James je nastojao odrediti svoju filozofijsku orijentaciju na uistinu navlastit način. Može se čak kazati da se ovdje radi o svezi između psihologije, filozofije i religije u odnosu na nova znanstvena otkrića. Budući da pitanje usmjerenja filozofije izvodi iz osobnoga karaktera filozofa, što istodobno pretpostavlja svezu nominalizma i empirizma (osobnoga stava i neposrednoga iskustva), odnos između »uporabe« mišljenja i iskustvenoga polja njegova djelovanja iziskuje pronalaženje primjerenoga jezika za pluralnost i toleranciju nove metafizike. Ako je pragmatizam metoda novoga mišljenja koje polazi od pročišćenja iskustva od natruha logike utemeljenja kao što je »racionalizam« s jedne strane, a s druge, pak, stoji upravo empirizam u ruhu carstva osjetilnosti s najvećim naglaskom na zamjedbi koja prethodi umnome postavljanju predmeta svijesti, onda se ta metoda, kako smo već napomenuli, razlikuje od fenomenologijske i eidetičke redukcije (*epoché*) ponajprije u tome što suspendira i neutralizira svaki govor o »ontologiji« i »epistemologiji« polazeći od njihove bitne razlike. Razlika je tijekom povijesti metafizike bila ozakonjena na različite načine. No, bit je ove razlike još od Parmenida u identitetu kao mogućnosti razlike, a ne obratno. Isto proizvodi otuđa razlike, a ne razlike istost. Što se tiče Jamesova shvaćanja razlike između bitka i svijesti, posve je jasno kako pragmatizam predstavlja uvjet mogućnosti nastanka druge i drukčije razlike od primata identiteta nad razlikom. Ako sama razlika proizvodi razlike, tada stajalište »radikalnoga empirizma« nije nešto izvedeno iz spora između uma i osjetilnosti. Ono je, naprotiv, nesvodljivo u svojoj nakani prevladavanja spora između dvije strane iste kovanice (racionalizma i empirizma). U svim njegovim spisima, ogledima i predavanjima pronalazimo istu nit vodilju koja okončava u *Pragmatizmu* najavom konačne

pobjede pragmatičkoga shvaćanja svijeta u budućnosti. Proročki ton ove metafizičke objave može se smatrati *credom* analitičke filozofije suvremenosti.

»Stvarno životno pitanje za nas glasi: Što će biti s ovim svijetom? Što će život ubuduće učiniti za sebe? Gravitacijsko središte filozofije stoga mora promijeniti svoje mjesto. Zemlja stvari, dugo potisnuta u sjenu slavom nebeskog cara, mora opet zadobiti svoja prava. Promijeniti naglasak na taj način znači da će se filozofskim pitanjima baviti umovi manje apstrakcionističkog soja nego dosad, umovi daleko znanstveniji i osobniji u svom tonu, a koji ipak nisu ni nereligiozni. To će biti promjena »središta autoriteta« što gotovo podsjeća na protestantsku reformaciju. Naime, kao što je u papinskim umovima protestantizam uvijek izgledao kao obična mješavina zbrke i zbunjenosti, tako će, bez sumnje, i pragmatizam uvijek izgledati ultra-racionalističkim umovima u filozofiji. Izgledat će im kao običan otpad, u filozofskom smislu. No, život se nastavlja, usprkos svemu, i postiže svoje ciljeve, u protestantskim zemljama. Usuđujem se vjerovati da će filozofski protestantizam ostvariti sličan napredak.«¹²

Izostavimo li ovdje bilo kakav komentar o samoispunjenome proroštvu (*self-fulfilling prophecy*) nećemo moći izbjeći suočenje s onim što povezuje istinu kao događaj i pitanje čistoga iskustva. Jer, bit je »radikalnoga empirizma« u tome što se iz struje svijesti razvija struja iskustva. U *Ogledima iz radikalnoga empirizma* (*Essays in Radical Empiricism*) iz 1912. godine James još oštrije izvodi ulazak metode pragmatizma u prostor otvorenosti misterija čistoga iskustva.¹³ Među izabranim ogledima posebno je značajan prvi naslovljen »Postoji li svijest?« (»Does Consciousness Exist?«) iz 1904. godine. U njemu osporava samostalno postojanje bića ili supstancije. Ne lebde ovi pojmovi poput duha ponad voda. Mišljenje se ne može apsolutizirati. Ono je pokrenuto događajima. To znači da »svijest« nije drugo negoli funkcija mišljenja. Iako se često taj stav tumači unutar okružja njegove empirijske psihologije, a ona se, pak, smješta u horizont biologijskoga naturalizma, čini se da je u tom ogledu položen temelj za shvaćanje »radikalnoga empirizma«. Nasuprot uvriježenim postavkama Humea, Lockea i Berkeleya kako je iskustvo vezano uz psihičko stanje tjelesnosti (atomizam), James ide još odlučnije prema razrješenju pitanja o identitetu samosvjesnoga pojedinca. Umjesto Kantova postulata o transcendentálnome jedinstvu apercepcije čime nastaje umno shvaćanje svijeta u kategorijama prostora i vremena, sada se pokazuje obrat u tome da iskustvo nije izvedeno iz apstraktnih pojmova poput »Ja«, »subjekt«, »supstancija«, »bitak«, »slobodna volja«, »besmrtnost duše«. Um je izveden iz čistoga iskustva. Iz psihičkoga kontinuiteta života proizlazi svijest kao spoznavanje svijeta. Već je otuda izvjesno da činjenice prethode vrijednostima, ali ne u smislu ontologijske prvotnosti. Ako, naime, ne postoji stvar–o–sebi kao apsolutna izvjesnost spoznaje, što ne znači da se Bog ne misli iz perspektive panpsihizma svijeta,

12 William James, *Pragmatizam*, str. 70.

13 William James, *Essays in Radical Empiricism*, University of Nebraska Press, Nebraska–Lincoln, 1996.

tada je problem odnosa bitka i mišljenja, tradicionalno govoreći, u tome što se odnos mora misliti kao struktura događaja. Zašto je toliko važno ustrajavati na logici »činjenica« protiv »vrijednosti«? Iako je ta dihotomija postala izbrisana za neopragmatiste poput Putnama i Rortyja, a implicitno je odbačena u kasnoga Wittgensteina s njegovom teorijom »jezičnih igara« (*Sprachspiele, language games*), čini se da je početak prevladavanja spora između »bitka« (činjenica) i »svijesti« (vrijednosti) u posve drukčijem shvaćanju stvarnosti. Nije, dakle, riječ o postojećem kao već uvijek stvorenome svijetu iz kojeg se Bog povukao nakon što ga je stvorio sebi u slavu, čovjeku za obećanje jedinstvene sreće, a svim drugim bićima za opstanak sukladno nužnosti njihove prirodne sudbine. Pojmovna spoznaja ne može bez iskustva koje u svojem čistome obliku pogađa stanja kao događaje promjene svijeta. U svemu stoji nešto nesvodljivo. Ono što će kasni Wittgenstein nazvati »formom života« nalazi se *in nuce* u postavci o struji postojanosti života. A život se kreće poput rijeke u stalnom protjecanju. Tko govori o »čistome iskustvu« mora raskinuti s onom kantovskom »transcendentalnom iluzijom« da se svijet konstruira iz čistoga uma. Raskinuće označava put s onu stranu razlikovanja subjekta i objekta.¹⁴ Kako to slijedi u daljnjem obrazloženju?

(1) Konceptualni hologram s kojim otpočinje svoju misaonu pustolovinu »radikalni empirizam« stoga ne može pristati uz onu metafiziku koja zamjenjuje pojmove i kategorije za stvarnost rođenu iz aporije singularnosti života. Aporija je u tome što svijest o sebi kao uvjet mogućnosti egzistencije u prostoru i vremenu nikad ne može, prema Jamesu, postati zatvorenim sustavom vladavine logike kauzalnosti i sheme teleologije. Kada bi se to ipak dogodilo, svijest bi preuzela sve funkcije osjetilnosti. Takav slučaj moguć je, doduše, ukoliko se radi o napretku umjetne inteligencije (*A-intelligence*). Međutim, Jamesova imanencija svijesti pokazuje da se mišljenje strukturira događajem. Iz njega nastaje promijenjeni način spoznaje. U tom je procesu na djelu cjelovitost odnosa uma i tijela. Ali tek izvan redukcije na jedan od relata u relaciji zadobiva pravi smisao. Kako se onda u pragmatičkome shvaćanju istine kao događaja konstituiraju ovo iskustvo? Koja mu je prava svrha (*télos*) ako je (samo) svijest tek u funkciji mišljenja kao praktičnoga djelovanja? Govor o svrhovitosti postanka (ontogeneza) za Jamesa predstavlja relikv povijesno prevladane metafizike. Iako se iz njezinoga ustrojstva uvijek misli cjelovito polazeći od bitka–boga–svijeta–čovjeka, ipak je polazište moguće tek iz autonomije iskusnog djelovanja. Nesvodljivost pojedinačne svijesti ne znači pristanak uz kraljevsku moć subjekta kao supstancije. Problem je svih pokušaja suvremene filozofije u kritici Hegelova sustava apsolutnoga duha bio u tome što su cjelinu ovog metafizičkoga ustrojstva napadali parcijalno, nadomještajući cjelinu

14 Vidi o tome: Christopher Hookway, »Logical principles and philosophical attitudes: Peirce's response to James's pragmatism«, u: Ruth Anna Putnam (ur.), *The Cambridge Companion to WILLIAM JAMES*, str. 145–165.

dijelovima, transcendenciju imanencijom, sustav i logiku povijesnoga kretanja teodiceje duha spašavanjem egzistencijalne slobode pojedinca. Ništa drukčije nije niti sa Jamesom. Kada se tzv. racionalizmu od Leibniza do Hegela želi uskratiti moć djelovanja unutar nove znanstvene paradigme kontingencije i emergencije, složenosti i teorije kaosa od Darwina do tehnoznanosti, onda se to čini u ime događajnosti procesa samoga života. Sve što se događa može se misliti jedino iz uporabnosti i primjenjivosti na neposredno iskustvo. Ako ostaje u sferi teorijske spekulacije i apstraktnoga izvođenja kategorija, osuđeno je na besplodnost uma kao što je to bilo u skolastičkim raspravama o empirijskim pitanjima nastanka života, njegove strukture i, naposljetku, mogućnosti produljenja ili promjene supstancije kako se to danas čini s pomoću biogenetskih metoda intervencije u sam kôd života.

(2) Već u prvome predavanju o pragmatizmu naslovljenom »Postojeća dvojba u filozofiji« William James ustvrđuje da se svijet poima u svojoj sveukupnosti tek iz singularnosti iskustva. Između racionalizma kao materijalizma i empirizma vlada prijepor i paradoksalna međuovisnost. Razlog leži u njihovoj spoznajno-teorijskoj isključivosti. I premda se monizmom i holizmom može označiti ono što iskazuje Jamesova filozofija, posve je izvjesno da se pragmatizam određuje pluralnošću stavova i tolerancijom drukčijih mišljenja. Međutim, svijest kao čisto iskustvo ne poseže za apsolutom da bi se objasnio posljednji razlog njezine nesupstancijalnosti i nemogućnosti svođenja na posebni entitet. Najvažnija preinaka čitavog metafizičkoga ustrojstva i to u doslovno svim pojmovima i kategorijama proizlazi iz radikalnoga obrata sheme mišljenja. Umjesto da prvi uzrok određuje posljednju svrhu u dvostrukome smislu — Bog kao duhovni pokretač i stvaratelj svijeta i naturalizam prirodnih znanosti s njihovim »fizikalizmom« — sve se razmješta na taj način što sada ono »posljednje« postaje »prvotnim«. Svrhovitost nije unaprijed određena idejom bitka i supstancije. To u jednakoj mjeri pogađa filozofiju, znanost i religiju. Sva tri diskursa bave se pitanjem istine. No, nisu ujedno na istoj valnoj duljini glede uporabnosti iskustva s kojim dosežu metafizičku točku drukčije određene svrhovitosti djelovanja. Događaj promjene odlučuje o tome kako će tvorba iskustva u procesu postajanja svijesti postaviti figure na ploči. Drugim riječima, aposteriorna metafizika istine kao događaja mijenja način mišljenja. Pragmatizam nije tek promjena figura u igri, nego ponajprije promjena konceptualne igre kao takve. To se odnosi na metodu, postulate i promjenu temeljnih pojmova unutar metafizičkoga sklopa. Iskustvo se stvara na isti način kao što se dokazuje istina nekog iskaza u strukturi jezika kao događaja. Jezik se, dakle, ne može svesti tek na pukog prenosnika mišljenja u smislu funkcije govorenja. Budući da se čovjek ne rađa s iskustvom u smislu gotovog programa za djelovanje, nastaje potreba za učenjem i prenošenjem iskustva iz prošlosti u sadašnje stanje. No, tek se u svijesti singularnoga pojedinca ponavljanjem operacija mišljenja i osjećanja događa nešto autonomno s obzirom na nesvodljivost svijesti na

supstanciju i entitet. Što? Biti u procesu iskustva znači u otvorenosti svijeta odnositi se prema predmetima iskustva s pomoću spoznajnih alata. Neki su od alata korisni i primjenjivi za specifičnu vrstu uporabe i bavljenja s određenim područjem duhovnoga bitka, a neki zahtijevaju odbacivanje i stvaranje novih alata. Kakve su posljedice ove nove konceptualne igre? Mišljenje više ne može biti konstrukcijom subjekta. Svijet se ne stvara na temelju apstraktnih formula i pojmova. Umjesto toga, svijet u pluralnome značenju otvara mogućnost događanja s onu stranu slijepe nužnosti i hirovite slobode djelovanja. Bit se pragmatizma stoga pokazuje u djelotvornosti promjene postojećega stanja. To se ogleda i u jeziku i u etičko-političkim konzekvencijama ovog pokreta u suvremenoj filozofiji koji može biti na razini »radikalnoga empirizma«, kako James određuje svoju poziciju u razlici spram Peircea i Deweya. Ali isto tako i ne mora. Čini se da je upravo to nešto krajnje »bizarno« i »eksczesno« u prihvatanju pragmatizma danas. Bilo bi pogrešno svesti ga na puku slobodu izbora alata mišljenja od zgrade do prigode, već prema nahodaženju aktera u komunikacijskome procesu. Istina je »radikalnoga empirizma« stoga pragmatična, iako se pragmatička filozofija nužno ne mora zasnivati na »radikalnome empirizmu«. Ono što povezuje jedno s drugim jest čisto iskustvo kao događaj i djelovanje bez prvoga uzroka i posljednje svrhe. Umjesto toga sve se događa polazeći od onoga što je, naposljetku, i sam Aristotel postavio temeljem etičko-političkoga djelovanja u zajednici: korisna je ona ideja koja pruža čovjeku blagodat ozbiljenja, a djelovanju podaruje istinski smisao čina.

(3) »Radikalni empirizam«, kako ga James objašnjava u istoimenoj knjizi rasprava i ogleda, nije nikakav novi nauk sa svojim sustavnim načinom razlaganja pretpostavki prema kojim čisto iskustvo predstavlja početak mišljenja. Posrijedi je samo »filozofijski stav«. Na jednom drugom mjestu ustvrđuje se da su racionalisti ljudi načela i vjere u um, a empiristi oni koji posežu za logikom činjenica. Ta je razlika, doduše, postala nevažnom za pragmatizam kao i za neopragmatizam (Putnam i Rorty). Posebno je to u svojim radovima o problemima pragmatičke filozofije od Peircea, Jamesa, Deweya do kasnoga Wittgensteina isticao Hilary Putnam. Umjesto klasične dihotomije činjenica/vrijednost, ili u tradicionalnome ontologijskome značenju bitak/svijest, uveo je razliku između distinkcije i dihotomije. Prvo se, naime, odnosi na specifične filozofijske probleme, a drugo na stvarno stanje koje pogada sva druga područja života.¹⁵ Radikalni empirizam se stoga pojavljuje kao Jamesova filozofijska intervencija u spor između racionalizma i empirizma polazeći od: (a) postulata, (b) stanja činjenica i (c) općenitog zaključka o događaju koji se analizira. Kada ovo imamo u vidu, tada nije teško razabrati da se više ne može pristupiti složenoj artikulaciji zbilje s unaprijed gotovim rješenjima. Napad na

15 Vidi o tome: Richard J. Bernstein, »The Pragmatic Turn: The Entanglement of Fact and Value«, u: Yemima Ben-Menahem (ur.), *HILARY PUTNAM*, Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2005., str. 251–265.

supstancijalizam metafizike u novovjekovnome ruhu otvorio je, dakle, prostor za drukčiji uvid u postanak/nastanak svijeta i svjetova. Osim spoznajno-teorijskih pitanja promjene klasične ontologije, to se izravno dotiče i pitanja o kozmologijskome statusu svemira i o promišljanju Boga. James je tome posvetio svoju zacijsku i najpoznatiju knjigu *Raznolikosti religioznoga iskustva*. Kao što je iz pragmatičkoga shvaćanja istine bjelodano, on osporava bilo kakvu mogućnost postojanja tzv. objektivne istine. Jer istina se kao ideja dokazuje uporabnim načinom djelovanja. Primat prakse odlučuje i o pitanju shvaćanja Božje egzistencije u odnosu spram ljudskog pojedinačnoga iskustva. Stoga su vjerovanja, znanstvene činjenice i filozofijski stavovi složena mreža iskustava sa svojim nesvodljivim autonomnim sferama »vrijednosti«. Ako je za Jamesa ljudska svijest poredak subjektivno određenih osjetilnih podataka, tada se čini kako ono što od Platona nazivamo sklopom ideja ne može biti pasivnom sintezom uma. Umjesto Kantova apriorizma sintetičkih sudova, sada se susrećemo s aposteriornošću iskustva. Analitički se utvrđuju nova pravila postupanja u zbilji. Ta su pravila, dakako, izvedena iz pragmatičke uporabe svijesti u odnosu na bitak, odnosno »vrijednosti« u odnosu na »činjenice«. Budući da ne postoji više primat jednog nad drugim, iako James nastoji stvarnost osloboditi metafizičkih dogmi racionalizma i empirizma, preostaje preispitati svezu/odnos kao uvjet mogućnosti da čisto iskustvo postane novi–stari kriterij vjerodostojne spoznaje. Aksiomatski stav svakog pragmatizma glasi: praksa prethodi svijesti kao apstraktnome polju samosvijesti. Ovo vrijedi osobito kada se razmotri stanje suvremenih tehnoloških stvari. Njihova je djelotvornost onoliko uspješna koliko su u stanju neprestano stvarati nove proizvode, aplikacije, naprave. Pragmatičnost se novih medija, pak, ogleda u tome što je njihova poruka onkraj semantičke i sintaktičke strukture jezika. Što preostaje svodi se na promjene strukture informacije. Ona se mijenja sukladno potrebama interaktivnih korisnika. A to znači prevagu pragmatike stručnoga znanja nad svim drugim odrednicama vizualne komunikacije. Digitalno doba iziskuje brzinu, uporabljivost i transformativnu prirodu informacije.¹⁶

John P. Murphy u knjizi *Pragmatizam: Od Peircea do Davidsona (Pragmatism: From Peirce to Davidson)* iz 1990. godine vrlo je upečatljivo sažeo bit Jamesova »pragmatičkoga pluralizma«. Polazeći od nominalističkoga i empirističkoga temelja mišljenja, čini se, naime, bjelodanim da je temeljno načelo njegove filozofije u tome da

»...su uvjeti prihvatljivosti filozofije utoliko važniji (možda čak i još važniji) od uvjeta istine. Jamesovo stajalište jest u posljednjoj nakani da je naša priroda uvijek — ljudska priroda — a ne priroda stvarnosti općenito ona koja mora odlučiti što se ima misliti o prirodi stvarnosti uopće. Dakle, filozofije koje ne zadovoljavaju ove

16 Vidi o tome: Žarko Paić, *Vizualne komunikacije: uvod*, Cvs, Zagreb, 2008., str. 213–226.

ljudske zahtjeve (...) neće biti prihvaćene; i, prema tome, pitanje njihove istine ili neistine bit će stavljeno izvan snage.«¹⁷

Čisto iskustvo nije nadomjestak za uvjete mogućnosti transcendentalnoga iskustva. Za Kanta je ono moguće samo ukoliko je već uvijek riječ o samospostavljenosti subjekta. Bolje reći, subjekt uspostavlja supstanciju s pomoću umnoga utemeljenja pojavne zbilje. Početak novovjekovnoga mišljenja označava ovaj obrat metafizike. No, subjekt nije još u stanju sebe uspostaviti nadomjeskom za Boga i njegove atribute. Stoga su nužni postulati ideja kao regulativnih okvira spoznaje svijeta. Ako je supstancija kao jedna od vodećih metafizičkih kategorija pod ozbiljnom sumnjom u Jamesovu »radikalnome empirizmu«, onda je iz toga sljedeće izvedeno pitanje: što jest uopće taj singularni pojedinac koji misli, ima svijest o predmetima, stvara složene odnose u zajednici, oblikuje naposljetku stavove, uvjerenja i ideje u filozofiji, religiji i znanosti? Posve je jasno da je čisto ili neposredno iskustvo nemoguće bez »subjekta«. Samo je, dakako, problematično kako se taj nositelj svjesnih akata sada određuje ako je metafizički položaj njegove suverene moći ugrožen nakon što je pojam supstancije proglašen iluzijom. »Bit« se ne može deducirati iz neke univerzalne kategorije bitka, kao što se biće ili entitet u ovoj novoj shemi mišljenja ne izvodi nikako drukčije negoli iz Mnoštva (pluralnost svemira). Nije supstancija postala besmislenim starim pojmom koji potječe još od Aristotela, a tako niti subjekt. No, ako su sve kategorije i pojmovi metafizike racionalizma i empirizma za Jamesa pragmatički suspendirane i neutralizirane, pitanje o nositelju/akteru samosvjesnoga djelovanja u svijetu ujedno upućuje na to da »ljudska priroda« mora ispuniti svoj zahtjev u težnji da stvori prihvatljivu spoznaju onoga što se stvara aposteriorno. Događaj praktičnoga izvršenja verificira procedure mišljenja. Pitanje o »subjektu« mišljenja postaje otuda temeljnim pitanjem suvremene filozofije. Još od Husserla i njegove fenomenologije pokušava se razriješiti odnos između transcendentalnoga i empirijskoga »Ja«. Tko misli i što jest mišljenje s onu stranu razlike subjekta i objekta danas postaje glavnim pitanjem u teorijama neurokognitivizma. U tom kontekstu može se Jamesova teorija istine i svijesti pokazati kao drugi odgovor na isti problem: kako je uopće moguće mišljenje bez supstancije ili samostalnoga entiteta ako se subjekt konstituira aposteriorno — u pragmatičnome krugu događanja odnosa činjenica i vrijednosti?

3. Put slobode: Od volje do religioznoga iskustva

Još jednom možda je za našu svrhu »korisno« prizvati u pomoć ono što Hilary Putnam izvodi u tumačenju pragmatizma dovodeći u odnos Jamesov »radikal-

17 John P. Murphy, *Pragmatism: From Peirce to Davidson*, Westview Press, Boulder, CO, 1990., str. 35.

ni empirizam« i Wittgensteinovu postavku o »jezičnim igrama« (*Sprachspiele, language games*) kao »forme života«. Što određuje Jamesov »realizam« u odnosu na spekulativnu izgradnju stvarnosti kao konstrukcije subjekta od Kanta, Fichtea do Hegela za Putnama se može objasniti ponajprije oscilacijom između antiskepticizma i falibilizma.¹⁸ Iako je u Jamesa vidljiv trag »humaniziranja« teorije istine kao događaja što čini bit pragmatičkoga obrata u filozofiji, važnijim se čini kretanje unutar svojevršne »filozofije života« i konkretnosti djelotvorne prakse.¹⁹ Zašto? Razlog očito leži u tome što je filozofija u liku apsolutnoga duha žrtvovala pojedinačno iskustvo čovjeka. Utoliko je ova pobuna volje/želje za vjerom istodobno i politički zahtjev za kulturno pluralnim društvom i liberalnom demokracijom. U tome je pragmatizam ponajviše filozofijsko–politički uzdigao John Dewey do prijestolja slobode s konceptom »organske demokracije« ili »demokracije bez politike«. ²⁰ Očekivani učinak Jamesova pragmatičkoga obrata iznimno je radikalno izveden u nijekanju teorije slobodne volje. Ipak, ovdje valja odmah upozoriti da on pritom ne pristaje uz pozitivizam modernih znanosti i njihov »genetski determinizam«. Isto se tako ovdje ne radi o zagovoru neke nove spinozističko–hegelovske filozofije slobode kao spoznate nužnosti (*omne determinatio est negatio*). Sukladno već iznesenim kritičkim opaskama o apstraktnosti temeljnih kategorija i pojmova metafizike kao racionalizma i teleologije, tako se i u ovom slučaju pokazuje nužnost pragmatičkoga obrata stare sheme mišljenja. James o tome kaže:

113

»Slobodna je volja tako jedna opća kozmološka teorija *obećanja*, baš kao i apsolut, Bog, duh ili svrhovitost. Uzete apstraktno, nijedna od ovih oznaka nema nikakav unutarnji sadržaj, nijedna od njih nam ne daje nikakvu sliku... (...) Osim ovog praktičnog smisla, riječi 'Bog', 'slobodna volja', 'svrhovitost' itd. nemaju neki drugi smisao. Pa ipak, koliko god one same po sebi bile mračne, ili shvaćene intelektualistički, kada ih poneseo sa sobom u vrevu života, *onaj tamo* mrak rađa svjetlom svuda oko nas.«²¹

U tumačenju Jamesove filozofijske teorije o odnosu slobodne volje i neposrednoga ili čistoga iskustva Richard Rorty uputit će na razotkriće moćnog

18 Falibilizam označava spoznajno–teoretsku postavku kako se niti jedna tvrdnja, uvjerenje, teorijska platforma ne može izvesti racionalnim putem dokazivanja. Preostaje uvijek neka vrsta dvojbe u rezultat spekulacije. No, to ne znači da je riječ o sumnji u umne sposobnosti čovjeka, a niti, pak, o onome što je bio početak novovjekovne filozofije s Descartesovom metodičkom dvojbom (*dubitatio*). U slučaju falibilizma susrećemo se s pitanjem o uvjetima mogućnosti spoznaje istine kao teorije adekvacije mišljenja i stvarnosti. Suvremene epistemologije otuda variraju od radikalnoga empirizma na tragu Williama Jamesa ili, pak, C. S. Peircea do radikalnoga konstruktivizma (Ernst von Glasersfeld i Heinz von Foerster). Vidi o tome: Fallibilism: Internet Encyclopedia of Philosophy <http://www.iep.utm.edu/fallibil/>

19 Hilary Putnam, *Pragmatism: An Open Question*, str. 22–23.

20 James Dewey, *The Political Writings*, Hackett Publishing Comp., Indianapolis–Cambridge, 1993.

21 William James, *Pragmatizam*, str. 68–69.

konceptualnoga putokaza. Riječ je o pojmu *kontingencije*.²² Nije ovdje posrijedi tek suprotnost vodećem pojmu nužnosti iz Kantovih kategorija modalnosti da bi se rastemeljila metafizika uma s njezinim pojmovnim apstrakcijama. Mnogo se čini važnijim razotkriće mogućnosti obrata u shvaćanju odnosa slobode (volje i želje) i nužnosti (pozitivizma i racionalizma znanosti). Ako se, naime, um ne može apsolutizirati, a teorijske spekulacije proglasiti apsolutnim znanjem koji čovjeka u pojedinačnome vidu njegove egzistencije svode na razinu pukog izvršitelje neke njemu nadilazeće volje i onostranoga načela, preostaje prostor za novo određenje smisla ljudske egzistencije. To je ono što se u tradiciji novovjekovne filozofije, i u spekulativnih racionalista i u empirista (Kant–Hume), naziva »ljudskom prirodom«. Kakav je Jamesov odgovor na pitanje odnosa slobode i nužnosti? Ponajprije, pragmatizam ne znači nikakvu novu »vjeru« u smislu dogmatskih aksioma filozofijskoga nauka. Nadalje, religiozno iskustvo kao neposredni uvid u Božju egzistenciju u odnosu spram ljudske volje i htijenja ne može više počivati na istoj metafizičkoj pretpostavci kao i najviši doseg racionalizma u teoriji kao što je Hegelova teodiceja apsolutnoga duha. Alternativa ozakonjenome načinu iskazivanja religioznih »činjenica« i »vrijednosti« nije nužno razotkriće misticizma, o čemu inače James u knjizi *Raznoликosti religioznog iskustva* podaruje mnoštvo izvješća pojedinačnih slučajeva takvog »osobnoga« dijaloga s onostranim. Bilo bi posve suprotno izvorištima njegova »radikalnoga empirizma« tvrditi da je zabrazdio u polje misticizma i obrane iracionalnoga protiv znanstvenoga duha modernosti kojem je i sam pripadao. U tom pogledu kontingencija, u onom shvaćanju koje izvodi Rorty, ima strategijsko značenje za pokušaj da se mišljenje oslobodi zahtjeva bezuvjetne nužnosti načela–počela, zakona kauzalnosti i sheme teleologije, podvrgavanja singularne pojedinačnosti čovjeka univerzalnim i strogim načelima imaginarnoga apsoluta. Stoga nije kontingencija tek suprotnost nužnosti. Prije bi se moglo uputiti na nesvodljivost i neodredljivost ljudske slobode. Ona se ne može odrediti ničime izvanjskim, ali ni unutarnjim. Umjesto toga, praktična »vrijednost« iskustva neposrednoga odnosa s Bogom u dubljem smislu od vjerskih dogmi i onoga što Walter Schulz naziva »bogom filozofa« postat će novi *credo* za religiju onkraj »prirodne teologije« i »racionalizma«.²³ Vjerovati, dakle, ne znači ne misliti. Samo je stvar u drukčijem načinu iskustva. Budući da filozofija pretpostavlja pitanje o Bogu u metafizičkome smislu, tada je samozumljivo da religija za razliku od vjere predstavlja nužan oblik zajedništva čovjeka kao svze/odnosa singularnih pojedinaca i mreže raznolikih iskustava. Što kasni Wittgenstein naziva »jezičnim igrama« kao »formom života« pogađa

22 Richard Rorty, *Contingency, Irony, and Solidarity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989. i »Religious Belief, Intellectual Responsibility, and Romance«, u: Anna–Ruth Putnam (ur.), *The Cambridge Companion to WILLIAM JAMES*, str. 84–102.

23 Vidi o tome: Jeff Polet, »William James and the Moral Will«, *Humanitas*, Vol. XIV, br. 2/2001., str. 35–57.

ono što James u svojem pragmatizmu određuje pitanjem praktičnoga vrednovanja istine u njezinome kazivajućem i pokazivajućem izvođenju.

Iako je podržavao znanstveni »napredak« za dobrobit čovječanstva kojim su moderne znanosti preuzele u svoje ruke dizajniranje prirode i »ljudske prirode«, vidio je poput Heideggera jednu opasnu tendenciju koja će u cijelosti odnijeti prevagu nad svim drugim oblicima duhovnoga iskustva. Radi se, dakako, o primatu tehničkoga karaktera mišljenja kao novoga monizma i pozitivizma usuprot pluralnosti iskustava čovjeka od umjetnosti, religije do empirijske psihologije. Svođenje ljudskoga života na tehniziranost i mehaniziranost kao posljedice pozitivističkoga odnosa spram bitka uopće značilo je s druge strane pokušaj da se pragmatizam pripremi za oslobođenje prostora vjeri, a ne institucionaliziranoj religiji. Ona mora otvoriti mogućnosti slobode protiv slijepe nužnosti. U jednom pismu 1897. godine James kaže: »Religija je najveći interes u mojem životu.« Međutim, posve je jasno da ovdje valja razlikovati »religioznu vjeru« u doktrinarno–institucionalnome značenju od mističnoga »religioznoga iskustva«. Utoliko je Rorty mogao zastupati stav da je James u svojem pragmatičkome shvaćanju svijeta religiju vidio »privatiziranim osjećajem« singularnoga pojedinca. Religiozno iskustvo je svagda osjećaj blizine s Bogom. Taj estetski ili psihološki čin mišljenja pokazuje samo da želja prethodi volji za umnim djelovanjem u svijetu. Ako je pluralnost religioznih uvjerenja, među inim, uvijek mogućnosti tolerancije, onda ovdje nije riječ o naknadnome uvažavanju logike činjenica jer bi svaki nasilni pokušaj političke zabrane mnoštva stavova vodio do totalitarnoga poretka. Isto tako ovdje se ne radi o sporu i sukobu religije i sekularizma, budući da je Amerika za razliku od Francuske svoj demokratski potencijal izgradila na ulozi mnoštva protestantskih sljedbi među kojima su puritanci i kalvinisti bili vodećim denominacijama. James polazi od »religioznoga iskustva« kao događaja koji se ne može izvoditi iz univerzalnosti Božje objave kako je ozakonjena tijekom povijesti. Što vrijedi za njegov napad na temelje filozofijskoga »racionalizma« i »teizma«, na isti se način odnosi i na kritiku »prirodne i racionalne teologije«. Uz nužan dodatak: religija se uvijek i jedino kao i u Hegela svodi na osjećaj i volju za božanskim, dok filozofija ne može izaći iz svoje metafizičke matrice umnoga razmatranja svijeta.

Čisto i neposredno iskustvo singularnoga pojedinca nenadomjestiv je trenutak kontingencije vjere koja se ne suprotstavlja umu da bi znanstvene činjenice osporila iracionalnim misticizmom. Za razliku, primjerice, od ruskog pravoslavnoga misticizma u djelima kasnog Dostojevskoga, filozofijskim spisima Šestova i Berdjajeva, američki pragmatizam s protestantskim nasljedem bitno je utjecao i na mistično iskustvo susreta s Bogom. Uostalom, toliko »dokumentarnosti« u jednoj knjizi koja se samo uvjetno može svrstati u rubriku »filozofije religije« kao što je to slučaj s Jamesovim djelom *Raznolikosti religioznog iskustva* uistinu je rijetko pronaći negdje drugdje. To samo svjedoči o težnji da svoj »radikalni empirizam« nastoji potkrijepiti i osobnim iskustvenim doka-

zima. Diskurs ispovijesti, priznanja, svjesne promjene života nakon događaja blizine sa svetim i okultnim, mističnim i otajstvenim — eto poniranja u dubine svjesnoga života. U posljednjem, osmom predavanju o pragmatizmu naslovljenom »Pragmatizam i religija« govori se o temeljnom pojmu kršćanske religije — *spasu*. Mesijanski karakter kršćanstva ne znači da je to određenje svih drugih monoteističkih religija. Poznato je da to ne vrijedi za budizam, a niti za politeističke religije animizma koje se još uvijek prakticiraju izvan zapadnjačke civilizacije u moderno doba. No, spas se može razumjeti posljednjom istinom zapadnjačke metafizike s racionalizmom/teizmom kao vrhuncem filozofije i religije. A budući da je za Jamesa praksa i uporaba važnija od apstraktnih kategorija i pojmova, bjelodano je da životno samopotvrđivanje označava težnju za osmišljavanjem što je moguće boljeg načina življenja. Drevne su grčke filozofijske škole poput stoika, primjerice, otuda smisao življenja vidjele i u duhovnome iskustvu vježbanja za blaženstvo u ovostranosti te suočenju sa smrću na dostojanstven način. U Jamesovu pragmatizmu stoga je pitanje volje, slobode i egzistencije povezano s pitanjem o kvaliteti događaja spasonosnosti. Za tako nešto je potrebna drukčija sveza/odnos Boga i čovjeka. Spasiti svijet ne znači prizvati Boga u pomoć poput interventnoga aktera u kolopletu događaja. Tako nešto bila bi pravo svetogrđe. Posve je drukčija njegova uloga u odnosu/svezi s čovjekovim stanjima svijesti. Između pesimizma i optimizma nalazi se stoga ono stajalište koje James nastoji pomnije obrazložiti.

»Na pola puta između ovih stajališta nalazi se učenje koje bismo mogli nazvati *meliorizmom*, premda se ono do sada u većoj mjeri pokazivalo kao stajalište u rješavanju ljudskih pitanja nego kao učenje. Optimizam je oduvijek bio vladajuće učenje u europskoj filozofiji. Pesimizam je tek nedavno uveo Schopenhauer i on za sada ima tek nekolicinu sustavnih pobornika. Meliorizam spas ne smatra niti nužnim niti nemogućim. On ga smatra mogućnošću koja postaje sve više i više mogućom što brojniji postaju zbiljski uvjeti spasa.«²⁴

Govor o *spasu* mora otvoriti drukčije mogućnosti događanja u svijetu koji sam po sebi nije ni dobar niti zao. Vidjeli smo da James u teoriji istine polazi od aksioma kako se događaj upisuje u logičko–emocionalne strukture mišljenja o stvarnosti. Ništa nije unaprijed zadano, pa tako ni spekulativno dosezanje Božje egzistencije. Ako se, dakle, spas nalazi u samoj srži religioznoga iskustva onda je pitanje o Bogu onkraj teologijsko–filozofijske tradicije smješteno u prostore empirijske psihologije, a ne prirodne ili racionalne teologije ili, pak, pozitivizma znanstvenoga svjetonazora koji mora metodički otkloniti božansko iz svojih razmatranja da bi ograničio istraživanja na svijet prirode u njezinoj fizikalnoj kontingenciji. Paradoks je ovog Jamesova pokušaja da »spasi« pragmatizam od relativizma i skepticizma u tome što mora u razlikovanju religije od vjere dospjeti na prag mističizma bez iracionalizma i do rješenja koje je neka vrsta socijalne deontologije: privatiziranje religije za svrhe spasa singularnoga

24 William James, *Pragmatizam*, str. 160.

pojedince. Nije to, dakako, ništa drugo negoli dosljedno izvođenje kritike metafizike kao vjere u apsolut i njegove attribute poput Jednog (*unum*), Dobrog (*bonum*), Istinitoga (*verum*), Bića (*ens*). Preokret bi ove sheme uključivao da je svijet sve drugo negoli prostor ispunjenja umnih načela i počela. Umjesto toga, radi se o *meliorizmu*. Ovo rješenje razmatra mogućnosti spasa kao pokušaja da se samo događanje u praktičnome izvršenju vjere uspostavi jednim i posljednjim kriterijem smisla života. A to znači da borba sa zlom, neistinom i laži pretpostavlja uvođenje postulata Mnoštva ili pluralnosti bića u složenosti ljudskih mogućnosti. Ako je Bog neodredljivo područje kontingencije, onda je volja za religijom ništa drugo negoli mišljenje koje polazi od neposrednoga iskustva prosvjetljenja i vizije božanskoga. Kako to razumjeti? Trenutak i događaj su dio istoga događanja. No, sa stajališta početka nove svijesti koja događaj mijenja i podaruje mu snagu unutarnje ili subjektivne moći prisvajanja svijeta događaj se istine događa u trenutku diskontinuiteta. Sve se zbiva poput bljeska meteora, u času radikalne promjene svijesti. Ovaj ontologijsko-temporalni problem Jamesova pragmatizma nosi obilježja intuicije. U tradiciji religioznih događaja svijesti od ranog srednjega vijeka u kršćanstvu, ali u i islamu, te osobito na početku moderne u romantici, ona je imala svoje velike predstavnike poput mističara Meistera Eckhardta, Angelusa Silesiusa, Svete Tereze Avilanske, Svetog Ivana od Križa, Al-Ghazzalija i Jacoba Boehmea. Metafizički karakter spoznaje koja je neposredna i bljeskovita te pripada viziji kao uvidu, a ne racionalnoj spoznaji koja posreduje između Boga i prirode u kategorijama racionalizma i pozitivizma znanosti, pripada psihologiji. Ali nije to ista stvar kao i u modernim znanstvenim pristupima duši (*psyché*). Razlika je u tome što psihologija ovog tipa nadilazi opreke dvaju redukcionizma: fizikalno-kemijanskoga i vitalističkoga. Za Jamesa su otuda mistična iskustva ponajprije prisutna u *neopisivosti, noetičkoj kvaliteti, nepostojanosti i pasivnosti*.²⁵

117

Što su to zapravo »mistična stanja«? James u *Raznolikostima religioznog iskustva* pokazuje da je posrijedi dvostruki prekid. S jedne strane prekida se sa strujom svijesti običnoga iskustva osjetilnosti prirode, a s druge prekida se i sa svakim spekulativnim putem apstrakcije. Ono živo i singularno osjeća vibracije koje nisu tek puko »onostrane«, Štoviše, njihova je značajka u »epistemološkoj kvaliteti« onoga što postoji neposredno. Opažanja (*perceptions*) se suprotstavljaju apstraktnim (logičkim) pojmovima. Bog se, dakle, ne može za Jamesa doživjeti iz »druge ruke«. Pukim posredovanjem Pisma ili tradicije u koju se vjeruje kao u dogmu čin vjerovanja postaje navikom. Na taj se način društvo učvršćuje strahom od isključenja nepokornoga pojedinca. Poput Kierkegaarda i James nastoji vjeri kao religioznome iskustvu vratiti dostojanstvo osobnoga izbora. Egzistencija subjekta nalazi se na jednoj strani, a pragmatika djelovanja na drugoj. Umjesto zadanoga pristupa iz okrilja ozakonjene vjere, potrebno je istraživanje svih fenomena koji se svrstavaju u ono što Kant

25 Vidi o tome: Richard R. Neibuhr, nav. članak, str. 232.

u nauku o pojmovima »Boga«, »duše«, »slobode« i »besmrtnosti« postavlja u područje praktičnoga uma. Međutim, problem je za Kanta u tome da se u te pojmove vjeruje, ali oni ne mogu imati status logički koherentnih pojmova. Razlog proizlazi otuda što su to postulati. Iskazuju se veznikom *kao* i riječju *da*: *kao da* Bog svijetu u prirodnim pojavama podaruje svrhovitost ili *kao da* sloboda postoji zato da »ljudskoj prirodi« podari smisao njezina postojanja. Što je za Jamesa predmet religije? Odgovor ne proizlazi iz apstraktnoga odnosa Boga i čovjeka za koje Pismo i dogma određuju granice vjerovanja. Sukladno »radikalnome empirizmu« moguće je ustvrditi da je religija ponajprije »čisto iskustvo«. U formi mističnoga doživljaja s onu stranu granica uma i osjetilnosti njezino je prebivalište. Određuje se kao »stvarnost neviđenoga«. James na taj način otpočinje svoje treće predavanje u knjizi *Raznolikosti religioznog iskustva*.²⁶ Mistična stanja svijesti tvore ishodište za razumijevanje događaja vjere kao neposrednoga iskustva. Što je živo, konkretno i neposredno ne može biti umrtvljeno apstraktnim umovanjem o razlici Boga i svijeta. U pragmatičkome shvaćanju čovjek može ispuniti svoje mogućnosti tek ukoliko se dogodi to da odnos pojedinca i društva u dohvaćanju svetoga i apsolutnoga ne razdrije pravo na slobodu. Ovo je pravo uistinu »sveto«. Razlog leži u tome što se čovjek ne razumije iz njemu nadređenih svrha u praktičnome životu. Upravo suprotno, kontingencija i događaj tvore od singularnoga iskustva pojedinca početak čitavog niza događaja. Među inima moralna volja za djelovanjem u cilju dobrobiti čovjeka prekida s nužnošću bitka. Nepromjenljivost se dokida uvidom u procese postajanja drugim i drukčijim. Vjerovati nije otuda opreka s mišljenjem. Iz jednostavnog razloga što mišljenje pretpostavlja dokidanje opreke činjenica i vrijednosti, jer je polazište empirijsko iskustvo u bogatstvu njegovih očitovanja (mnoštva i razlika), između religioznoga osjećaja i filozofijske metode dosezanja istine nema više oštrog reza.

Uostalom, metafizika je od Aristotela bila određena pitanjem o Bogu kao prvom uzroku i posljednjoj svrsi stvaranja svijeta i čovjeka. Bez toga nije moguće uspostaviti privid reda i harmonije. Kada James naizgled rastemeljuje sve bitne pretpostavke metafizike u vidu racionalizma/teizma i empirizma, ipak se ne radi o istom putu mišljenja kao u radikalnih kritičara Hegela — Nietzschea i Marxa, a dijelom i Kierkegaarda. Pragmatizam ne poriče Boga, iako se može tumačiti kao pokušaj preinačenja klasične metafizike. U slučaju Jamesa svjedočimo svezi Boga i čovjeka kao novome mističnome iskustvu. No, ništa nije unaprijed određeno, pa tako ni da taj susret nužno mora okončati sretnim ishodom. Braneci pravo na vjerovanje usuprot konceptualnoj dogmi prirodne ili racionalne teologije on svijet ne shvaća pojmovno niti kategorijalno. Sve je to, dakako, u znaku vladavine čistih kontingencija. Među njima se izdvaja mogućnost slobode kao autentičnoga življenja i slobode kao događaja istine. Što ih povezuje nije ništa drugo negoli prethodnost moralne volje za dobrim i istini-

26 William James, *Raznolikosti religioznog iskustva*, str. 36–52.

tim, pravednim i sretnim životom. Čini se da je nasljeđe pragmatizma, kako je to dobro zapazio Hilary Putnam, prožeto dvostrukim obručem mišljenja. Ono spaja istinu i forme života. Ne čini se stoga smionim uspostavljati bliske odnose između Jamesova »radikalnoga empirizma« i kasnoga Wittgensteina. Ako praktičnost izvršenja prethodi pojmovno–kategorijalnome određenju svijeta, nalazimo se na brisanome prostoru neodredljivosti događaja. I to onda vrijedi za sva bića, a ne samo za čovjeka. Biti u otvorenosti događaja znači vjerovati u mogućnost pragmatične promjene svijeta kao života i obratno. Jedino je problematično to što »korisnost«, »primjenjivost« i »uporaba« proizlaze iz tehničkoga karaktera realizirane metafizike. A kao što je poznato, njezina se sudbina više ne određuje vertikalno, već horizontalno. Blizina takvog mišljenja s logikom tehnoznanosti ne ostavlja mnogo slobodnoga prostora za alternative. A to vrijedi čak i kada se preusmjeri središte promišljanja u ono neposredno, u iskustveno polje čistih kontingencija koje se ne mogu više dokučiti racionalnom spoznajom. Wittgenstein je mistiku dodijelio faktičnosti svijeta kao slučaja. »Da« svijet jest slučajem kao nužnošću (*quoddittas*) najveća je tajna bitka uopće.

119

James je, pak, u praktičnome izvršenju vidio svrhu koja povratno određuje značenje uzroka djelovanja. Taj obrat koji je kao i C. S. Peirce nazvao pragmatičkim preostaje zagonetkom nadolazećega doba. Ono se određuje vladavinom čiste neposrednosti iskustva neljudskoga. Kada, naime, misleći strojevi umjesto jezika koriste sliku za transformaciju stanja u aktualnosti, tada je dokinuta razlika subjekta i objekta, opažaja i opaženoga. Što preostaje od svekolikoga čuda i mistike »čistoga iskustva«? Ništa drugo negoli prazna sloboda odlučivanja o onome što je već unaprijed neodredljivo i prazno. Pragmatika znanja u informacijskim društvima potvrđuje Jamesovu vidovitost u pretkazanju pobjede »američkoga duha« u filozofiji. Doista, tim je smjerom krenulo suvremeno mišljenje. No, to nije filozofiji podarilo i stimulans za budućnost. Pragmatizam se u svojoj trijumfalnoj sudbini vladavine »običnoga« nad metafizičkim prometnuo u ono isto što tako sudbonosno vlada suvremenim svjetovima umjetnosti, arhitekture, politike, kulture — u apoteozu postajanja svijeta privremenim i kontingentnim konstruktom. Postao je mišljenjem spasa od praznine ustanovljenjem vjerovanja u čisti događaj singularnoga iskustva. Na kraju racionalnoga kruga zapadnjačke metafizike s Jamesom je otpočelo doba svekolike demistifikacije apsoluta. Ali, ne samo to. Mnogo je važnije da je u procesu raskrivanja novih putova slobode mišljenje pripremljeno za dijalog sa znanstvenim paradigmama kvantne teorije i mističnoga religioznog iskustva suvremenoga čovjeka.²⁷ Obje su duhovne snage danas one koje u složenim odnosima spora između uma i vjere nastoje ovladati svijetom. Pragmatizam više ne obećava utopijske vrtove budućnosti. Njegov je trijumf u tome što je meta-

27 Vidi o tome: Henry P. Stapp, »Whitehead, James, and the Ontology of Quantum Theory«, *Mind & Matter*, Vol. 5, br. 1/2007., str. 83–109.

fizičko opravdanje aktualnosti bez posljednjih rješenja. No, možemo li uopće izbaviti se iz okova sve više i više homogenizirajuće aktualnosti mišljenjem koje ovisi o primjenjivosti, koristi i uporabi bez propitivanja unutarnje granice svake pragmatike znanja, pa čak i kada nam sve polazi od ruke i sve se zbiva u »našu korist«? Nije li takvo mišljenje zapravo uleknuće u površinu zbivanja pod znakom neizvjesnosti budućnosti i hira nepredviđenosti događaja?

Hilary Putnam

Ustrajnost Williama Jamesa

121

William James je figura koja jednostavno ne želi otići. Ne samo da nikad nije bio zaboravljen, već su reakcije na njegovo djelo nakon njegove smrti, blagonaklone kao i nenaklone, iznenađujuće ostrašćene. U knjizi *Povijest zapadne filozofije*, Bertrand Russell kaže da je Jamesovo shvaćanje istine smiješno. A ipak, jedan veliki Russellov suvremenik napisao je: »Stajalište za koje bih rekao da pomiruje materijalističke tendencije psihologije i antimaterijalističke tendencije fizike je stajalište... američkih novih realista... Njihova stajališta... ponajviše su izvedena iz Williama Jamesa, a prije nego što se krene dalje potrebno je razmotriti revolucionarno učenje koje je on promicao. Vjerujem da to učenje sadržava bitnu novu istinu i stoga će ono što imam za reći u osnovi biti nadahnuto njome.«¹

Tko je taj suvremenik? Nitko drugi nego Russell glavom i bradom! Russell autor *Analize uma*. (Pravo rečeno, to nije proturječno; Russell prezire Jamesovo shvaćanje istine, on je u vezi toga puka karikatura, ali se divi Jamesovu »neutralnom monizmu«, a to je Russellova koncepcija za ono što je James nazvao »radikalni empirizam«. (Ustvari, I. B. Cohen nedavno mi je rekao da su 1936. godine, u vrijeme kad je Russell poučavao na Harvardu, »u njegovim predavanjima postojala dva heroja — Platon i James«.)) Bliže našem vremenu, 1983. godine, Martin Gardner, poznati pisac kolumni o matematičkim nedomicama u časopisu *Scientific American*, koji je raskrinkao telepatiju i druge stvari koje smatra prevarantskom znanošću, posvetio je jedno poglavlje u knjizi o svojim filozofskim uvjerenjima² kritici Jamesove analize istine. (Odmah ću reći da Gardner ne smatra Jamesa prevarantom, ali kaže da »James je slijep... u vezi zbrke koja je neizbježna kad filozof nekoj riječi koja ima opće

1 *The Analysis of Mind* (London: George Allen i Unwin, 1912), s. 22.

2 *The WHYS of a Philosophical Scrivener* (New York: William Morrow and Co., 1983).

prihvaćeno značenje daje novo i inovativno značenje. Naravno, pragmatičari vjeruju da će redefiniranje istine kao zadovoljenja testa o istinitosti [sic] biti vrlo korisno, međutim konkretno dobili smo zbujujuću raspravu koja je trajala desetljećima, u kojoj su stratili nevjerojatnu količinu vremena.«³) Iste godine (1983) Jacques Barzun objavio je divnu knjigu, *A Stroll with William James*, posvećenu »izvornosti i snazi uma s kojim se James suočio sa nekim prastarim sfingama i pokorio ih, koje kao i uvijek pod prijetnjom smrću, izazivaju zemnog putnika.«⁴

Moj prilog ovom oblaku pohvala i kritika koji se nadvio nad lik Williama Jamesa nema za cilj da samo odam počast jednom prethodniku. Smatram da je James bio moćan mislilac, ravan svim misliocima u prošlom stoljeću, i da njegovo filozofiranje sadržava mogućnosti koje su predugo zapostavljene, da omogućava zbacivanje starih filozofskih »okova« koji nas i dalje sputavaju. Ukratko, smatram da je krajnje vrijeme da se posvetimo pragmatizmu, pokretu u kojem je James zacijelo najvažniji predstavnik.

Odmah ću reći, a siguran sam da će vam laknuti, da ovo predavanje neće biti podrobna i temeljita studija koja nam je potrebna. Ovo je ustvari reklama za taj projekt, jedan ogledni primjer *prima facie* promišljanja kako je taj projekt koristan.

Započet ću navođenjem nekih razloga zbog kojih je Jamesova filozofija naišla na kontradiktorne reakcije. Jedna je od najvažnijih odlika Jamesove filozofije njen *holizam*: postoji očito premda implicitno odbacivanje mnogih poznatih dualizama: činjenicu, vrijednost i teoriju James⁵ shvaća kao međusobno uvjetovane i međuovisne. (U trećem predavanju, obranit ću ideju da su tumačenje (značenja i oblika života) i poznavanje činjenica isto tako međusobno uvjetovani, a vjerujem da bi James prihvatio moju argumentaciju.) Drugo je obilježje te filozofije — koje je zbunilo bar jednog od najvažnijih Jamesovih sljedbenika⁶ — snažan duh onoga što su filozofi nazvali *izravni realizam*, a

3 Ibid., s. 45.

4 *A Stroll with William James* (New York: Harper & Row, 1983), s. 5.

5 Za tumačenje činjenice i vrijednosti, vidi, na primjer, »Mjesto emotivnih činjenica u svijetu čistog iskustva« u *Essays in Radical Empiricism* (Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1976), u kojem se također napada dualizam »unutrašnjih« i »izvanjskih« događaja. O tumačenju činjenice i teorije raspravljam u trećem predavanju u ovoj knjizi; tvrdnja da naše koncepcije o bilo kojim činjenicama sadržavaju koncepciju o zakonitim posljedicama (kakvo se ponašanje može očekivati od tih stvari) bit je Pierceove »pragmatične maksime« koju James citira u knjizi *Pragmatizam*. James također napada ideju o nepopravljivo introspektivnom znanju: »Ako bi neposredno *posjedovanje* osjećaja ili misli bilo dovoljno, dojenčad u kolijevci bila bi psiholozi, i to infalibilna. Međutim, psiholog ne samo da mora *posjedovati* apsolutno autentična mentalna stanja, već mora izvještavati i pisati o njima, klaisficirati ih i uspoređivati, opisati kako su povezana s drugim stvarima... A kod imenovanja, grupiranja i općenito poznavanja stvari mi smo notorno falibilni, pa zbog čega ne bismo bili i ovdje?« *Principle of Psychology I* (New York: Dover, 1950), s. 189–190.

6 U pismu Williamu Jamesu, Strong kaže da F. C. S. Schiller »nije mogao shvatiti« Jamesov tekst »Još nešto o istini« (pretiskano u *The Meaning of Truth*).

to je učenje kako se percipiraju (najčešće) predmeti i događaji »ondje vani«, a ne osobni »osjetilni podaci«. Holizam i izravni realizam mogu shvatiti kao nelogični: to je smatrao filozof s Oxforda F. C. S. Schiller, sljedbenik kojeg sam spomenuo, za njega je realizam kod Jamesa svojevrsno nazadovanje, a to je smatrao i Bertrand Russell, za njega su to dva drugačija elementa u Jamesovu mišljenju, prvi je pogrešan, a drugi bogat spoznajom. A ja vjerujem, kao i Ruth Anna Putnam, s kojom sam radio na jednoj studiji o Jamesovoj filozofiji, da ova dva aspekta Jamesove filozofije uopće nisu nekompatibilna već su međusobno povezana; jedan pretpostavlja drugi, a jedan je nužan za ispravno tumačenje drugog. Međutim, neću podrobno analizirati ovu tvrdnju, već su samo pokušati da vam predočim o čemu se tu radi.

Istina

Ovo je ulomak koji je najčešće izvlači iz konteksta i koristi kao batina za premlaćivanje Jamesa: »'Istina' je samo sredstvo u načinu našeg razmišljanja... dugoročno i u cjelini naravno.« Ovo je doslovan Russellov citat. Njegovi su kritičari to pročitali kao da James kaže da ako su posljedice vjerovanja da su *p* korisni za čovječanstvo,⁷ onda je *p* istino. Stoga je Russell mogao napisati: »Ovo učenje za mene je intelektualno vrlo problematično. Pretpostavlja se da je neko vjerovanje žistinito' kad su njegovi rezultati dobri.«⁸ Međutim, James to nije mislio, ustvari to James nije ni rekao. On je konkretno napisao ovo:

Ono »istinito«, da budem sasvim kratak, samo je naš prikladan način mišljenja, baš kao što je »ispravno« samo prikladan način našeg ponašanja. Prikladan gotovo u svakom pogledu; i prikladan kako dugoročno tako i u smislu cjeline tijekom stvari; jer ono što na prikladan način odgovara svakom predvidljivom iskustvu ne mora nužno odgovarati svim daljnjim iskustvima na jednako zadovoljavajući način. Iskustvo, kao što znamo, može prekipjeti i natjerati nas da ispravimo naše postojeće formule.⁹

Neću vas zamarati podrobnom tekstualnom analizom, dakle samo ću dogmatski reći kako shvaćam Jamesove namjere i neću paradirati s analizom tek-

- 7 Neki su kritičari čitali Jamesa, usprkos mnogim, izričitim i sadržanim, suprotnim tezama u njegovim tekstovima, kao da kaže ako su posljedice vjerovanja da su *p* dobre za tebe, onda je *p* »istinito za tebe«. Zadnji put ponavljam, James nikad nije koristio koncepciju »istinito za mene« ni »istinito za tebe«. On tvrdi da je istina pojam koji pretpostavlja zajednicu, a kao i Pierce, smatra da je najšira od svih zajednica, zajednica svih osoba (vjerojatno svih svjesnih bića) dugoročno najbitnija. Zamijetite da čak ni Russell, kad je karikirao Jamesovu tezu o istinu, nije napravio ovu pogešku.
- 8 Bertrand Russell, *A History of Western Philosophy* (New York: Simon & Schuster, 1945), s. 817. [Vidi *Povijest zapadne filozofije*, prev. D. Parenta, Ibis grafika & Zagrebačka naklada, Zagreb, 2010.]
- 9 *Pragmatism* i *The Meaning of Truth* (jednosveščano izdanje, Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1978), s. 106. Kurziv u izvorniku. [Usp. *Pragmatizam*, prijevod i predgovor T. Janović, Ibis grafika, Zagreb, 2001, s. 123]

sta, ali ne mogu odoljeti da ne kažem kako Russellovo pogrešno čitanje Jamesa podsjeća na opće usvojeno pogrešno čitanje jednog glasovitog Wittgensteinova pasusa. Wittgenstein piše: »Za *veliki* skup primjera, ali ne za sve upotrebe, riječ 'značenje' može se ovako definirati: značenje riječi je njena upotreba u jeziku.«¹⁰ Ovdje mnogi komentatori jednostavno zanemaruju »ali ne za sve« i povrh toga koriste svoje shvaćanje »upotrebe« kod Wittgensteina, pa na kraju kažu kako je Wittgenstein postavio »teoriju« da je »značenje upotreba« — u tom trenutku nestaje svaka mogućnost da shvatimo što je Wittgenstein ustvari rekao! Na taj način Russell zanemaruje »da budem sasvim kratak« i »gotovo u svakom pogledu« — očite naznake da pred sobom imamo tematski iskaz, a ne pokušaj da se formulira definicija »istine« — pa također uzima svoje shvaćanje što je »prikladno« kod Jamesa i na kraju kaže kako je James postavio teoriju kako je značenje »istina« »imati korisne učinke« — u tom trenutku nestaje svaka mogućnost da se shvati što je James ustvari rekao!

124

Činjenica je da se Jamesova filozofija ne može jezgrovito objasniti kao ni Wittgensteinova. Međutim, nakon tematskih iskaza u kao što je ovaj ranije citiran¹¹ u Jamesovu tekstu i drugim njegovim radovima, imamo rasprave o glavnim *vrstama* iskaza, na primjer, iskazi o Memorial Hallu i drugim objektima percepcije, iskazi o apstraktnim stvarima kao što je elastičnost opruge sata, iskazi u suvremenim teorijama fizike, matematički iskazi i vjerski iskazi. Vidimo da se razne vrste iskaza poklapaju sa raznim *vrstama* »načina«; nigdje se ne kaže da je arbitraran iskaz istinit ako je na bilo koji način koristan (čak ni »dugoročno«). Na primjer, James izričito *odbacuje* stajalište,¹² koje se često pripisuje njemu: iskaz je istinit ako će ljudi subjektivno biti *sretni* vjerujući u njega. Na primjeru paradigme o »faktičnim« iskazima, uključivši znanstvene, svojevrsna korisnost koju James često spominje je upotrebljivost za predviđanje,¹³ a za druge poželjnosti — očuvanje doktrine iz prošlosti,¹⁴ jednostavnost¹⁵ i logičnost (»da najbolje odgovara svakom dijelu života i uklapa se u cjelinu iskustvenih potreba, uz uvjet da ništa ne bude izostavljeno«,¹⁶ s. 44)

10 Filozofska istraživanja § 43.

11 Druga glasovita tematska teza: »Istina je naziv za sve ono što se pokaže dobrim u pogledu vjerovanja, i to dobrim iz određenih, odredivih razloga.« (*Pragmatizam*, s. 43/45) Zamijetite da James nije rekao, »iz *bilo kojih* razloga«, on će nadalje reći što su ti »određeni, odredivi razlozi«, a ipak se često čita kao da je napisao »iz *kojih* razloga«!

12 *The Meaning of Truth*, s. 272 u harvardskom jednosveščanom izdanju citirano u br. 9 (106 u zasebnom svesku, također u harvardskom izdanju).

13 »...izuzetnu plodnost svojih osjetilno provjerljivih posljedica.« *Pragmatizam*, s. 91/103.

14 »...čuvamo u neizmjenjenom obliku što je moguće veću količinu starog znanja, što je moguće više naših starih predrasuda i vjerovanja.« *Ibid.*, s. 83/93.

15 »Novo mišljenje smatra se žistinitim' upravo u onoj mjeri u kojoj zadovoljava nečiju želju da ono što je novo u iskustvu uklopi u temeljni skup vjerovanja.« *Ibid.*, s. 36/38.

16 *Ibid.*, s. 44/48.

— kaže se da se odnose na iskaze svih vrsta. Quinova teza¹⁷ kako je uspješno zadovoljavanje tih poželjnosti istodobno stvar razmjene, a ne formalnih pravila, također je Jamesova ideja.¹⁸

Drugi kritičari Jamesa, koji su katkad oni koji mu se dive, kao što je Morton White, kao i kritičari kao što je Martin Gardner, kažu da James ustvari govori o *poklapanju*, a ne istini. James nam je dao opis *poklapanja*, kažu kritičari, te je pogrešno vjerovao da nam je dao opis istine. Kritičari također kažu da je problem davanja zadovoljavajućeg opisa istine riješen u ovom stoljeću, u radu velikog logičara Afreda Tarskog. A ja bih rekao¹⁹ da bez obzira na veliki tehnički doprinos Tarskog, u njegovu radu *ne objašnjava* se koncepcija istine, ali o tome sada ne govorim. Međutim, James *nije* kriv za brkanje poklapanja i istine,²⁰ premda zacijelo vjeruje da su usko povezani.

Ta veza postoji zbog sljedećeg: reći da je istina »poklapanja sa realnošću« nije lažno već *prazno*, ukoliko se ništa ne kaže o tome što je »poklapanje«. Ako je »poklapanje« navodno potpuno neovisno o načinu na koji potvrđujemo iskaze koje dajemo (pa se misli da je moguće kako je ono što je istinito potpuno *drugačije* od onoga što opravdano *uzimamo kao istinito*, ne samo na nekim već u svim primjerima), onda je »poklapanje« opskurno, a naše navodno shvaćanje također je opskurno. James vjeruje da istina mora biti takva da možemo reći kako je moguće da pojмимо što je istina. Kao i Peirce, on vrlo često istinu poistovjećuje sa »konačnim stajalištem«, dakle ne s onim što se sada poklapa, već s onim čemu je »suđeno« da se poklapa, ako je analiza dugotrajna, te u odgovornom i falibilističkom duhu. James na jednom mjestu piše da je istina »usud mišljenja«. I (na istom mjestu): »Jedini objektivan kriterij realnosti je prisila, dugoročno, nad mišljenjem.«²¹

To je, naravno, vrlo problematična teza, iako njene razne dijelove filozofi danas i dalje iznova izmišljaju i o tome žučljivo raspravljaju, a neki od njih nikad ne spominju Jamesa. Dopustite mi da istaknem da se ta pitanja — veza istine, opravdana uvjerenost, trajna vjerodostojnost, što i da li uopće analiza mora zadovoljiti ako se obavlja na ispravan način, itd. — danas mogu prona-

17 Usp. »Dvije dogme empirizma«, u Quinovom *From A Logical Point of View* (Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1953).

18 Nadalje, James tvrdi da je subjektivno »zadovoljstvo« nebitno ako »isto tako nije nastalo i u realnosti«, *The Meaning of Truth*, citirano izdanje, s. 272 Š106], To je, naravno, povezano s Jamesovim realizmom o kojem sam ranije govorio.

19 Usp. 4. poglavlje u mojoj knjizi *Representation and Reality* za kritičku raspravu o navodnom filozofskom značaju Tarskog.

20 James zna za taj napad i na njega je odgovorio, *ibid.*, s. 274 Š108].

21 Usp. »Spencerova definicija uma kao podudaranja«, u Jamesovim *Essays in Philosophy* (Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1978), s. 21. Dodao bih da je u tom eseju (iz 1878) James objasnio da ono čemu je »suđeno« da se promišlja nije strogo zadano; Jamesovo učenje da mi sudjelujemo u određivanju što će biti »prisila nad mišljenjem« jasno se vidi u tom tekstu. U *Pragmatizmu*, istina, u tom značenju, postaje »regulacijski pojam«, a ne nešto što nedvojbeno imamo.

ći u knjigama i radovima Putnamovih, Michaela Dummetta, Nelsona Goodmana, Richarda Rortyja i Bernarda Williamsa, koji imaju drugačija i katkad suprotna stajališta o tim pitanjima, ali svi vrlo ozbiljno uzimaju tezu na kojoj je James inzistirao, da se naše poimanje koncepcije o istini ne smije jednostavno prikazati kao neki tajanstven mentalni čin s kojim shvaćamo vezu koja je nazvana »poklapanje« potpuno neovisno od prakse s kojom *odlučujemo* što je istina, a što nije.

U svakom slučaju, za odbacivanje te vrste metafizičkog realizma ne trebamo slijediti pragmatičare i istinu poistovjetiti s onom što je (ili bi trebalo biti) dugoročno »dokazano«. Suprotno pragmatičarima, ne vjerujem da se istina može *definirati* u kontekstu dokazivanja. (Čitatelje koje zanima moj najnoviji opis koncepcije istine pronaći će ga u mojim Dewey predavanjima, »Smisao, besmisao i osjetila. Istraživanje moći ljudskog uma«. ²²) A ipak, ne slažem se sa pragmatičarima da istina i dokazivanje jednostavno nisu neovisne i nepovezane koncepcije. Na primjer, znati što treba dokazati da je ispred mene stolica sadržava znanje o izgledu stolica, kako ih koristimo i što znači sjesti na stolicu. Međutim, onome koji nema te sposobnosti — jer se ta vrst znanja svodi na posjedovanje skupa praktičnih sposobnosti — ne nedostaje samo sposobnost da *potvrdi* izjavu: »Ispred mene je stolica.« Toj osobi potpuno je nepoznata koncepcija o stolici, dakle neće imati sposobnost da shvati što za »ispred mene je stolica« znači da je *istinito*.

Ne želim reći da za *svaki* iskaz vrijedi da ga možemo shvatiti samo ako znamo kako ga dokazati. Ipak čak i ako uzmemo iskaz za koji uopće ne znamo kako ga dokazati (na primjer, »Ne postoji inteligentni život u svemiru«), činjenica je da su koncepcije koje stvara one koje funkcioniraju u drugim i jednostavnijim iskazima za koje ne znamo kako ih dokazati. Naša sposobnost shvaćanja tog »nedokazivog« iskaza nije *samostalna* sposobnost. Shvaćanje što je istina na bilo kojem primjeru i shvaćanje što je poklapanje međusobno su povezane sposobnosti; a to su pragmatičari prvi uvidjeli, čak i ako su (kao i svi filozofi koji prvi formuliraju neku spoznaju) previše pojednostavili svoju ideju. Jamesova »teorija istine« možda je bila pogrešna, ali u tančine je poznao razliku između istine i poklapanja, pa ih nije jednostavno pobrkao. On je vjerovao da zbog toga što naše tvrdnje imaju sadržaj u ulogama koje igraju u našim životima, opis istine dobit će sadržaj u popratnom opisu kako se dolazi do istine. Kako je rekao: »Ako vam kažem kako ćete doći do željezničke stanice, zar vam nisam prešutno objasnio *štostvo*, bitak i prirodu te građevine?« ²³

22 Objavljena su u tematskom broju *Journal of Philosophy* u rujnu 1994. Vidi napose treće predavanje, »Lice kognicije«.

23 To je početak Jamesova odgovora na šesto od sedam »neshvaćanja pragmatizma«: »Šesto neshvaćanje: pragmatizam ne objašnjava što je istina, već samo kako se do nje dolazi.« Usp. *The Meaning of Truth*, citirano izdanje, s. 274–275 [108–109].

Holizam

Kao što sam do sada objasnio, Jamesovo stajalište može se doimati kao pozitivizam, pa je onda prvo nerazumijevanje pragmatizma o kojem James raspravlja u »Pragmatičkom prikazu istine i oni koji ga ne shvaćaju«²⁴ da je »pragmatizam puko preslagivanje pozitivizma«.²⁵ Jamesov odgovor je distanciranje od fenomenalizma suvremenog (Machova) pozitivizma. Pragmatizam ne kaže da je znanje ograničeno na niz naših *senzacija*. Međutim, naši neopozitivisti danas (nadam se da se Van Quine neće pobuniti ako sam ga uvrstio među njih) nisi fenomenalisti kao što nije bio ni James, a već sam rekao, bar na primjeru znanstvenih iskaza, James i Quine opravdanu tvrdnju shvaćaju kao svojevrsnu »razmjenu« između vrlo sličnih poželjnosti — predviđanje, očuvanje starih doktrina, jednostavnost i općenito logičnost. Zbog toga se Jamesovo stajalište mora razdvojiti od nepozitivizma ako želimo uvidjeti njegovu korisnost danas.

Razlika je povezana s odbacivanjem poznatih dualizama — činjenica i vrijednost, činjenica i teorija, činjenica i tumačenje — koje sam spomenuo na početku ovog predavanja. Uzgred, to odbacivanje je prva pragmatička tema koju sam upoznao na studiju. Studirao sam na Sveučilištu Pennsylvania, a jedan od Jamesovih studenata, A. E. Singer Jr., bio je mnogo godina glasoviti profesor na tom odsjeku. Premda je Singer već bio u mirovini kad sam počeo raditi na tom sveučilištu, on i dalje živi u Philadelphiji i redovito ga posjećuju neki stariji profesori s odsjeka. Jedan od njih, C. West Churchman, na školskoj ploči napisao je ova četiri načela, koja je pripisao Singeru:

- (1) Poznavanje činjenica pretpostavlja poznavanje teorije.
- (2) Poznavanje teorije pretpostavlja poznavanje činjenica.
- (3) Poznavanje činjenica pretpostavlja poznavanje vrijednosti.
- (4) Poznavanje vrijednosti pretpostavlja poznavanje činjenica.

Siguran sam da bi se složio i Singerov učitelj, William James!

(1) više nije sporno, premda je bilo u Jamesovo vrijeme (nekoliko desetljeća nakon njegove smrti, kada su koncepciju o »protokolarnim rečenicama«, izvještajima o izravnom iskustvu koje nije kontaminirano teorijom, zastupali neki pripadnici Bečkog kruga). Međutim, (3) je danas sporno kao i onda, pa bih htio iznijeti neke argumente za njegovo prihvaćanje.

Jedna od poželjnosti koju prihvaćaju i pragmatičari i neopozitivisti je *koherencija*.²⁶ Ali što je »koherentan« skup uvjerenja? Nije dovoljna puka deduk-

24 To je VIII. poglavlje u *The Meaning of Truth*.

25 Ibid., s. 266 [100].

26 Međutim, zamijetite da Jamesova koncepcija koherencije (»da najbolje odgovara svakom dijelu života i uklapa se u cjelinu iskustvenih potreba, uz uvjet da ništa ne bude izostavljeno«) sadržava »uklapanje« vjerovanja u iskustvene i životne zahtjeve, a ne samo u druga vjerovanja.

tivna logičnost, premda nije baš jasno zbog čega pozitivisti čak i *to* zahtijevaju. (Ako je temeljni cilj znanosti *predviđanje*, možda će se taj cilj učinkovitije ostvariti ako dopustimo pluralnost teorija, svaka je logična i uspješna u svom području, čak i ako njihovo spajanje nije logično? Možemo jednostavno dopustiti spajanje iskaza iz raznih skupova teorija, isključivši posebno ovlaštenje. Ustvari, to je zastupao čak i jedan filozof s Princetona, Bas van Fraasen.) Činjenica je da je koherencija logična kao poželjnost upravo zbog toga što naš sustav znanja shvaćamo kao nešto *više* od pukog stroja za predviđanje, naš je cilj *Weltanschauung*. Kako je James rekao: »Neko *outrée* objašnjenje, koji bi dovelo u pitanje sva naša naše prethodna shvaćanja, nikad ne bi prošlo kao istinit prikaz... Trebali bismo vrlo revno tragati naokolo sve dok ne naidemo na nešto manje ekscentrično.«²⁷

Međutim, što je dokaz i što je »*outrée*« po sebi je često sporno, čak i u najkrućoj znanosti. Današnja forma kvantne mehanike nastala je 1930ih na dvije konferencije u Solvegu, a na tim konferencijama jednako se raspravljalo o filozofskim pitanjima kao i o fizikalnim! Štoviše, *Weltanschauung* kvantne mehanike koji se pojavio nakon druge konferencije u Solveigu, »kopenhaško tumačenje«, i danas je sporno. Značajna manjina kozmologa odbacili su ga zbog tzv. »tumačenja o mnoštvu svjetova«, tumačenja koje pored ostalog govori o postojanju »paralelnih svjetova«, zacijelo uključivši i one u kojima je Amerika i dalje britanska kolonija, one u kojima nikad nije bilo Američke revolucije itd.! Rekao bih da je tumačenje o mnoštvu svjetova jednostavno previše »*outrée*«. Međutim, obje strane kažu da *predviđanje* nije bilo problematično. Problematično je što je dokaz a što nije, što je koherentno a što nije. A kad se ta rasprava povede na temeljnoj razini uvijek se prekoračuju granice, filozofska pitanja miješaju se sa »znanstvenim«, u igri su kulturalne pa čak i metafizičke koncepcije. James je ovako opisao tu situaciju:

Nova istina uvijek je čimbenik posredovanja, nešto što omogućuje glatki prijelaz. Ona združuje vjerovanje s novom činjenicom tako uvijek pokazuje minimum potresa i maksimum kontinuiteta. Teoriju smatramo istinitom samo srazmjerno njenoj uspješnosti u rješavanju ovog »problema maksimuma i minimuma«. No uspjeh u rješavanju ovog problema prvenstveno je stvar približavanja. [Usporedi Quinove »razmjene«.] Kažemo da ga, ukupno uzevši, ova teorija rješava na veće zadovoljstvo od one teorije, što pak znači na veće zadovoljstvo za nas, a svatko će na različit način odrediti vlastiti raspon zadovoljstva. Prema tome, do određenog stupnja sve je ovdje rastezljivo.²⁸

Obratite pažnju da nisam rekao da su temeljna metodološka i filozofska pitanja o kojima se raspravlja kad korjenito mijenjamo naše paradigme o znanstvenom dokazu *etička* pitanja, već sam rekao da su u igri pitanja o *vrijednosti*,

²⁷ *Pragmatizam*, s. 35/37.

²⁸ *Ibid.*

zbog toga što je odluka o tome što se *računa* kao »koherentno« i što se računa kao »outrée« uvijek vrijednosni sud.

Barem u fizici, empiristički filozofi znanosti rado tvrde da »opažajni rječnik« možemo shvatiti kao zadan, za sve fizikalne fenomene, premda će *recherche*, ako se dokaže, nužno promijeniti kretanje nekih objekata srednje veličine, kao što su dobro nam poznati brojčanici i fotografske ploče. (Iako su nas povjesničari znanosti i filozofi znanosti podsjetili da je opis kretanja tih objekata srednje veličine uvijek pod utjecajem teorije.) Međutim, kad se radi o izučavanju ljudi, čak ni to ne može se pretpostaviti. Ljude klasificiramo kao okrutne ili sućutne, društveno vješte ili nevješte, stručnjake ili početnike, katkad s visokim stupnjem međusobnog slaganja. A ipak nema razloga da se te podjele ograniče u nekom zadanom fizikalnom rječniku.²⁹ Nadalje, neke od tih podjela su podjele fenomena, a njihovo postojanje dijelom je stvorila i omogućila podjela. Daniel Bell katkad taj poredak fenomena naziva »konstruirani poredak«. Na primjer (ovo je Bellov primjer), seks je biološki fenomen, ali rod je »konstruirani« fenomen; jesi li ljudi klasificirani kao muško ili žensko biološko je pitanje, ali jesu li klasificirani kao »čedni« ili »galantni« pitanje je kulture, a znamo da se ponašanje koje se prikladno klasificira kao »čedno« ili »galantno« zacijelo neće održati ako nije uvršteno u podjelu. Hoće li biti uvršteno zacijelo nije nepovezano s prihvaćanjem ili odbacivanjem evaluacija koje se pretpostavljaju u tim podjelama. Isto tako, vjerojatno je »sućut« za nekog drugog u određenim okolnostima biološki urođena sposobnost, ali »biti sućutan pojedinac« nije moguće ako ne postoji kultura u kojoj se čovjekovo ponašanje ne uvrštava u tu rubriku, i koje je vrednovano u kontekstu te rubrike. Ne postoji »ukupnost opažajnih činjenica« koje su unaprijed zadane za opisivanje. Ono što je ondje, čak i na razini opažajne činjenice, dijelom je uvjetovano kulturom koju stvaramo, a to znači jezikom koji stvaramo. Kako je James rekao:

Ja osobno ne mogu previdjeti stajalište, koje mi se neprestano nameće, da znalac nije puko zrcalo koje pluta bez ikakvog uporišta, pasivno odražava poredak na koji naiđe i jednostavno pronalazi postojeće. Znalac je akter i koeficijent istine s jedne strane, a s druge on registrira istinu koju je on omogućio.³⁰

Rekao sam da je James ispravno smatrao (kao i Singer) da su odluke o »činjenicama« i »vrijednosni sudovi« međusobno ovisni i uvjetovani. Ako je James rekao da istina može biti »sredstvo gotovo na svaki način«, po meni je to točno zbog toga što se ne može unaprijed predvidjeti *koji* će razlozi dugoročno biti bitni za određeno pitanje. Kako je rekla Vivian Walsh, modificirajući Quinov metaforu: »Uzimajući i prilagođavajući Quinov živopisan primjer, ako te-

29 Usp. moju knjizu *Reason, Truth and History* (Cambridge: Cambridge UP, 1983) i John McDowelovov tekst »Jesu li moralni zahtjevi hipotetički imperativi«, *Proceedings of the Aristotelian Society*, dodatni svezak 52 (1978) i »Vrlina i razum«, *Monist* 62 (1979).

30 U »Spencerova definicija uma kao podudaranja«, s. 21.

orija može biti crna od činjenica i bijela od konvencija, onda bi isto tako mogla biti... crvena od vrijednosti.«³¹

On bi mogao četiri načela koja je objavio Jamesov učenik Singera nadopuniti s još dva:

- (5) Poznavanje činjenica pretpostavlja poznavanje tumačenja.
- (6) Poznavanje tumačenja pretpostavlja poznavanje činjenica.

Rasprava o testiraju sustava znanstvene teorije pomoću »predviđanja za testiranje« logična je samo ako već postoji zajednički svijet i zajednički jezik. Kako bih znao da ste testirali isto stanje koje sam ja testirao moram shvatiti što ste rekli, a to znači da se pitanja o tumačenju i pitanja o činjenicama isto tako međusobno pretpostavljaju i uvjetuju.

130

Daniel Dennett nedavno je rekao,³² da je određeno tumačenje točno samo u stupnju u kojem je optimalno za *predviđanje* — predviđanje što će tumač reći i učiniti, ali ne bih rekao da je to stajalište prihvatljivo. Na primjer, vjerujem da znam što je Aristotel mislio u određenoj argumentaciji, ali ne tvrdim da mogu bolje od drugih predvidjeti Aristotelove »dispozicije«. (Zaludno je reći: »Pa, zacijelo ste predvidjeli da *ako bi Aristotel govorio današnjim engleskim jezikom, on bi čitao suvremenu filozofsku literaturu itd. pa bi rekao kako je vaše tumačenje njegove argumentacije u današnjem jeziku točno*«, zbog toga što je po meni ta hipotetična situacija previše neuvjerljiva da bih povjerovao da je ta fabrikacija smisljena. Ne bih rekao da je Aristotel *imao* dispoziciju da se izražava u današnjem engleskom jeziku! Čak i na primjeru suvremenika, postoji razlika između tumačenja nečijeg govora ili teksta i predviđanja kako će reagirati na to tumačenje. Na primjer, nesklona tumačenja, tumačenja koja imaju za cilj da pokažu kako je određeni diskurs isprazan, pompozan, glupav, licemjerman itd., praktički nikad nisu prihvaćena kod protumačenog kad su *točna*. Činjenica je da tumačenje i predviđanje ovise jedno o drugom, ali tumačenje se ne može suziti na puko predviđanje.³³)

Ako su Jamesova stajališta neprijateljski dočekana, za njegova života i kasnije, uvijek su imala i svoje pobornike. Ako bih nagađao, upravo je odlika Jamesova svjetonazora o kojoj sam govorio — viđenje činjenica, teorije, vrijednosti i tumačenja kao međusobno uvjetovanih — jedan od razloga njihove privlačnosti. Nekima od nas, onima koji imamo ono što je James nazvao pragmatičan »temperament«, to viđenje je jednostavno *realističnije* od viđenja onih koji nas žele uvjeriti da poznati dualizmi *moraju* biti ispravni.

31 Vidian Walsh, »Filozofija i ekonomija«, u *The New Palgrave; a Dictionary of Economics*, sv. 3, ur. J. Eatwell, M. Milgate i p. Newman: Stockton Press), 1987.

32 »Realni obrasci«, *Journal of Philosophy* 88, br. 1 (1991), s. 27–51.

33 Ovu je temu Jürgen Habermas isticao u čitavoj svojoj filozofskoj karijeri.

Realizam

Na početku ovog predavanja rekao sam da, pored ovog napada na dualizam, Jamesova filozofija sadržava snažan duh »izravnog« realizma, a to je učenje da se percipiraju predmeti i događaji »ondje vani«, a ne osobni »osjetilni podaci«. Rekao sam da Ruth Anna Putnam i ja vjerujemo da svi ti aspekti Jamesove filozofije nisu nekonzistentni i da se međusobno pretpostavljaju, a jedan je nužan da ispravno tumačenje drugog. *Eseji o radikalnom empirizmu*, u kojima je James opisao svoju teoriju percepcije, predstavljaju tehnički temelj Jamesove filozofije (nije slučajno da su zadivili Russella). Dijelom zbog te tehničnosti, a dijelom zbog toga što vas ne želim gnjaviti cijelu noć, neću ni pokušati da ih posebno opišem. (Oni među vama koje to zanima mogu pogledati dva eseja³⁴ o Jamesu u trećem dijelu *Realizma ljudskim licem*.) Međutim, htio bih nešto reći o vezi između ta dva elementa u Jamesovu mišljenju.

Neki od vas zacijelo se sjećaju da je danas napad na *dualités* obilježje mišljenja Jacquesa Derride, ali u Derridinim rukama (možda bih trebao reći »U Derridinom peru« jer Derrida neumorno ističe *pismo*) ima značenje izgubljenosti u svijetu, gubitka »hors texte«. Za Derridu, sve su ideje koje su nam dostupne u zajedničkim izvanjskom svijetu povratak onom što je nazvao »metafizika prisutnosti«, odbačenim idejama o nepopravljivom i unaprijed zadanom. Činjenica je da Jamesovo isticanje onog što je nazvao »plastičnost« istine, našu ulogu kao »koeficijenta istine s jedne strane« uravnoteženo tvrdnjom da »mi registriramo istinu koju smo omogućili«, a zbog toga mu je stran svaki oblik skepticizma. U najranijim Pierceovim tekstovima o pragmatizmu, pragmatizam je opisan pomoću *antiskepticizma*: pragmatičar smatra da *sumnja* zahtijeva objašnjenje kao i vjerovanje (glasovito je Peirceovo razdvajanje »realne« i »filozofske« sumnje) i pomoću *falibilizma*: pragmatičari smatraju da ne postoje metafizička jamstva po kojima se čak ni naša najdublja vjerovanje nikad neće propitati. Istodobno se može biti falibilističan i antiskeptičan, a to je možda *temeljna* spoznaja američkog pragmatizma.

Možda se čini da je to delikatno (neki bi rekli nemoguće) žongliranje, ali to je situacija u kojoj živimo. Ozračje te nemogućnosti moglo bi se raspliniti ako shvatimo, a Pierce, James i Dewey pokušali su nam pomoći da shvatimo, da za pristup zajedničkoj realnosti nije potrebna nepopravljivost. Kao što falibilizam od nas ne traži da u *sve* sumnjamo, već samo traži da budemo spremni da sumnjamo u *bilo što*, ako se ukaže opravdan razlog! Činjenica da je percepcija *katkad* pogrešna ne dokazuje čak ni to da su *ne*-pogrešive percepcije ustvari percepcije »privida«. Pomoći će nam ako shvatimo da za pristup zajedničkoj realnosti nije potreban pristup nečem *unaprijed zadanom*. Ustvari, od nas se traži da budemo sposobni za formiranje *zajedničkih* koncepcija.

Neki od vas zacijelo se sjećaju kontroverze koja se pojavila u vezi tumačenja kasne Wittgensteinove filozofije. Kao što je James htio »humanizira-

34 »Jamesova teorija percepcije« i (sa Ruth Anna Putnam) »Ideje Williama Jamesa«, oboje pre-tiskano u *Realism with Human Face*.

ti« koncepciju istine, shvatiti je (kao što shvaća sve koncepcije) kao ljudski instrument, a ne kao ideju koja je pala s neba, Wittgenstein kaže da su sve naše koncepcije uvjetovane našom »formom života«. U Wittgensteinovoj filozofiji postoji i zrnce realizma. Sjećam se da sam jednom (pogrešno) rekao da Wittgenstein nikad ne bi upotrijebio frazu kao što je »poklapanje s realnošću«, a Cora Diamond odmah me je ispravila i rekla kako je Wittgenstein u jednom predavanju o filozofiji matematike,³⁵ rekao da *bi* rekao da se »ova stolica je plava« *poklapa s realnošću* — premda što je realnost jedino može reći pomoću te rečenice. Podsjetio nas je da su »ovo i ono koje možemo pokazati« naše paradigme o realnosti. A neki od nas smatraju da se taj duh realizma (ako uopće vide da postoji) ne uklapa u Wittgensteinovo mišljenje. Možda se čini čudno usporediti Jamesa i kasnog Wittgensteina, s obzirom na Wittgensteinovo neprijateljstvo prema metafizici i Jamesovo nedvojbeno metafizičko nagnuće, ali nije potpuno neutemeljeno: u »Filozofu morala i moralnom životu«,³⁶ vidimo da je James očito anticipirao slavni Wittgensteinov argument o privatnom jeziku i da je zastupao tezu da »istina pretpostavlja standard koji je izvan mislioca«.

Ovo su nevjerojatno komplicirana pitanja, a ne bih htio ostaviti dojam da se »odgovori« mogu pronaći u Jamesovim ili Wittgensteinovim radovima, ili da uopće postoje konačni »odgovori«. Međutim, o njima treba razmišljati, a rekao bih da Jamesov način razmišljanja (i na drugačiji način, Wittgensteinovo razmišljanje o njima) nadahnjuje.

Filozofija i život

Dopustite mi da na kraju kažem kako sam se u obrani Jamesa od optužbi da je nekonzistentan mislilac ponadao da nisam previše istaknuo složenost i dubinu njegove argumentacije i zamaglio činjenicu kako je za Jamesa, kao i Sokrata, središnje filozofsko pitanje *kako trebamo živjeti*. Ali za Jamesa, kao i Sokrata i njegove sljedbenike, opozicija između filozofije koja se bavi kako trebamo živjeti i filozofije koja se bavi teškim tehničkim pitanjima lažna je opozicija. Mi želimo ideale i želimo svjetonazor, želimo da se naši ideali i naš svjetonazor međusobno nadopunjuju. Filozofija koja je isključivo argumentacija neće utažiti stvarnu glad, a filozofija koja je isključivo vizija utažit će realnu glad, ali ta hrana je bljutava. Ako postoji jedan opći razlog da se bavimo Jamesovim mišljenjem, on je bio genij kojeg je zanimala stvarna glad, a njegovo mišljenje, bez obzira na nedostatke, daje konkretnu hranu za promišljanje — ne samo za promišljanje, već za život.

S engleskoga preveo MILOŠ ĐURĐEVIĆ

35 XXV. predavanje u *Wittgenstein's Lectures on the Philosophy of Mathematics*, ur, Cora Diamond (Chicago: University of Chicago Press, 1989).

36 U *The Will to Believe and Other Essays* (Cambridge, Mas.: Harvard UP, 1978).

William James

Svijet čistog iskustva

U filozofskom ozračju vremena koje ne vjeruje u stare putokaze vrlo je upadljiv čudnovat nemir, ublažavanje suprotnosti, međusobno posuđivanje u stavima koji su od davnina zatvoreni i interes za nove prijedloge, ma koliko bili isprazni, kao da je jedino izvjesna nedostatnost postojećih školskih rješenja. Čini se da je najvažniji uzrok nezadovoljstva osjećaj da su ona previše apstraktna i akademska. Život je konfuzan i preobilan, a mlađa generacija kao da žudi za strastvenijim životom u svojoj filozofiji, iako bi to mogla platiti gubitkom logičke strogoće i formalne čistoće. Transcendentalni idealizam sklon je da svijet učini neshvatljivim, usprkos svom apsolutnom subjektu i njegovom jedinstvu svrhe. Berkeleyev idealizam odbacuje načelo štedljivosti i upušta se u panpsihičke spekulacije. Empirizam koketira s teleologijom, a najčudnije je da prirodni realizam, odavno duboko pokopan, podiže glavu iz zemlje i na najne očekivanim mjestima vidi ispružene ruke dobrodošlice koje mu žele pomoći da se opet osovi na noge. Znam da smo svi pristrani zbog svojih osjećaja, a osobno nisam zadovoljan postojećim rješenjima, pa onda vidim znakove velikog nezadovoljstva, kao da je pobuna konkretnih koncepcija i plodotvornih metoda neizbježna, kao da bi krajolik stvarnosti mogao postati manje neravan, pravocrtan i umjetan.

133

Ako je filozofija zaista na pragu bilo kakvog temeljitog preuređenja, vrijeme bi trebalo biti na strani onog koji ima svoje prijedloge da ih iznese. Mnoge sam godine bio posvećen jednoj vrsti *Weltanschauunga*. Ispravno ili pogrešno, u 41. godini došao sam do toga da praktički sve sagledavam u toj strukturi. Stoga predlažem da jasno i logički koncizno opišem tu strukturu i da svoj opis bacim u kipući kotao javnosti u kojoj će izložen udarcima suparnika i nemilosrdnoj kritici naposljetku postati beznačajan ili će se, ako bude imao sreće, mirno spustiti dubinu i možda poslužiti kao katalizator za nove ideje ili kao jezgro nove kristalizacije.

I. Radikalni empirizam

Svoj sam *Weltanschauung* nazvao »radikalni empirizam«. Empirizam je poznat kao suprotnost racionalizmu. Racionalizam želi istaknuti univerzalije i u logičkom uređenju cjelinu nadrediti dijelovima kao i u uređenju bitka. S druge strane, empirizam u tumačenju ističe dio, element, pojedinačno, cjelinu shvaća kao skup, a univerzalno kao apstrakciju. Zbog toga moj opis stvari započinje s dijelovima i raspravlja o cjelini drugorazrednog bitka. U biti to je mozaična filozofija, filozofija mnoštva činjenica, kao i filozofija Humea i njegovih sljedbenika, koji te činjenice ne povezuju sa supstancom u kojoj su sadržane ni s apsolutnim umom koji ih stvara kao svoje predmete. Međutim, od Humeova empirizma razlikuje se u jednom obilježju i zbog toga sam mu dodao epitet radikalni.

134

Da bi dio radikalan, empirizam ne smije u sebe ugraditi bilo koju sastavnicu koja nije izravno iskušana ni isključiti bilo koju sastavnicu koja jest izravno iskušana. Za tu filozofiju, *veze koje spajaju iskustva moraju po sebi biti iskustvene veze, bilo koja iskustvene veza mora se shvatiti kao »stvarna« kao i sve drugo u tom sustavu.* Elementi se mogu preraspodijeliti, početno mjesto stvari ispraviti, ali sve iskustvene stvari, pojmovi ili veze, moraju imati svoje mjesto u konačnom filozofskom rasporedu.

Svakodnevni empirizam, usprkos činjenici da se konjunktivne i disjunktivne veze doimaju kao potpuno povezani dijelovi iskustva, uvijek je bio sklon odbacivanju veza između stvari te je najviše isticao disjunktivne. Berkeleyev nominalizam, Humeova teza da su sve stvari koje izdvajamo »nepovezane i zasebne« kao da »nikad nisu bile povezane«, tvrdnja Jamesa Milla da sličnosti »ustvari« nemaju ništa zajedničko, pretvaranje uzročno–posljedične veze u nasumičan niz, opis Johna Milla fizičkih stvari i sebstva kao da su sklopljeni od diskontinuiranih mogućnosti, opće mrvljenje čitavog iskustva pomoću povezivanja i teorija o česticama uma, primjeri su za ono o čemu govorim.

Prirodna posljedica te slike svijeta je nastojanje racionalizma da ispravi svoje nelogičnosti pomoću transiskustvenih aktera unifikacije, supstance, intelektualnih kategorija i moći, ili sebstva. S druge strane, da je empirizam bio radikalan i da je sve uzimao bez predrasuda, spajanja kao i razdvajanja, svakog na prvi pogled, rezultate ne bi trebalo ispravljati na umjetan način. *Radikalni empirizam*, kako ga shvaćam, *u potpunosti prihvaća konjunktivne veze*, međutim ne shvaća ih kao što ih racionalizam u pravilu shvaća, kao da su istinite na neki nadnaravni način, kao da jedinstvo i raznolikost stvari pripada potpuno drugačijim poredcima istine i životnosti.

II. Konjunktivne veze

Veze imaju razne stupnjeve bliskosti. Puko biti »sa« drugim u univerzumu diskursa je najizvanjskija veza pojmova, a čini se da ne stvara baš nikakve posljedice. Nakon toga imamo istodobnost i vremenski slijed, a zatim prostornu blizinu i udaljenost. Nakon njih, sličnost i razlika sadržavaju mogućnost za mnoge inferencije. Zatim aktivne veze, povezivanje pojmova u nizovima koji sadržavaju promjenu, tendenciju, otpor i opći kauzalni poredak. Naposljetku, iskustvena veza pojmova koja formira stanja uma, koja su neposredno svjesna međusobnog nadopunjavanja. Organizacija sebstva kao sustava sjećanja, namjera, težnji, zadovoljenja ili razočaranja, slučajna je za tu najbliskiju od svih veza, a čini se da njeni elementi često prodiru jedan u drugi i međusobno se prožimaju.

Filozofija je oduvijek koristila gramatičke čestice. Sa, pored, zatim, kao, iz, prema, protiv, zbog, za, kroz, moj — ove riječi označavaju vrste konjunktivnih veza otprilike svrstanih u kumulativni poredak bliskosti i uključenosti. *A priori*, možemo zamisliti univerzum skupa (withness) ali bez narednog (nextness); možemo zamisliti univerzum narednog (nextness) ali bez sličnosti (likeness); ili sličnosti (likeness) bez aktivnosti, aktivnosti bez svrhe, ili svrhe bez ega. U tim bi univerzumima svaki od njih imao drugačiji stupanj jedinstva. Univerzum čovjekova iskustva, u ovom ili onom svom dijelu, ima baš sve te stupnjeve. Na njegovoj površini ne vidi se hoće li možda imati još veći apsolutni stupanj jedinstva.

Uzet kakvim se doima, naš univerzum je općenito kaotičan. Ne postoji jedna vrsta veza koja povezuje sva iskustva od kojih je sklopljen. Ako uzmemo prostorne veze, one ne mogu povezati umove u bilo kakav uređen sustav. Uzroci i svrhe pojavljuju se jedino u posebnim nizovima činjenica. Čini se da je veza sa sobom krajnje ograničena i ne povezuje dva drugačija sebstva. *Prima facie*, ako univerzum apsolutnog idealizam usporedite s akvarijem, kristalnom kuglom u kojoj plivaju zlatne ribice, onda biste empiristički univerzum trebali usporediti, recimo, s onim osušenim ljudskim glavama koje ukrašavaju nastambe Dajaka na Borneu. Lubanja tvori čvrsto jezgro, ali na njoj visi i klata se bezbroj pera, listova, uzica, perli i svakojakih dodataka, pa osim što u njoj nestaju, čini se da između njih ne postoji nikakva veza. Isto tako, istina je da moja i vaša iskustva vise i klata se, nestaju u jezgri zajedničke percepcije, ali najčešće se ne vide, jedno drugom su nebitna i nezamisliva. Ova nesavršena bliskost, ova ogoljena veza *skupa* između nekih dijelova ukupnog iskustva i drugih dijelova, jest činjenica koju obični empirizam previše ističe protiv racionalizma, a drugi je uvijek neopravdano ignorira. S druge strane, radikalni empirizam jednako postupa prema jedinstvu i nepovezanosti. Za njega nema razloga da jedno ili drugo shvaća kao privid. I jednom i drugom daje posebno područje opisa i kaže da se čini kako su na djelu konkretne sile koje će s vremenom ojačati jedinstvo.

Konjunktivna veza koja je zadala najviše muka filozofiji je *su-svjesna tranzicija*, nazovimo je tako, s kojom jedno iskustvo prelazi u drugo kad oba pripadaju istom sebstvu. Moja i vaša iskustva jedno su »sa« drugim na razne izvanjske načine, ali moje prelazi u moje, a vaše prelazi u vaše tako da vaše i moje nikad ne prelaze jedno u drugo. U svim našim osobnim povijestima, subjekt, objekt, interes i cilj *su kontinuirani ili mogu biti kontinuirani*.¹ Osobne povijesti su procesi promjene u vremenu, a *promjena po sebi jedna je od stvari koje se neposredno doživljavaju*. »Promjena« u ovom primjeru znači kontinuitet kao suprotnost diskontinuiranoj tranziciji. Međutim, kontinuirana tranzicija je jedna vrsta konjunktivne veze, a biti radikalni empiričar znači čvrsto se držati baš ove konjunktivne veze zbog toga što je to strateška točka, pozicija s koje se, ako se gradi cjelina, sva dijalektička iskrivljenja i sve metafizičke fikcije ulijevaju u našu filozofiju. Čvrsto se držati te veze znači ni više ni manje nego uzeti je na prvi pogled, a uzeti je na prvi pogled prije svega znači shvatiti je upravo kako je osjećamo i ne pobrkati sebe s apstraktnim govorom o njoj, koristiti riječi koje nas nagone da izmislimo sekundarne koncepcije kako bi neutralizirali njihove sugestije i iznova stvorili dojam da je naše konkretno iskustvo racionalno.

Kad kasniji moment mog iskustva dolazi nakon ranijeg jednostavno osjećam da iako su to dva momenta, tranzicija iz jednog u drugi je *kontinuirana*. Ovdje je kontinuitet određena vrsta iskustva, određena kao i *diskontinuirano iskustvo* koje ne mogu izbjeći kad želim stvoriti tranziciju iz svog iskustva u jedno od vaših. U ovom drugom primjeru moram se iznova uključiti i isključiti, prijeći sa proživljene stvari na drugu stvar koja je jedino zamišljena, a taj prekid je konkretno doživljen i zabilježen. Iako funkcije koje imaju moja i vaša iskustva mogu biti iste (npr., spoznaju se isti objekti i slijede isti ciljevi), ipak na ovom primjeru istost se mora izričito ustvrditi (često bez poteškoća i dvojbi) nakon što se osjetio prekid, dok je u prijelazu iz jednog od mojih momenta u drugi istost objekata i interesa neprekinuta, a ranije i kasnije iskustvo neposredno su proživljeni.

Ne postoji druga *priroda*, ne postoji drugo štoštvo osim ove odsutnosti prekida i ovog osjećaja za kontinuitet u najbliskijoj od svih konjunktivnih veza, prijelazu jednog iskustva u drugo kad pripadaju istom sebstvu. A ovo štoštvo je realni empirijski »sadržaj«, kao što je štoštvo razdvajanja i diskontinuiteta realni sadržaj u suprotnom primjeru. Praktički iskusiti osobni kontinuitet na taj proživljen način je poznavati izvorne ideje o kontinuitetu i istosti, znati koje riječi označavaju konkretno, imati sva njihova moguća značenja. Međutim, sva iskustva imaju svoje uvjete, a preosjetljivi intelekti, razmišljajući o postojećim činjenicama i pitaju kako su moguće, naposljetku su mnoštvo

1 U knjigama iz psihologije odnedavno se točno opisuju ove činjenice. Uputio bih na poglavlja o »Struji misli« i sebstvu u mojoj knjizi *Principles of Psychology*, kao i na S. H. Hodgsonovu *Metaphysics of Experience*, sv I., pogl. VII i VIII.

statičkih objekata mišljenja uzeli kao izravna perceptivna iskustva. »Istost«, rekli su, »mora biti strog brojčani identitet, on se ne može protezati od narednog do sljedećeg. Kontinuitet ne može biti puko odsustvo razmaka, jer ako kažete da su dvije stvari neposredno povezane, da su *u* vezi, kako onda mogu biti dvije? Ako s jedne strane, između njih uspostavite vezu tranzicije, to je po sebi treća stvar i mora se povezati ili zakačiti za svoje pojmove. Radi se o beskonačnim nizovima«, i tako dalje. Zbog toga su suočene s problemima obje škole odbacile očigledno konjunktivno iskustvo, empiričari su stvari ostavili trajno nespojenima, a racionalisti su popravili nepovezanost pomoću njihove apsolutnosti, supstancije ili nekog drugog fiktivnog obilježja jedinstva koji su upotrijebili. Od svih artifizijelnosti mogu nas spasiti dvije jednostavne misli: prvo, konjunkcije i razdvojenosti uvijek su koordinirani fenomeni koji se, ako iskustvo uzmemo na prvi pogled, moraju uzeti kao jednako realni; i drugo, ako želimo uzeti stvari kao da su konkretno odvojene kad su zadane kao kontinuirano povezane, a kad je potrebno jedinstvo, pozivamo se na transcendentalna načela kako bi prevladali razdvojenost koju smo pretpostavili, onda moramo biti spremni da obavimo konverziju. Moramo se također pozvati na viša načela *nejedinstva* kako bi se naše puko proživljene *disjunkcije* doimale zbiljske. Ako ne uspijemo, moramo izvorno zadane kontinuitete ostaviti na miru. Nemamo pravo da budemo pristrani ili da hirovito pušemo na vruće i hladno.

137

III. Kognitivna veza

Prva velika zamka iz koje će nas izbaviti radikalno zastupanje iskustva je umjetna koncepcija o *vezama između spoznavatelja i spoznatog*. U povijesti filozofije subjekt i njegov objekt shvaćeni su kao apsolutno diskontinuirani entiteti, stoga je otvorenost drugog onom prvom, ili »aprehenzija« drugog od strane prvog, postala paradoksalna pa su smišljene svakojake teorije kako bi se to prevladalo. Teorije predodžbe, kao svojevrsne posrednike, u taj razmak stavljaju mentalne »predodžbe«, »slike« ili »sadržaj«. Zdravorazumske teorije ne diraju ta razmak i kažu da ga naš um može razjasniti pomoću skoka nadilaženja sebe. Za transcendentalne teorije konačni spoznavatelji ne mogu prijeći razmak pa se uvodi apsolut da obavi taj skok. A cijelo vrijeme, u zagrljaju konačnog iskustva, detaljno se prikazuje svaka konjunkcija potrebna za shvaćanje veze. Spoznavatelj i spoznato su:²

- (1) identičan dio iskustva koji se dvaput uzima u drugačijim kontekstima; ili su

2 Zbog jezgrovitosti nisam spomenuo tip konstituiran pomoću znanja o istini općih propozicija. Koliko mi je poznato, taj tip je temeljito i uspješno objašnjen u Deweyevim *Studies in Logical Theory*. Te se propozicije mogu suziti na S-je-P formu, a »termin« koji dokazuje i ispunjava je SP uzeto zajedno. Naravno da percepcije mogu sudjelovati u posrednim iskustvima, ili u »zadovoljavanju« P na njegovu novom mjestu.

- (2) dva dijela *konkretnog* iskustva koji pripada istom subjektu, kojima su zajednička određena svojstva konjunktivnog tranzicijskog iskustva; ili
- (3) spoznato je *moguće* iskustvo ovog ili onog subjekta, prema kojem bi *trebala* dovesti spomenuta konjunktivna tranzicija, ako je dovoljno duga.

U okviru ovog teksta nemoguće se raspravljati o svim načinima na koje jedno iskustvo funkcionira kao spoznavatelj za drugo. Prikazao sam tip 1, onu spoznaju koja je nazvana percepcija. Na tom primjeru um izravno »upoznaje« dostupan objekt. U drugima um ima »znanje o« objektu koji nije neposredno dostupan. O vrsti tipa 2, najjednostavnije konceptualno znanje, pisao sam u dva teksta.³ Tip 3 formalno i hipotetski uvijek se može svesti na tip 2, pa će u sažetom opisu tog tipa čitatelj uvidjeti moje stajalište, a to će mu omogućiti da shvati konkretna značenja tajanstvene kognitivne veze.

138

Zamislite da sjedim ovdje u biblioteci u Cambridgeu, na deset minuta hoda od »Memorial Halla« i da intenzivno razmišljam o tom drugom objektu. U mom umu možda je prije toga bio samo naziv, jasna slika, ili mutna slika te dvorane, ali te unutrašnje razlike u slici nisu bitne za njenu kognitivnu funkciju. Sliku, kakva god bila, određeni *izvanjski* fenomeni, posebna iskustva konjunktivne, čine spoznatljivom.

Na primjer, ako me upitate na koju dvoranu mislim pomoću svoje slike, a ja vam ništa ne kažem, ako vas ne mogu usmjeriti ili dovesti do Harvard Delte, ili ako me vi vodite, a nisam siguran poklapa li se dvorana koju vidim s onom u mojim mislima, vi ćete ispravno poreći da sam »mislio« na tu konkretnu dvoranu, iako se moja mentalna slika dijelom poklapa s njom. Poklapanje će na tom primjeru biti puka koincidencija, jer što se u ovom svijetu razne slične stvari međusobno poklapaju i zbog toga se ne smatra da znaju jedna za drugu.

S druge strane, ako vas mogu odvesti do dvorane, ispričati vam njenu povijest i njenu sadašnju namjenu, ako ispred nje osjetim da je moja ideja, ma koliko bila nesavršena, do nje dovela i sada je *poništena*, ako su asocijacije na sliku i dojam dvorane istodobni, pa se svi pojmovi jednog konteksta poklapaju u nizu, dok hodam, s odgovarajućim pojmovima drugih, zbog čega je onda moja duša proročanska, a moja se ideja mora i po općem shvaćanju treba nazvati kognicija realnosti. Ova percepcija je ono što sam *mislio*, zbog toga što je u nju prešla moja ideja pomoću konjunktivnih iskustava istosti i ispunjene intencije. Nigdje ne postoji kolizija, a svi kasniji momenti nastavljaju se na raniji i u njega se uklapaju.

U tom nastavljanju i uklapanju, koje nema nikakvo transcendentno značenje već označava konkretno doživljene tranzicije, *sadržano je sve što spozna-*

3 Ove tekstove i njihovo učenje, koje navodno nitko nije zamijetio, nedavno je pohvalio profesor Strong. Dr. Dickinson S. Miller neovisno je došao do istih zaključaka, koje je Strong stoga nazvao James–Millerova teorija kognicije.

ja percepcije pomoću ideje uopće može sadržavati ili označavati. Kad god se te tranzicije dožive, prvo iskustvo *sujesno* je onog zadnjeg. Ako se ne pojave, ili ako to ne mogu čak ni kao mogućnosti, onda ne postoji nikakva spoznaja. U ovom drugom primjeru ekstremi će se spojiti u nižim vezama, ako se uopće spoje, u pukoj sličnosti ili nastavljanju, ili samo pomoću »skupa«. Dakle, spoznaja osjetilne realnosti nastaje u tkivu iskustva. Ona je stvorena, a stvorile su je veze koje se uspostavljaju u vremenu.

Uvijek kad su određena posredovanja zadana, kako se razvijaju prema svom dovršenju, postoji detaljno iskustvo smjera koji se prati i naposljetku iskustvo dovršenog procesa, onda imamo da *njihovo polazište postaje spoznavatelj, a njihovo dovršenje objekt koji se pomišlja ili spoznaje*. To je sve što spoznavanje (na ovom jednostavnom primjeru) može spoznati–kao, odnosno u iskustvenom pojmovima, to je čitava njegova priroda. Uvijek kad postoji taj niz našeg iskustva možemo slobodno reći da smo od početka »na umu« imali konačni objekt, čak i ako *u* početku nije bilo ničega u nama osim praznog osnovnog iskustva kao i bilo koje drugo, bez ikakvog nadilaženja sebe, a jedina je tajna bila postanak i postupno praćenje u drugim dijelovima osnovnog iskustva, između kojih postoje konjunktivna tranzicijska iskustva. Na to smo ovdje *mislili* kad govorimo da je objekt »na umu«. Nemamo nikakve pozitivne koncepcije o bilo kojem dubljem, realnijem bivanju u umu i ne možemo na taj način diskreditirati naše konkretno iskustvo

139

Znam da će ovo uzbuniti mnoge čitatelje. »Puka posredovanja«, reći će, »čak i ako su doživljaj kontinuiranog rasta zadovoljenja, samo *razdvajaju* spoznavatelja i spoznato, a u spoznaju imamo neposredni doticaj jednog pomoću drugog, žaprehenziju' u etimološkom značenju riječi, skok preko ponora poput munje, čin u kojem se stapaju dva pojma i prevladavaju njihove zasebnosti. Sva ta vaša mrtva posredovanja nisu dostupna jedno drugom i povrh toga su izvan svog dovršenja.«

Ali, zar nas ove dijalektičke poteškoće ne podsjećaju na psa koji je ispuštio kost kako bi režao na svoj odraz na vodi? Ako bismo *iz druge ruke* znali za realno jedinstvo, onda bismo imali pravo da sva naša empirijska jedinstva prokažemo kao prevaru. Međutim, jedino znamo za jedinstva u kontinuiranoj tranziciji, bez obzira je li na ovom primjeru spoznaja–o dovršena u shvaćanju, osobnom identitetu, logičkoj predikaciji pomoću kopule »je« ili negdje drugdje. Ako bi igdje postojala realizirana apsolutna jedinstva, ona bi nam se pokazala jedino u tim konjunkcijama. Zbog toga su jedinstva *vrijedna*, to je sve što *uopće možemo praktički misliti* kao jedinstvo, kao kontinuitet. Nije li vrijeme da ponovimo ono što je Lotze rekao za supstance: *djelovati kao supstanca* znači *biti* supstanca. Zar ovdje ne bismo trebali reći da je iskustvo kontinuiteta ustvari kontinuitet, u svijetu u kojem su iskustvo i realnost istovjetni? U galeriji, naslikana kuka služit će za vješanje naslikanog lanca, naslikano uže držat će naslikani brod. U svijetu u kojem su pojmovi i njihove razlike stvar iskustva, iskustvene konjunktije moraju biti realne barem kao i sve drugo. Bit će »ap-

solutno« realne konjunkcije, ako pri ruci nemamo neki transfenomenološki apsolut s kojim ćemo jednim potezom poništiti čitav iskustveni svijet. S druge strane, ako imamo taj apsolut, našoj teoriji ne bi bila ravna nijedna od suparničkih teorija spoznaje, jer bi nepristrano obuhvatila razlike kao i konjunkcije iskustva. Čitavo pitanje kako »jedna« stvar može spoznati »drugu« više ne bi bilo realno u svijetu u kojem je drugost po sebi privid.⁴

Toliko o osnovama kognitivne veze, u kojoj je spoznaja, odnosno oblici spoznaje »o« objektu, konceptualna po tipu. Ona je sadržana u posrednim iskustvima (mogućim, pa i konkretnim) kontinuiranog razvoja napretka i naposljetku ispunjenja, kad se dosegne osjetilna percepcija, a to je objekt. Percipirano ovdje ne samo da *verificira* koncepciju, dokazuje da je njena funkcija spoznaje tog percipiranog istinita, već postojanje percipiranog kao okončanja lanca posrednika *stvara* tu funkciju. Bez obzira na okončanja tog lanca, zbog toga što se sada pokazuje da je baš to koncepcija »imala na umu«.

Za ovakvu spoznaju u životu čovjeka daleko je najvažnija činjenica da jedno iskustvo koje zna za drugo može figurirati kao njegovo *zastupanje*, ne u nekom kvazi-čudesnom »epistemološkom« značenju, već u konkretnom praktičnom značenju kao njegov *supstitut* u raznim operacijama, katkad fizičkim a katkad mentalnim, koji nas vodi do njegovih poveznica i rezultata. Eksperimentiranje s našim idejama o realnosti pošteđet će nas nevolje eksperimentiranja s realnim iskustvima koja one posebno označavaju. Ideje formiraju povezane sustave, preklapaju se u svakoj točki sa sustavima koje formira realnost, a ako omogućimo da idealni pojam sustavno okupi svoje poveznice, doći ćemo do dovršenja do kojeg bi korespondentni realni pojam doveo u slučaju da smo djelovali u realnom svijetu. A to nas dovodi do općeg pitanja o supstituciji.

IV. Supstitucija

U Taineovoj sjajnoj knjizi o »Inteligenciji«, supstitucija se prvi put spominje kao kardinalna logička funkcija, iako su te činjenice oduvijek bile dobro poznate. Što, konkretno, u nekom sustavu iskustva znači »supstitucija« jednog iskustva za drugo?

Rekao bih da je iskustvo u cjelini proces u vremenu, u kojem bezbroj posebnih pojmova slijedi i pretječe drugi koji ih prate u tranzicijama koje su, bilo disjunktivne ili konjunktivne po sadržaju, po sebi iskustva te se općenito moraju shvatiti kao realna barem kao i s njima povezani pojmovi. Ono što se u prirodi događaja naziva »nadmjestak« označava, u potpunosti ovisi o onoj tranziciji koju postiže. U nekim iskustvima jednostavno se odbacuju prethodna

4 G. Bradley, koji nije rekao da zna za sve druge izvore, ipak derealizira iskustvo kad kaže da je posvuda zaraženo unutrašnjim proturječjima. Čini se da je njegov argument gotovo isključivo verbalan, ali ovo nije mjesto da o tome raspravljam.

na koja se uopće ne nastavlja. Druga se doživljava da pojačavaju ili uvećavaju svoja značenja, da ispunjavaju svoju svrhu, ili nas približavaju svom cilju. Ona ih »zastupaju« i mogu bolje od njih ispuniti njihovu funkciju. Međutim, u svijetu čistog iskustva »ispuniti funkciju« može se samo na jedan način shvatiti i definirati. U tom su svijetu tranzicije i dolasci (ili dovršenja) jedini događaji, iako se događaju na svakojakim putanjama. Jedino iskustvo koje neko iskustvo može stvoriti je dovesti do drugog iskustva, a jedino ispunjenje o kojem možemo govoriti je dostizanje određenog iskustvenog cilja. Kad jedno iskustvo vodi (ili može voditi) prema istom cilju kao i drugo, ona se poklapaju u funkciji. Međutim, čitav sustav iskustava kako su neposredno zadana po sebi je kvazi-kaos u kojem se iz početnog pojma može krenuti u mnogim smjerovima, a ipak završiti na istom mjestu, krećući se od jednog do drugog po bezbroj putanja.

Bilo koja od tih putanja može funkcionalno zamijeniti neku drugu, pa krenuti jednom a ne drugom katkad može biti prednost. Ustvari, i općenito, najpovoljnije su putanje koje vode kroz konceptijska iskustva, dakle kroz »misli« ili »ideje« koje »znaju« stvari u kojima se dovršavaju. Ne samo da omogućavaju nepojmljivo brzu tranziciju, već zbog »univerzalnog« svojstva⁵ koje često imaju i sposobnosti za udruživanje u velike sustave, one nadmašuju spore susljednosti stvari po sebi i nose nas prema našem konačnom cilju na mnogo manje naporan način nego što bi praćenje toka osjetilne percepcije ikad moglo. Divni su novi prečaci i kratki spojevi koje stvaraju putanje misli. Istina je da putanje misli vrlo često nisu supstitucija za išta konkretno, one završavaju izvan čitavog realnog svijeta, u čudnim hirovima, utopijama, fikcijama ili pogreškama. Ali kad iznova ulaze u realnost i u njoj okončavaju, mi ih uvijek supstituiramo, a na te supstitucije trošimo mnoge sate.

Zbog toga sam naša iskustva, uzeta u cjelini, nazvao kvazi-kaos. U ukupnom zbiru iskustava mnogo je više diskontinuiteta nego što najčešće pretpostavljamo. Točno je da je objektivno jezgro svačijeg iskustva, njegovo tijelo, kontinuirana percepcija, i jednako je kontinuiran kao i percepcija (iako možda na to ne obraćamo pažnju) materijalni okoliš tog tijela, koji se u postupnoj tranziciji mijenja kad se tijelo kreće. Međutim, udaljeni dijelovi fizičkog svijeta nikad nam nisu dostupni, oni samo od konceptualnih objekata formiraju perceptivnu realnost u koju naš život ulazi na izdvojenim i razmjerno rijetkim mjestima. Oko nekoliko njihovih objektivnih jezgri realnog fizičkog svijeta, koje su dijelom zajedničke i opće a dijelom izdvojene, neprojeni mislioci na svojim višestrukim linijama fizički istinitog mišljenja, slijede putanje koje se presijecaju jedino u nepovezanim perceptivnim točkama, inače su potpuno nelogične; a oko svih jezgri zajedničke »realnost«, kao oko one glave Dajaka u spomenutoj metafori, plovi golemi oblak iskustava koja su potpuno subjektivna, koja su ne-supstitucijska, koja se naposljetku ne mogu čak ni dovršiti

5 O tome u ovom tekstu jedino treba reći da se može zamisliti kao funkcionalno i definirati u kontekstu tranzicije, ili mogućnosti tranzicije.

u perceptivnom svijetu — ondje su samo sanjarije, radosti, patnje i želje pojedinačnih umova. Oni zaista postoje jedni s drugima i imaju objektivnu jezgru, ali od njih zacijelo baš nikad neće biti stvoren nikakav povezan sustav. Ova koncepcija o čisto supstitucijskom ili konceptualno fizičkom svijetu dovodi nas do najkritičnijeg koraka u razvoju filozofije čistog iskustva. Ovdje opet vidimo paradoks samotranscendencije u spoznaji, međutim rekao bih da su naše koncepcije o čistom iskustvu i supstituciji, i naše radikalno empirijsko shvaćanje konjunktivne tranzicije, *Denkmittel* koji će nam omogućiti siguran prolaz.

V. Što je objektivna referenca

142

Svi koji smatraju da je njihovo iskustvo na neki način supstitucijsko čak i kad ga proživljavaju, mogli bi reći da imaju iskustvo koje prevladava sebe. Unutar svog entiteta ono kaže »više« i postulira da realnost postoji negdje drugdje. Za transcendentalista, koji smatra da je spoznaja sadržana u *salto mortale* preko »epistemološkog ponora«, ta ideja nije problematična, ali na prvi pogled čini se da se baš ne uklapa u naš empirizam. Zar nismo objasnili da je pojmovnu spoznaju kao cjelinu omogućilo postojanje stvari koje su izvan spoznajnog iskustva po sebi, posredno iskustvo i ispunjenje krajnjeg cilja? Može li spoznaja ondje postojati prije tih elemenata koji tvore njen postanak? A ako spoznaja nije ondje, može li se pojaviti objektivna referenca?

Za ovaj problem ključna je razlika između spoznaje kao dokazane i cjelovite, i iste spoznaje koja u tranziciji i na putu. Ako se vratimo na nedavni primjer Memorial Halla, tek kad je naša ideja o Hallu konkretno dovršena u percipiranom mi smo »uvjereni« da je to od početka bilo istinska kognicija *onoga*. Dok se ne uspostavi u završetku procesa, u njenu spoznajnu kvalitetu za ovu i bilo koju spoznaju i dalje se može sumnjati, a ipak spoznaja je zaista bila ondje, kao što se sada vidi u rezultatima. Mi smo *zapravo* znali za Hall mnogo prije nego što smo dokazali da konkretno znamo za njega, zahvaljujući retroaktivnoj snazi dokazivanja percipiranog. Kao što smo cijelo vrijeme »smrtni« zahvaljujući praktički neizbježnom događaju zbog kojeg ćemo biti takvi kad kućne njegov čas.

Neizmjerne veći dio čitavog našeg spoznavanja nikad ne prevladava ovu fazu. Nikad nije dovršen ni konkretiziran. Ne govorim samo o našim idejama o nepercipivnom kao što su valovi u eteru, nepovezani »ioni« ili »ispuštanjima« kao što su sadržaji uma naših bližnjih. Govorim o idejama koje bismo mogli dokazati ako se potrudimo, a uzimamo ih kao istinite iako su nedovršene u percepciji, zbog toga što nam ništa ne kaže »ne« i na vidiku nema suprotstavljene istine. *Razmišljati bez osporavanja je devedeset devet puta od stotinu naš praktični supstitut za spoznaju u cjelovitom značenju*. Svako iskustvo pokreće kognitivna tranzicija u sljedeće, a mi nigdje ne doživljavamo sudar s onom što inače uzimamo kao istinu ili činjenicu, pa se prepuštamo strujanju kao

da je luka bila zaštićena. Živimo na vrhu vala koji juri naprijed, a naš osjećaj zadanog smjera u obrušavanju je sve što znamo o našoj budućoj putanji. Kao da diferencijalni kvocijent treba biti svjestan i sebe shvaćati kao adekvatan supstitut za iscrtanu krivulju. Naše je iskustvo, *inter alia*, varijacija omjera i smjera, najčešće živi u tim tranzicijama, a ne u okončanju puta. Za djelovanje su dovoljna iskustva tendencije — što smo još mogli *učiniti* u tim trenutcima čak i ako je kasnija potvrda dovršena? O tome se radi odgovaram, kao radikalni empirist, na kritiku da objektivna referenca koja je očito narav našeg iskustva sadržava ponor i skok smrti. Pozitivna konjunktivna tranzicija ne sadržava ni ponor ni skok. Kao izvor za ono što shvaćamo kao kontinuitet, ona stvara kontinuitet uvijek kad se pojavi. Svjestan sam da ove štute riječi neće uzdrmati okorjelog transcendentalista. On će ipak reći da konjunktivna iskustva *razdvajaju* svoje pojmove: ona su umetnute treće stvari, koje treba spojiti pomoću novih veza pa pozivanje na njih neizmjerljivo uvećava naš problem. Nemoguće je »osjetiti« naše kretanje naprijed. Kretanje implicira krajnji cilj, zar se krajnji cilj može osjetiti prije našeg dolaska? Najjednostavniji polazak i kretanje naprijed, najjednostavnija tendencija da se odmah krene, sadržava ponor i skok. Konjunktivne tranzicije su najpovršnije pojave, prividi naše osjetilnosti koje filozofsko mišljenje drobi u prah čim ih dotakne. Shvaćanje je naše jedino pouzdano oruđe, pojam i apsolutno rade zajedno. Shvaćanje do kraja razara iskustvo, ali vrlo je lako prevladati njegove disjunkcije kad se apsolutno lati te zadaće.

143

Tim transcendentalistima moram, bar privremeno, potpuno prepustiti njihovo vjerovanje. U ovom tekstu ne mogu se upustiti u polemiku pa ću jednostavno formulirati empirijsko učenje kao svoju hipotezu i ostaviti ga da uspije ili možda omane.

Prema tome, kažem da je objektivna referenca primjer za činjenicu da je naše iskustvo najčešće nedostatno i sadržano je u procesu i tranziciji. Područje našeg iskustva nema zadane granice kao ni naše vidno polje. Oboje su uvijek obrubljeni *viškom* koji se neprestano uvećava i neprestano ih prevladava u protjecanju života. Općenito, veze su ovdje realne kao i uvjeti, a jedini prigovor transcendentalista koji bih mogao prihvatiti bila bi kritika, kad sam prvo rekao da je spoznaja sadržana u izvanjskim vezama i zatim priznao da one u devet od deset slučajeva nisu konkretne već virtualne, onda sam temeljito uzdrmao čitavu tu stvar i podmetnuo supstitut spoznaje kao vjerodostojnu stvar. Taj bi kritičar rekao da jedino priznanje da su naše ideje samotranscendentne i unaprijed »istinite«, prije iskustva u kojem se dovršavaju, može učvrstiti spoznaju u ovom svijetu, u kojem se tranzicije i dovršavanja samo iznimno ostvaruju.

Rekao bih da je ovo najbolje mjesto za primjenu pragmatičke metode. Kad se pojavi spor, to je metoda za procjenu koje će se praktične posljedice promijeniti ako je jedna, a ne druga strana istinita. Ako se ne mogu zamisliti razlike, spor je onda svađa oko riječi. Što bi onda samotranscendencija dokazala da

unaprijed postoji u svim iskustvenim posredovanjima ili dovršavanjima, *spoznato-kao*? Što bi to *nama* konkretno dalo, ako je istinito?

Jedino bi nam dalo usmjerenje, naša očekivanja i praktične tendencije postavila bi na ispravan put, a taj ispravan put, dok se ne suočimo s objektom (ili se nikad ne možemo suočiti, kao na primjeru ispuštanja), bio bi put koji nas vodi u najbliže susjedstvo objekta. Ako nedostaje izravno poznavanje, najbolja zamjena je »spoznaja o«, a zbog poznavanja onog što je konkretno u blizini objekta i s njim je najuže povezano takva nam je spoznaja dostupna. Na primjer, valovi u eteru ili tvoj bijes su stvari u kojima se moje misli nikad neće *percepcijski* dovršiti, ali moje koncepcije o njima dovest će me do njihova ruba, do mutnih nazubljenja, bolnih riječi i djela koje su njihove prave posljedice.

Čak i ako naše ideje u sebi nose pretpostavljenu samotranscendenciju, i dalje će biti istinito da su posljedice koje zbog njih imamo u sebi *jedina novčana vrijednost samotranscendencije za nas*. Nije ni potrebno reći da je ta novčana vrijednost, *verbatim et literatim*, depozit na našem empirijskom računu. Dakle, u pragmatičkom kontekstu, spor oko samotranscendencije je puka logomahija. Nije bitno ako naše koncepcije o odbačenim stvarima nazovemo samotranscendentne ili obrnuto, ako se ne sporimo oko prirode plodova te egzaltirane vrline — plodova za nas, naravno, humanističkih plodova. Ako se dokaže da apsolutno postoji zbog drugih razloga, onda se može činiti da je *njegovo* znanje dovršeno na bezbroj primjer, a naše je i dalje nedovršeno. Međutim, ta činjenica ne bi imala posljedica za naše znanje. Ovo drugo ne bi bilo ni bolje ni lošije, bez obzira jesmo li priznali taj apsolut ili samo ga izostavili.

Dakle, koncepcija o znanju koje je i dalje *in transitu* i na svom putu ovdje se združuje s koncepcijom o »čistom iskustvu« koju sam pokušao objasniti u tekstu »Postoji li svijest?«. Neposredno područje prisutnog uvijek se doživljava u svom »čistom« stanju, stanju koje je ustvari neodređeno, jednostavno *ono*, koje još nije diferencirano u stvar i misao, i samo se virtualno može definirati kao objektivna činjenica ili nečije mišljenje o činjenici. To je istinito kad je područje koncepcijsko i kad je perceptivno. »Memorial Hall« je »ondje« u mojoj ideji kao i kad stojim ispred njega. Na oba primjera djelujem na osnovu njega. Jedino je u drugom iskustvu koje nadomješta sadašnje ta *naivna* neposrednost retrospektivno rascijepljena na dva dijela, na »svijest« i njen »sadržaj«, i sadržaj koji je korigiran ili potvrđen. Dok su i dalje čista ili prisutna, sva iskustva — na primjer, moje o tome što pišem u ovim redcima — prihvaćaju se kao »istina«. Sutra će možda biti suženo u »mišljenje«. Transcendentalist sa svim svojim posebnim znanjima odgovoran je za to suženje kao i ja: njegov apsolut neće ga spasiti. Zbog čega bi se onda svađao s opisom spoznaje u kojem je jedino podložna ovom neizbježnom uvjetu? Zbog čega tvrditi da je spoznaja statična veza izvan vremena kad se praktički čini da je funkcija našeg aktivnog života? Da bi neka stvar bila dokazana, kaže Lotze, isto je kao i da sebe učini dokazanom. Kad se čini da čitav univerzum jedino sebe čini dokazanim iako je i dalje nedovršen (zbog čega bi se uostalom neprestano mijenjao?), zbog čega

bi baš spoznaja bila iznimka? Zbog čega ne bi sebe učinila dokazanom kao i sve ostalo? Empirijski filozof, kao i svi drugi, naravno, uvijek se nada da su neki njeni dijelovi možda već dokazani ili izvan svake sumnje verificirani.

VI. Nesusljednost različitih umova

S tranzicijom i mogućnošću takvog ustoličenja u čistom iskustvu, nemoguće je prihvatiti idealizam engleske škole. Ustvari, radikalni empirizam bliži je prirodnom realizmu nego stajalištima Berkeleyya ili Milla, a to se može vrlo lako pokazati.

Za Berkeleyevu školu, ideje (verbalni ekvivalent za ono što sam nazvao iskustva) su diskontinuirane. Sadržaj je potpuno imanentan ideji i ne postoje tranzicije u kojima su one konsupstancijalne i s kojima bi se njihova bića mogla ujediniti. Tvoj i moj Memorial Hall, čak i kad su percipirano, nemoguće je povezati. Naši su životi nakupine solipsizama, od kojih u strogoj logici jedino Bog može stvoriti univerzum pa čak i od diskursa. Između mojih i tvojih objekata nema nikakvog dinamičkog strujanja. Naši umovi nikad se neće susresti u *istovjetnom*.

Napadna je neuvjerljivost te filozofije. Ona je do krajnje granice »hladna, napregnuta i neprirodna« pa se može posumnjati je li Berkeley, koji ju je religiozno shvaćao, zaista vjerovao kad je hodao po ulicama Londona da njegov duh i duhovi njegovih suputnika promatraju potpuno drugačije gradove.

Rekao bih da susret naših umova u bar *nekim* zajedničkom objektima naposljetku dokazuje da nemam motiv za pretpostavku kako tvoj um uopće postoji, ako nisam iznio tu pretpostavku. Zbog čega sam postulirao tvoj um? Zbog toga što vidim da se tvoje tijelo ponaša na određeni način. Njegove su kretnje, mimika, riječi i općenito postupci »izražajni«, stoga smatram da je motivirano kao i moje, pomoću unutrašnjeg života kao i moje. Ovaj argument po analogiji je moje *tumačenje*, bez obzira da li mu prethodi nagonско vjerovanje. A što je ovdje »tvoje tijelo« nego percipirano u *mom* polju? Jedino pomoću animiranja *onog* objekta, *mog* objekta, mogu uopće razmišljati o tebi. Ako tijelo koje si ti motivirao nije tijelo koje vidim ondje, već neko tvoje umnoženo tijelo s kojim nemam nikakve veze, mi pripadamo drugačijim univerzumima, ti i ja, a za mene govor o tebi je ludost. Moguće je da sada supostoji bezbroj međusobno nepovezanih takvih univerzuma, a mene jedino zanima univerzum s kojim je povezan moj život.

U onom perceptivnom dijelu mog univerzuma koji nazivam *tvoje* tijelo, susreću se tvoj i moj um pa ga možemo nazvati susljednim. Tvoj um motivira ono tijelo, a moj ga vidi; moje misli ulaze u njega kao njihovo usklađeno kognitivno ispunjenje, tvoje emocije i namjere ulaze u njega kao uzroci u svoje posljedice.

Međutim, percipirano je združeno sa svim drugim našim fizičkim percepcijama. One su od istog materijala, a ako je to zajedničko, onda su i one takve.

Na primjer, tvoja ruka drži jedan kraj užeta, a moja ruka drži drugi kraj. Mi natežemo užu. Mogu li naše dvije ruke biti zajednički objekti u tom iskustvu, a da užu nije zajedničko? Ono što je istinito za užu istinito je i za sve druge percepcije. Tvoji objekti uvijek su iznova isti kao i moji. Ako te upitam *gdje* je jedan od tvojih objekata, recimo naš stari Memorial Hall, pokazat ćeš *svojom* rukom *moj* Memorial Hall koji *ja* vidim. Ako promijeniš objekt u svom svijetu, recimo ugasiš svijeću kad sam prisutan, *moja* se svijeća *ipso facto* gasi. Jedino pomoću promjene mojih objekata nagađam da ti postojiš. Ako se tvoji objekti ne spoje s mojim objektima, ako nisu istovjetni s mojim, onda je sigurno dokazano da su pozitivno negdje drugdje. Ali za njih ne postoji drugo mjesto, dakle njihovo mjesto mora biti kakvim se čini, istovjetno.⁶

Prema tome, naši umovi susreću se praktički u svijetu objekata koji im je zajednički, koji će i dalje biti ondje kad se uništi jedan ili više umova. Ne vidim nijedan formalni prigovor za doslovnu istinitost ove pretpostavke. U tezama koje zastupam, »um« ili »osobna svijest« je naziv za niz iskustava koji zajedno teku u jednoj konačnoj tranziciji, a objektivna realnost je niz sličnih iskustava povezanih pomoću drugačijih tranzicija. Ako se jedno te isto iskustvo može dvaput pojaviti, jednom u mentalnom i jednom u fizičkom kontekstu (u tekstu »Svijest« pokušao sam dokazati da može), onda nema razloga da se ne pojavi tri ili četiri puta, koliko god puta, pomoću ulaženja u jednako mnogo drugih mentalnih konteksta, kao što se ista točka na njihovom presjecištu može produljiti u mnogim drugim linijama. Ukidanje bilo kojeg broja konteksta neće uništiti iskustvo po sebi ni njegove druge kontekste, kao što ni ukidanje linijskih produljenja točke neće uništiti druge niti će uništiti točku po sebi.

Dobro poznajem suptilnu dijalektiku koja tvrdi da pojam u drugoj vezi mora po sebi biti drugačiji pojam. Poanta je uvijek ona starogrčka: isti čovjek ne može biti visok u odnosu prema jednom susjedu, a nizak u odnosu prema drugom, zbog toga što bi onda istodobno bio visok i nizak. U ovom tekstu neću se zadržati na pobijanju te dijalektike, već idem dalje i za sada su moji bokovi nezaštićeni. Ali ako mi čitatelj dopusti da isto »sada« okončava njegovu prošlost i otvara njegovu budućnost, ili kad kupi hektar zemljišta od svog susjeda, onda je to isti hektar koji se susljedno pojavljuje na dva imanja, ili kad mu platim jedan dolar, isti dolar koji je stavio u svoj džep izašao je iz mog džepa, onda je logično prihvatiti kako je moguće da isti objekt sudjeluje kao povezan s cjelinom u bilo kojem broju inače potpuno drugačijih umova. Ovo je sada dovoljno za moju tezu: zdravorazumska koncepcija o umovima koji dijele isti objekt u sebi nema posebnih logičkih ni epistemoloških poteškoća; ona se prihvaća ili odbacuje s općim uvjetom mogućnosti za stvari u konjunktivnoj vezi s drugim stvarima.

Prema tome, načelno, neka se prirodni realizam uzme kao moguć. Tvoj i moj um *mogu* se dovršiti u istoj percepciji, ne samo pred njom, kao kod treće

6 Ne može se ozbiljno zastupati koncepcija da su naši objekti unutar naših pojedinačnih glava pa je zaobilazim.

izvanjske stvari, već pomoću umetanja sebe u nju i spajanja s njom, zbog toga što je to vrsta konjunktivnog spoja koji se doima kao doživljen kad se »ostvari« perceptorski krajnji cilj. Ipak, dva brodska užeta mogu ležati na istoj hrpi, a ni jedno ni drugo ne dodiruju ništa osim te hrpe, za koju je drugo brodsko uže privezano.

Dakle, kad ti i ja kažemo da poznajemo isti »Memorial Hall«, završavaju li naši umovi kod ili u numerički identičnoj percepciji, to nije formalno pitanje, već isključivo pitanje o empirijskoj činjenici. Očito, *ne* završavaju, to je samorazumljiva činjenica. Osim daltonizma i sličnih mogućnosti, mi vidimo Hall iz drugačijih perspektiva. Ti si možda na jednoj strani, a ja na drugoj. Štoviše, i tvoja i moja percepcija, kako on vidi fasadu Halla, samo je njegov privremeni krajnji cilj. Sljedeća stvar izvan moje percepcije nije tvoj um, već moje druge percepcije u koje se moja prva percepcija razvija, recimo interijer Halla ili unutrašnja struktura od cigle i žbuke. Ako su naši umovi doslovno *susljedni*, ni jedan ni drugi ne bi mogli izaći iz zajedničke percepcije, koja bi bila njihova krajnja granica — ukoliko je ne prijeđu i postanu »su–svjesni« još većeg dijela svog sadržaja, a to (osim u prijenosu misli) nije moguće. Uzima se kao činjenica da se krajnja granica uvijek može pomaknuti, pomoću oba uma, dalje od bilo koje konkretne percepcije jednog i drugog, dok se naposljetku ne razriješi u pukoj koncepciji o neperceptivnom kao što su atomi ili eter, dakle kad završavamo u percepcijama naše znanje je samo prividno dovršeno jer, u teorijskoj logici, koncepcija daje samo virtualno znanje o tim udaljenim objektima.

147

Pobija li onda empirijska činjenica, logički prihvatljiv, prirodni realizam? Postoji li zajednički objekt za naše umove?

Ipak, njima je sigurno zajednički *prostor*. U pragmatičkom kontekstu mi smo dužni uvijek pretpostaviti istost kad ne možemo pretpostaviti nijednu točku razlike. Ako su dvije nazvane stvari nerazlučive po svim kvalitetama i funkcijama, a istodobno su u istom prostoru, one se moraju numerički zapisati kao jedna stvar s dva drugačija naziva. Međutim, koliko mi je poznato, ne postoji test s kojim bi se pokazalo da je prostor koji zauzima tvoja percepcija Memorial Halla drugačiji od prostora koji zauzima moja. Može se dokazati razlika u percipiranom kao takvom, ali ako tebe i mene upitaju da pokažemo gdje je moje percipirano, pokazat ćemo istu točku. Sve veze Halla, geometrijske ili kauzalne, počinju ili završavaju u toj točki u kojoj se susreću naše ruke, u kojoj i ti i ja počinjemo djelovati kao da pred tvojim očima želim promijeniti Hall. Tako je i s našim tijelima. To tvoje tijelo koje motiviraš i osjećaš iznutra mora biti na istoj točki kao i tvoje tijelo koje izvana vidim ili dodirujem. »Ovdje« za mene znači mjesto na koje sam stavio prst. Ako ti ne osjećaš da je dodir mog prsta »ovdje« u mom značenju, kad ga stavim na tvoje tijelo, gdje ga onda osjećaš? Tvoja unutrašnja motivacija tvog tijela susreće moj prst *ovdje*: *ovdje* se opireš dodiru, uzmičeš ili svojom rukom otklanjaš prst. Koje god znanje ti i ja možemo nakon toga imati o realnim sastavnicama tijela koje smo na taj način osjetili, ti iznutra a ja izvana, na tom istom mjestu moraju biti smještene novo

osmišljene ili percipirane sastavnice, *u* tom prostoru mora se uvijek odvijati tvoja i moja međusobna komunikacija, pomoću meditacija o dojmovima koje sam prenio tebi i o reakcijama koje ovi dojmovi izazivaju u tebi.

Prema tome, općenito, bez obzira na različite sadržaje s kojima će naši umovi naposljetku ispuniti mjesto, mjesto po sebi je numerički istovjetan sadržaj dva uma, dio zajedničkog vlasništva u kojem, pomoću kojeg, iskustva po sebi mogu jednog dana postati zajednička. Ako ikad svane taj dan, naše misli okončat će u potpuno empirijskom identitetu, tu će biti kraj, u vezi *tih* iskustava, naše rasprave o istini. Nije se pojavila nijedna točka razlike, pa ih se mora uzeti kao istovjetna.

VII. Zaključak

S ovim pred sobom imamo nacrt filozofije čistog iskustva. Na početku ovog teksta nazvao sam je mozaična filozofija. Na konkretnom mozaiku, dijelove na okupu drži njihova podloga, a kod drugih filozofa podloga je supstanca, transcendentelni ego ili apsolut. U radikalnom empirizmu ne postoji podloga, kao da rubovi drže dijelove na okupu, a tranzicije koje se doživljavaju između njih su njihov cement. Naravno da je ta metafora pogrešna jer u konkretnom iskustvu neprestano se presijecaju materijalne i tranzitivne putanje, općenito nije potrebno prevladati razdvojenost pomoću izvanjskog cementa, a svaka razdvojenost koja se konkretno proživljava nije prevladana, ona opstoji i do kraja se uzima kao odvojenost. Ali, metafora služi da se simbolizira činjenica da Iskustvo po sebi, uzeto u cjelini, može rasti pomoću svojih rubova. Smatram da nitko ne može poreći da jedan njegov dio prelazi u sljedeći pomoću tranzicija koje, konjunktivne ili disjunktivne, proširuju iskustveno tkivo. Život je u tranzicijama kao i u povezanim pojmovima; često se čini da kategorički postoji, kao da su naši duhovi i kretanje naprijed prava vatrena linija na bojnopolju, kao da tanka linija plamena juri po suhom jesenskom polju koje seljak spaljuje. U toj liniji mi živimo unaprijed i unatrag. Ona je »u« prošlosti kao što se otvoreno pojavljuje kao nastavak prošlosti, ona je »u« budućnosti ako će budućnost, kad nastupi, *nju* nastaviti.

Zbog ovih veza iskustvene kontinuirane tranzicije naša su iskustva kognitivna. U najjednostavnijim i najsloženijim primjerima iskustva su jedna drugom kognitivna. Kad jedno od njih prijašnji niz iskustava okonča u osjećaju ispunjenosti, kažemo da su druga iskustva to »imala u vidu«. Spoznaja je, na tom primjeru, dokazana, istina se »slegnula«. Međutim, mi najčešće živimo od spekulativnih ulaganja, ili samo od naših mogućnosti. Ali život od stvari *in posse* dobar je kao i konkretan život, ako smo kredibilni. Očito je najčešće kredibilan, a univerzum nam vrlo rijetko uskraćuje isplatu.

U tom smislu mi u svakom trenutku možemo i dalje vjerovati u postojanje *onostranog*. Jedino je u posebnim slučajevima blokirana naša samouvjerenost.

jurnjava naprijed. Naravno da je onostrano u našoj filozofiji uvijek po sebi iskustvene naravi. Ako to nije neko naše buduće iskustvo ili sadašnje iskustvo našeg bližnjeg, onda mora biti stvar po sebi u značenju dr. Princea i profesora Stronga — dakle, mora biti iskustvo *za* sebe čiju vezu s drugim stvarima prevodimo kao djelovanje molekula, valova u eteru ili nekih drugih fizikalnih simbola.⁷ S tim smo otvorili poglavlje o vezama radikalnog empirizma i panpsihizma, u koje sada ne mogu ulaziti.

Onostrano u svakom slučaju može simultano postojati — jer se može iskusiti *da je postojalo* simultano — s iskustvom koje ga praktički pretpostavlja kad gleda u njegovom smjeru, ili kad se okreće ili mijenja prema tom cilju. Ovisno o toj aktualnosti jedinstva, zahvaljujući kojoj je već sada pretpostavka »istinita«, onostrano i njegov spoznavatelj međusobno su razdvojeni entiteti. Zbog toga je svijet pluralizam čije se jedinstvo za sada ne može do kraja doživjeti. Ali, čim se pojave dokazi, spajaju se nekoć razdvojene tračnice iskustva i zbog toga sam, ranije u tekstu, rekao da se u cjelini uvećava jedinstvo svijeta. Univerzum neprestano kvantitativno raste pomoću novih iskustava koja se usađuju u staru masu, a ta nova iskustva često masi pomažu da se učvrsti.

149

Ovo su osnovne crte filozofije čistog iskustva. Ona ima bezbroj drugih aspekata i otvara bezbroj pitanja, ali čini se da su mjesta o kojima sam govorio dovoljna za usijecanje ulaza. Rekao bih da se ta filozofija najbolje uklapa u radikalni pluralizam, u novotarije i neodređenost, moraliziranje i teizam, i »humanizam« koji su nam nedavno predstavile škole u Oxfordu i Chicagu.⁸ Međutim, nisam siguran da su sva ta učenja njeni nužni i nenadomjestivi saveznici. Ona pokazuje vrlo mnogo razlikovnih točaka, u vezi zdravog razuma i idealizma od kojih je napravljen naš filozofski jezik, pa ju je teško izricati kao i jasno promišljati, a ako ikad preraste u uvažen sustav, morat će se izgraditi pomoću doprinosa mnogih suradničkih umova. Čini mi se, kako sam rekao na početku ovog teksta, da se sada mnogi umovi zaista okreću u smjeru koji pokazuje prema radikalnom empirizmu. Ako će ih moje riječi ponijeti, ako zatim svojim snažnim glasovima nadopune moj slabašan glas, vrijedilo je objaviti ovaj tekst.

S engleskoga preveo MILOŠ ĐURĐEVIĆ

7 Naši umovi i ove odbačene realnosti i dalje će dijeliti mjesto (ili pseudo-mjesto, jer vjerujem da je profesor Strong tako nazvao medij interakcije između »stvari-po-sebi«). Oni će postojati i djelovati ondje gdje smjestimo molekule, itd., gdje percipiramo na taj način objašnjen osjetilni fenomen.

8 O tom novom savezu govorio sam u tekstu »Humanizam i istina«, u časopisu *Mind*, listopad, 1904. [Pretiskano u *The Meaning of Truth*, s. 51–101. Usp. i »Još jednom o humanizmu i istini« u ovoj knjizi, s. 244–265.]

Poetika ogleđa, rječnik tijela

Lidija Vukčević: *Poetika tijela*.
Litteris, 2016.

Svoje poetske potencijale i narativne poticaje Lidija Vukčević možda najbolje i sretno sintetizira u formi eseja. Njezina esejistička aktiva već broji znatan broj knjiga, neke od njih je usustavila i organizirala u obliku rječnika (kako slučajnosti, tako i nužnosti, a posebno i *Moj filozofski rječnik*, kao odavanje počasti završenoj studijskoj grupi). Druge je zbirke okupila oko proživljenih situacija, anegdotalnih povoda, zapamćenih epizoda, nezaboravnih likova, neizbježnih evokacija, koristeći širok repertoar motiva i povezujući razna vremena (od obiteljskih podataka do razdoblja vlastite egzistencije) i razne prostore (od zavičajnih crnogorskih korijenja, preko zagrebačko-samoborskih lokacija, pa do milansko-grenobleovskih stranstvovanja). Veći dio njena gradiva pisanja usko je vezan uz autobiografske koordinate, no temperaturu pisanja i relevantnost izraza daje iskušnost vizura i

bogatstvo leksika, istančanost formulacija i elastičnost asocijacija.

U zbirci naslovljenoj »Poetika tijela« spisateljica je usko povezala trideset i pet kraćih tekstova motivikom i problematikom tjelesnosti. Valjda najsretnije i najkohherentnije dosad, čestice su sustavno ulančane i odjeljci se gotovo organski — sit venia verbo — nadovezuju i prelaze jedan u drugi. Stoga što ih na okupu drži gravitacija razmatranog korpusa. Istina, redosljed tretiranih udova i osjetila nije doslovan ili mehanički (odozgo prema dolje ili slijeva nadesno), a još je manje uspostavljena hijerarhija po važnosti i funkcionalnosti (s obzirom da je svaki aspekt i svaki dio nemimolazan u odnosu na djelovanje). Kako bilo, pred nama je prava apologija senzualnosti, pohvala uronjenosti u područje neposredne egzistencije, doživljaj gotovo ekstatičnog poimanja tvarnosti življenja.

Smjela je odluka Lidije Vukčević da se upusti u pisanje o tijelu, jer ono ima nemalu literarnu pratnju i dugu povijest slavljenja, a u novije doba objektom je izrazite teorijske obrade i gotovo pomodne hermeneutike. Međutim, ona se odlučila na ležerniji, opušteniji pristup, na poetičku obradu i esejistički tretman blago lirskoga i gipko memoarskoga predznaka.

Uvodni taktovi o sveprotežnosti tijela kao da nasljeđuju zanos W. Whitmana ili se takmiče s uzoritošću Ujevićeve pjesme »Himnodia to mou somati«. Morali bismo pridodati kako je znatno više riječ o protežnosti provedbe negoli o poetici kao o programu, jer tijelo je mnogo pogodnije kao povod za ogledanje i okušavanje — dakle za esej — negoli je sredstvo sustavne organizacije teksta.

U svakom slučaju dobili smo knjigu ozbiljne iskustvenosti i lijepe dosjetljivosti, esejistiku empirijskog tipa, i živih, životnih referencija. Možemo otprve kazati kako nas začuđuje širina tematskog registra, taksonomija dijelova, ali još mnogo više uvjerljiv je način na koji su pojedini aspekti predstavljeni. Uostalom, sama posveta knjige indikativna je i suptilno sročena: »Iskušanjima duha, treptajima srca, tankočutnom jeziku, bibavoj puti, posvećujem ovu knjigu«. Neki su naslovi izričiti, predmetni, kao što su *Koža*, *Usne*, *Kosa*, *Stopalo*, ali među njima ima i onih koje bismo možda čak i previdjeli: *Zapešće*, *Listovi*, *Prepone* i *Tjeme*. Drugi pak naslovi ukazuju na rakurse iz kojih su viđeni: *Ogled o oku*, *Pohvala ruci*, *Genij njuha*, *Simple coeur*, *Znanje hoda*, *Slava dugoprstih*, *Svjetlo osmijeha*, *Njedra-jedra*. Dakle, nije riječ o pukom nabranju nego o traženju specifičnosti pristupa. Korak dalje je povezivanje konkretnih i apstraktnih slojeva, simbioza faktičkih i simboličnih značenja. Primjerice: *Vatra*, *nevidljivi plamen tijela* ili pak: *Sablasi*, *tijela duha*. Naime, ovako ili onako, stvari neposrednog viđenja i osjeta upućuju na slojeve slutnji i nepredmetnosti, u svakom slučaju na razinu s onu stranu puke evidencije. A kad je riječ o duhu i duševnosti, možda nije slučajno da je Lidija Vukčević potražila alibi u naslovu »Duša i oblici« mađarskoga marsističkoga filozofa Györga Lukása.

Tekst *Trijumf jezika* valjda je najbliži poetološkom razmatranju, pravom meritumu knjige, jer je njegova tema sama mogućnost govora i stečena sloboda

ekspresivnog posvajanja svijeta oko sebe i u sebi — pa tako i svih aporija tjelesnosti. Komplementaran mu je tekst okršten *Šutnja*, paradoksalna afirmacija kontrasta, izazova tišine i negovorenja. Zanimljivo je kako u taj tekst ulazi slikar D. (inače prijatelj Dimitrije Popović), koji autorici nudi izazov, baca rukavicu spisateljske oklade, tvrdeći da je znatno teže pisati o šutnji nego li je provoditi. Naizgled je posebno daleko od tjelesnosti ulomak naslovljen Kamen, no taj tekst pruža priliku za evokaciju suroga i kršovitoga zavičajnog ambijenta, a potom i za spominjanje strica Đorđija i djeda Blagote, sudbinski određenih kamenom postojbinom, čega dakako nije lišena ni sama autorica.

Spominjali smo s razlogom poetsku nadahnutost i lirsku inkantaciju Lidije Vukčević, pa moramo uzeti u obzir i stanovitu ludičku komponentu. Pritom ovaj put smjeram na sklonost rimovanju — što inače ne karakterizira njene stihove. Ali ne možemo previdjeti da su neki naslovi izričito zvučno sročeni: Čelo, Tijelo kao raspelo i Djelo kao tijelo, s time da je zadnjenavedeni naslov dodatno poantiran: *Djelo-odijelo*.

Esej *Tijelo kao raspelo* ponudio je bolnu rekapitulaciju očeva stradanja i patnje, kao što su neke druge jedinice knjige emotivno centrirane oko situacija vezanih za majku, čime je pisanje zadobilo jaču afektivnu participaciju, da ne kažemo istinosnu verifikaciju.

Parafrazirajući autoričine naslove i usredotočivši se na sadržajnu stranu, ovaj naš prikaz *Poetike tijela* nazvali smo *Poetika ogleda*, rječnik tijela, smatrajući kako je povlašteno pisanje usmjereno primarno na autorefleksiju, a kako je tjelesnost taksativno — ali drugostepeno, nereflektirano izričito — prisutna u odjeljcima i ulomcima, u svojim emanacijama i konsekvencijama. Drugačije kazano: esejistika Lidije Vukčević ovom je knjigom eksplicirala i zaokružila vlastitu poetiku, dok je tijelo dobilo svoj leksikon, dikcionar, vokabular, dakle: rječnik. A ova knjiga na

samome kraju doista ima i svoj poseban rječnik, to jest *Rječnik manje poznatih riječi i izraza*. Radi se o dvadesetak arhaizama, idiomatskih fraza i montenegrizama do kojih autorica opravdano drži, ali i i objašnjenju vlastitoga nesudenoga osobnog imena, Krstinja. Kojim međutim nije krštena, jer u socijalizmu bi bilo teško ili čak neprihvatljivo nositi teret vjerski obilježena onomastičkog atributa. A Lidija Vukčević, rođena na pravoslavni jesenski Krstovdan, osjetila je potrebu da svoju biografsku amplitudu sagleda u znaku Krsta, takoreći na roditeljskome tragu i u već naglašenoj optici ili vizuri *Tijela kao raspela*.

TONKO MAROEVIĆ

152

Povratak Krležinoj literarnosti oder »Suche die Buche!/ Bücher«

Povratak Miroslava Krleže,
ur. Tomislav Brlek, Zagreb,
Leksikografski zavod Miroslav
Krleža (nakladnik), Kulturni centar
Beograda i Hrvatsko semiotičko
društvo (sunakladnici),
2016.

Prvo kontekstualni podatak — zbornik radova *Povratak Miroslava Krleže* (2016.), što ga je s vlastita dva iznimna članka uredio Tomislav Brlek, i stručni organizator simpozija, nastao je na temelju izlaganja na simpoziju održanom pod nazivom *Krleža danas* u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža u Zagrebu, 2. i 3. studenog 2012., i to u sklopu beogradskog *Festivala jednoga pisca*. Naime, četvrti *Festival jednog pisca* — *Krleža: San o drugoj obali* navedenim je simpozijem realizirao i svoju zagrebačku dionicu. U organizaciji Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, Hr-

vatskog semiotičkog društva iz Zagreba i Kulturnog centra Beograda, na relaciji Zagreb — Beograd, organiziran je spomenuti simpozij i pritom je u njegovoj najavi bio istaknut zahtjev za konačnim povratkom Krležinoj literarnosti, odnosno — »Bi li danas, više od trideset godina nakon smrti, Krleža napokon mogao postati ono što je uvijek trebao, a možda i želio biti — pisac? Skup *Krleža danas* želio bi pokazati na koje se načine položaj i značaj njegova djela unutar međusobno višestruko preklapljenim i složeno povratno spojenim kontekstima hrvatske, srpske, južnoslavenske, srednjoeuropske i svjetske književnosti mijenja u svjetlu modernih teorijskih uvida i pojmova o statusu i prirodi književnoga djela i pisanja.« (Na koricama zbornika zadržana je druga rečenica bez uvodnoga pitanja.) Pritom je u okviru skupa, pozivnoga karaktera, bila upriličena i izložba *Krleža: San o drugoj obali*, kao zajednička produkcija Leksikografskog zavoda i Kulturnog centra Beograda. Kvalitativna dimenzija uključivanja a ne isključivanja drugih interpretativnih opcija zamjetna je i u tome što je promocija zbornika u Zagrebu održana na Festivalu Miroslav Krleža 2017. godine kao (i) susretištu esteticističkoga i kontekstualnoga čitanja Krležina (lika i) djela — kontekstualnoga u smislu onoga što npr. zanima Ivana Glišića u kojoj je mjeri *Banket u Blitvi* bio opasan za samoga Krležu. Naravno, pritom se može otvoriti i »kontekstualizacija« esteticističkoga čitanja s obzirom da je već mladi Krleža negirao esteticizam Niezscheova Zaratustre jednako kao i Wildeov larpurlartizam, s etičkim skretanjem prema literaturi činjenice, gotovo ono što bi se danas moglo odrediti kao *artvizam* (art + aktivizam), u smislu kako navedenu praksu određuju Marion Hamm i Aldo Milohnić.

Na tragu spomenutoga performativnoga i kritičkoga upita (koji je promoviran na skupu) urednik skupa i autor predgovora Tomislav Brlek ističe kako je konačno vrijeme da se nakon povijesnih, političkih, socijalnih, ideoloških, biografskih »i

kojekakvih drugih okolnosti u kojima su pisana (...) posvetimo Krležinim djelima kao *književnim* tekstovima, određenim onime što i Jakobson i Rancière nazivaju literarnost« (str. 8). I nekoliko stranica kasnije: »Nije se uopće nužno pozivati na, recimo, Rancièrea ne bi li se pokazalo kako politika književnog teksta ne treba da se traži u tome što se u njemu predstavlja, nego u tome kako on s tim radi« (str. 12). Naime predgovor, koji je strukturiran kao opsežno znanstveno istraživanje, duljinom gotovo na rang u nekih anti/krležijanskih knjiga (str. 7–59), a premašuje i svaki pojedini prilog u zborniku, na tragu »povratka literarnosti« nauštrb tzv. kontekstualnosti (rekla bih centripetalne a ne centrifugalne kontekstualnosti), Tomislav Brlek naslovljava pod naslovnom egidom zbornika radova *Povratak Miroslava Krleže*. Pritom npr. za razliku od novijih tumačenja koji *Put u raj* drže za Krležinu posljednju dramu, Tomislav Brlek smatra da je Krležina posljednja drama *Aretej* (usp. 56), koju tematizira pri kraju navedenoga predgovora.

Alfred Gall u članku *Europa kao fantazma — geopoetičke dimenzije u romanu »Povratak Filipa Latinovicza«*, koji je pregledno strukturirao u tri cjeline, 1. Uvod: Europa kao fantazma — mentalne karte, 2. Geopoetičke dimenzije pitanja o identitetu — roman kao kartografija i Zaključak, aplicira, kao što to i naslov sugerira, geopoetičke strategije — istraživanje prostorne organizacije (Sigrid Weigel, Kenneth White) navedenoga romana u dihotomiji između Europe i panonskoga blata, npr. Podravčeve singerice i šlingeraja i Filipa kao, »kak bi ga rekli«, nastranoga neurastenika, slikarskoga sektaša, relativista, fauvista, kolorista, koji, istina, »govore istim jezikom, a to su zapravo dva jezika i dva kontinenta!« (*Povratak Filipa Latinovicza*).

Lada Čale Feldman u članku *Nielsenovi snovi* demonstrira kako se *Banket u Blitvi* razlikuje od Krležinih romana po intenzitetu kazališnih motiva, o čemu su

ranije pisali Ivo Vidan, Zlatko Malić (koji npr. ističe da je čitav svijet navedenoga romana somnabulistički košmar), Viktor Žmegač i Aleksandar Flaker, te kako onirički prizori koji se Nielsenu objavljuju pokazuju srodnost sa psihičkom kazališnom pozornicom u dnevniku iz 1943. godine. Ivan Glišić, u jednom drugom zborniku radova o Krleži, a koji je objavljen u Koprivnici iste godine kada i ovaj — *Povratak Miroslava Krleže*, među ostalim, ističe da glavni »junak *Banketa u Blitvi* je Doktor koji dolazi na prostore Kraljevine SHS da ojača Komunističku partiju, po direktivi iz SSSR. U belom šeširu, belom odelu, s belim rukavicama, belim cipelama, sa ženom i kćerkicom. Proneveri novac, članarinu zavedenog članstva. Kćerka premine, ženu ostavi. To je Broz! Otuda «ne pije vodu» da se Krleža «vlačio» Brozu i vrhovima Partije. Ko zna kakve je pretnje doživio zbog anarho–romana *Banket u Blitvi*; da sačuva glavu, iz moranja je uz Partiju koju je razotkrio...«. Ukratko dok Ivan Glišić detektivski razmatra Nielsena kao *piščeva dvojnika*, Lada Čale Feldman ga rizomski rastvara kao *multiplificirano ja* (usp. 89).

I dok György Spiró u članku *Prednosti nespozazuma* podsjeća kako je mađarska recepcija Krležina stvaralaštva naišla na niz nespozazuma, koji su počeli premijerom drame *Gospoda Glembajevi* u režiji Bojana Stupice 1958. godine u budimpeštanskom Narodnom kazalištu, Dean Duda u članku *Simfonija grada — Krležina spacijalnost*, odnosno kako je naslov glasilo na skupu — *Krležina spacijalnost: prilog ekonomiji pripovjednog prostora*, interpretira Krležin novelistički ciklus centriranog u knjizi *Novele*, odnosno *Hiljadu i jedna smrt*, a koja se uglavnom određuje diptihom — kao knjiga malo–građanske ili gradske motivike ali ujedno i kao knjiga s motivom Smrti. Pritom autor navedeni tematski diptih promatra kroz rakurs onoga što Eric Hobsbawm naziva *dramom napretka* (navedenom sintagmom naziva zbivanja u doba kapitala u njegovoj izvedbi od 1848. do 1875.).

Ukratko, Dean Duda spomenuti novelistički ciklus interpretira kao fiktionalno oblikovanje prve kapitalističke tranzicije, odnosno kapitalističke transformacije grada i problematike vezane uz matricu srednje klase koja danas nestaje.

Predrag Brebanović u članku pod nazivom *Krležina Serbika* (koji je uvrstio kao dodatak svoje knjige *Avangarda krležiana*) polazi od Čengićeva razgovora s Krležom pod datumom 16. listopada 1972. kada je Krleža rekao sljedeće: »Novi naraštaji gotovo i ne znaju *moju Serbiku*, do koje posebno držim. Međutim, i pored svega sam kod nekih na indeksu, iako mene tamošnja čitalačka publika prima i čita.« Pritom, što se tiče Krležine Serbice, autor ima dva fokusa: prvi fokus naziva polemičkim, pa tako, primjerice, demonstrira da je za Krležu Svetozar Marković antiteza Iliji Garašaninu, Dimitrije Tucović suprotnost Slobodanu Jovanoviću, a npr. Marko Ristić »protunožac« (koristi Matošev termin) Milošu Crnjanskom. Navedeno autor završava iščitavanjem komparativnoga fokusa Krležine Serbice koji naziva i interkulturalnim ključem, odnosno, kako navodi, imenovano prema post-strukturalističko–postjugoslavenskom ključu, a tragom mota skupa i zbornika o tome da se Krleža tretira prvenstveno kao književnik, prožimanje polemičkoga i komparativnoga u Krležinoj Serbici P. Brebanović pronalazi u lirskom modusu.

Branko Aleksić s Međunarodnog udruženja interakcija psihoanalize u Parizu na skupu se prisjetio i Krležine rečenice »Nadam se da će nas generacije iz 2014. godine razumjeti«, kojom se, kako je rekao, Krleža već tada *projicirao* u budućnost. Odnosno kako je to Krleža zapisao — »Za osamdeset godina (2014) kad netko bude opet u našoj situaciji...« (*Bečke varijacije*, Danas, broj 3, Beograd, 1. ožujka 1934.). Ukratko, Branko Aleksić u članku *Barijera nadrealizmu — ali commercium s Ristićem* interpretirao je relaciju Krleža — Ristić, i to prema instrumentariju geopolitičkih studija (koje je inicirao Yves

Lacoste) i prema interpretativnim modusima postkolonijalnih studija. Tako se geopoetici, iz članka Alfreda Galla, naravno, uspješno i psihoanalitički, pridružila i geopolitika.

Mario Grizelj u članku »Filip i *décadence*, *Filip* i dekadencija« zaključuje da *Povratak Filipa Latinovicza*, nakon izložene distinkcije između koncepta *décadence* i *dekadencija*, nudi postgrađanski, postromantičarski, postestetistički modus spoznaje svijeta u obliku dispatatne forme, pri čemu u okviru navedenoga autorova zaključka navodim posljednja dva konstativa: »A taj dispatatni literarni spoznajni modus je simptomatičan za ambivalentno i dispatatno međuratno razdoblje. Stoga naposljetku nije presudno kako treba shvatiti Filipov umjetnički karakter, već kako shvatiti umjetnički karakter *Filipa Latinovicza*« (str. 162).

Rad *Samopisanje: Djetinjstvo u Agramu (1942–1952–1972–?)* Tomislava Brleka može se čitati kao nastavak njegova rada *Djetinjstvo u Agramu kao uvod u čitanje Krleže* (U: *Krleža danas*, ur. Velimir Visković, Brijuni: Ulysses, 2007.), gdje je ponudio čitanje navedenoga autobiografskoga teksta u tradiciji tzv. lažnih autobiografija (Bunjin, Bjeli), »odnosno kao auto–poetički tekst koji Krležinu poetiku, posebno preko ključne figure onoga tko još ne govori (*infans*), određuje shvaćanjem pisanja srodnim razradi toga pojma unutar suvremene književne teorije (Agamben, Lyotard, Blanchot)«. Tako i u ovom radu o konceptualnom »samopisanju« autor nastoji čitanje Krležinih tekstova osloboditi »naslaga kontekstualnih tumačenja« te početi *konačno, konačno* čitati njegove tekstove kako bi se »uvidjelo kako su oni (...) nastali isključivo spisateljskim radom« (str. 179). Tako, primjerice, u tom gustu ispisanom tekstu, *Djetinjstvo u Agramu* T. Brlek određuje *retoričkim autoportretom*, odnosno *retoričkom autoportretu*, prema metaforičkom nazivu koji uvodi Michel Beaujour kojim je utvrdio kako u zapadnoj kulturnoj tra-

diciji termin *autoportret* upućuje na slikarstvo, ali ne i na književni autoportret, koji je u suodnosu sa slikovnim modelom. Odnosno, kao što je to jednom drugom prigodom Krleža ironijski zapisao o nemogućnosti zahvaćanja autobiografskoga memoranduma bez fikcionalizacije vlastitoga Ja: »Svaki striptiz (pa i literarni) više–manje slabo je plaćena komedija.«

István Lukács u članku »*Veliki akt*« kao *apeiron romana Zastave* podastire izniman interpretacijski doprinos koji iz nove perspektive iščitava Krležine *Zastave*, određene obično kao »summa Krležiana«, i to iz matrice *apeirona*, za razliku od dosadašnjih iščitavanja koja su *Zastave* uglavnom određivala iz vizure političkoga romana, odnosno iz političkoga i povijesnoga horizonta (1913.–1922.). Autor tako utvrđuje da je *apeironska* jezgra romana slika *Veliki akt* Dezsőa Orbána koji je poslužio za model Ane Borongay: »Prema tome, dolazimo do naizgled paradoksalnog zaključka: ono što bi trebalo biti jedno, jedinstveno, supstancijalno (*apeiron*), zapravo je dvojno, dvolično — ovisno o fikcijskome ili nefikcijskome kontekstu. Kod prvoga se radi o literarnome žensko-me liku, a kod drugoga o likovno–umjetničkome djelu« (str. 203–204). Pritom bilo bi divno da se u hermeneutičkom slijevanju slike i riječi uz članak objavi i reprodukcija slike *Veliki akt* Dezsőa Orbána.

Vlaho Bogišić tematizira Krležine beogradske adrese, s obzirom da su zagrebačke adrese memorijalno izložene na Krležinom Gvozdu 23. Pritom je urednik Tomislav Brlek u predgovoru istaknuo kako npr. što se tiče biografskih faktualija, poput Krležina rođenja, dakle, mjesta Krležina rođenja, nisu poznata, i to ne stoga što su nedostupna — »Iako je rečeni podatak –'Skt. Petersgaggsse 4!' — Krleža, dakako, više puta točno navodio« (str. 8) (usp. Vlaho Bogišić, »Bilješke«, u: Miroslav Krleža: *Bela, dijete drago* — *pisma*, priredio i protumačio Vlaho Bogišić, 2015., str. 32). Inače, Vlaho Bogišić u knjiži epistolarne korespondencije Krležinih

Bela, dijete drago, koju je priredio i proširio vlastitim bilješkama, navodi i kuriozum Krležine navodne opsesije numerologijom, koju je demonstrirao u poznatom pismu Mati Lončaru, zbog čega je, prema Bogišićevim spoznajama, Krleža i »podesio«, »namjestio« sat rođenja s originalnih šest na sedam ujutro, kako bi se numerologija o sedam sedmica kabalistički (dakako, autoironijski) što bolje uštimala.

Stjepan Ćosić u sjajnom članku *Miroslav Krleža i Lujo Vojnović: zaboravljeni slučajeви* demonstrira kako je negativni stereotip Dubrovnika u Krležinim tekstovima uvijek povezan s Ivom i Lujom Vojnovićem, te da su braća Vojnovići kao nositelji obilježja jednog tipa dubrovačkoga mentaliteta ostali inspiracija Krležina antiraguzejstva. Pritom autor otvara i vrlo zanimljivo pitanje Maximiliana Rongea s kojim se Krleža susreo 1924. godine. Riječ je o šefu kontraobavještajne službe u Monarhiji s kojim se u posebnim okolnostima Krleža susreo 1924. godine, a spominje ga kao pravoga špijuna u *Zastavama*, »romanu na ključ«. Među brojnim zanimljivostima navedenoga članka izdvajam kako autor zapaža i poveznicu između stvarne afere Vojnović s književnim svjetovima *Zastava*. Naime, poput Vojnovića i stari Emerički, nekoć k.u.k. *funkcioner*, služi se patriotskim argumentima u korist narodnog jedinstva, a koji su stajali u pozadini kompromitirajućih telegrama. Navedenu bih iznimnu interpretaciju odredila centrifugalnim kontekstualizmom za razliku od ovdje prozvanih kao *zazornih* kontekstualizama koje bismo mogli odrediti zajedničkim kišobran–terminom centripetalnim kontekstualizmom.

Slaven Jurić u tekstu *A. B. Šimić i Miroslav K.* nastavlja svoja ranija istraživanja na navedenoj relaciji dihotomijskih razmjera i zaključuje da Šimićevi razlozi napada na Krležinu poeziju leže u Šimićevom zahtjevu za čišćenjem pjesme od svega »kontigentnoga i povijesno uvjetovanog«, što Krleža u svojoj *literaturi činjenice* i angažmana (krležijanski — »ten-

denciozno, ali bez tendenciozne fraze») dakako nije mogao prihvatiti.

Branko Romčević u članku *Rast analitičkog raspada (Subjekt Filipa Latinovicza)*, što je treći tekst o navedenom romanu u ovom zborniku radova, primjenjuje Lévinasovu teoriju o pristupanju Drugom koje znači prihvaćanje njegovog Lica i u tome smislu izvršenje gostoprinstva, među ostalim, ističući da je Latinovicz, prihvativši Kseniju Radajevu, zvanu Bobočka, dosegao »sopstvo kao potpunu izloženost Drugome«. Apsolutno... Radajeva kao gostoprinstvo, kao, rekao bi Engelsfeld u matrici analitičke psihologije njegova *anima* u čijem susretu Filip počinje ponovo slikati.

Morana Čale u članku *Povratak Zygmusika Dedalusa* otvara paralelizam književnih svjetova Dedalusa (*Ulisk, Portret umjetnika u mladosti*) i Filipa Latinovicza, što je četvrta interpretacija, dakako razlikovna — iz različite interpretacijske niše, navedenoga romana u ovom zborniku radova, zaključujući kako savjet »tudega — vlastitog oca Liepacha za obranu od udara groma može (...) poslužiti kao metatekstualni ili uopće metaestetski naputak: 'Gromovi udaraju u hrastove i omorike, ali ni jedan grom još nije udario u bukvu! Weiche die Eiche, suche die Buche!«, gdje autorica pri(do)daje — »Suche die Bücher« (str. 289), kao na tragu urednikova esteticističkoga povratka tekstu.

Kao što je to apostrofirao Igor Mandić na jednom drugom skupu, kada je upozorio na metaforu Kaptolskog kolodvora na koji Filip Latinovicz stiže s lutanja po Zapadnoj Evropi, kako Kaptolski kolodvor naravno ne postoji, odnosno kako nikada nije postojao, i kako je taj imaginarni *topos* ujedno i kronotopska šifra poznatoga romana — »Ovdje se čovjek nema gdje vratiti.« I zaista nema jer nema više ni autohtonoga (ne autentičnoga) panonskoga blata... I kao što je 1932. godine *Povratak Filipa Latinovicza* zbunio pisce socijalne literature, jer kao što naglašava Velimir Visković — roman

negira ideje socijalne literature, riječ je o defetistu koji ne vjeruje u smisao socijalne akcije, s druge pak strane — zbog oniričke matrice privukao je nadrealiste, posebno Marka Ristića. Pritom o Krležinoj ambivalentnosti (Lasićeva *antitetička vrteška*) uz Velimira Viskovića, koju on naziva psihokondraindikacija, jednako je tako prozborio Bora Ćosić (u ovom zborniku nekoliko puta prizvan), odnosno njegovim riječima: »Naravno da sam poštovao i ambivalentnosti kojih je u Krleže bilo, a to, tu *rastrganu svest* u mislećih ljudi, cenio je još Hegel. Šta je sve izgovorio protiv moderne u umetnosti, a družio se sa svakom nadrealizma, Markom Ristićem!« (usp. razgovor s Borom Ćosićem u zborniku radova *Krležin EU/ropski furiosum*, Koprivnica, 2016.).

I završno s obzirom na Mandraka, koji se pojavio četiri godine prije Supermana, odnosno kako je to rekao Bora Ćosić u spomenutom razgovoru, da su stripom *Miroslavljevo jevanđelje* željeli od Krleže učiniti »nekakvog Flash Gordona ili Mandraka«, završavam ovaj prikaz (ne kritiku) — koji razlaže ove multiplicirane radove prema formuli »XY u članku«, jer drugačije i ne uspijeva s obzirom na dužinu žanra prikaza — s upućivanjem na anegdotu o mađioničaru, a koja se odnosi na Krležin i Ristićev zajednički boravak u Parizu. Anegdota nadrealnih, nedokučivih dimenzija se nalazi na stranici 145 *Povratka Miroslava Krleže*, u psihoanalitičko–geopolitičkoj studiji Branka Aleksića. Eto, ako još niste, potražite, okrenite, pročitajte, i otvorit će se svi Krležini fiktivni susreti *ega* i *alter ega* od *Legende* (1914.), odnosno prvih fragmenata *Salome* (1913.) do njegove posljednje drame *Put u raj* (1970.), ako se zadržimo na korpusu »Dramatica krležiana«, kako ga je nazvao nažalost nedavno preminuli teatrolog, dramaturg i književnik Darko Gašparović.

SUZANA MARJANIĆ

Samosvjesna osjećajnost

Maja Šiprak: *Vatra jasnog pripadanja*. Redak, Zagreb, 2016.

Stihove iz ove zbirke upoznala sam prije pojave same knjige. Poezija Maje Šiprak izazvala je ono zbog čega sam poželjela autoricu osobno upoznati i, što je najvažnije, postavljati pitanja: to pretpostavlja da su njezini stihovi izazvali interakciju, pronašli svoj put do emocija nekoga tko se u tim stihovima prepoznaje. Kao pjesnikinja, Maja je razumljiva i čitljiva, puna osjećajnosti, ali i ženske (samo) svijesti te još uvijek dovoljno refleksivna kako ne bi bila patetična. A to nije lako. Tema svih njezinih pjesama je ljubav, odnos između muškarca i žene ili pak potraga, ženino čeznuće za partnerskim, drugim dijelom sebe. U tome odnosu pjesnikinja je dala povjerenje i svu sebe: ona je, kao svaka zaljubljena žena, spremna glorificirati svog muškarca (*ti si moj suncokret / klatno napeto*), podati mu se bez zadržke (*otvori vrata / svojih oblaka / da oćutim / nebo / ljubavi / i udahnem tvoje mirise*) i u njihovu ljubavnome odnosu ona doživljava puninu svojega bivanja (*cvijet cvjeta ljubavlju njegovan / kao i žena pored voljena muškarca*). Na kraju, taj odnos i jest smisao svakoga (ljubavnog) puta gradnje »*doma i ognjišta u kojima gori vatra jasnog pripadanja*« te je taj osnovni motiv, nalazeći se i u naslovu zbirke, svjetlo sve Majine poezije (*voliš me nježno / brižno / tiho / nenametljivo / djetinjom radošću / i grliš vedrinom očiju... / volim te nježno / strepnjom / iščekivanjem / volim te tiho / dodirom i pogledom / svakim treptajem oka / zagrljeni ćutimo bolja i ljepša sutra*). Ipak u međuvremenu, da bi se zajedno gorjelo i međusobno pripadalo, motivi za ljubavnu poeziju mogu biti i drukčiji, uistinu oni pravi, životni: oni se kreću od dobro

poznata iščekivanja (*kada čekaš da dođe netko kog voliš / i prije nego što je stigao / nasmiješi se / slučajnom prolazniku / narugaj se nestrpljenju / ispraznosti pogleda u daljinu / ... vrijeme će brzo proći*), preko nesretne zaljubljenosti (*ako misliš da je patnja lijepa / budi ti stoljećima nesretno zaljubljen; ako misliš da je plakati otmjeno / budi ti stoljećima nesretno zaljubljen*), i svih faza ljubavi — razočarenja u muška obećanja, u riječi nakon kojih ostaju tišine odnosno faze negovorenja (*ne ostavljaj mi tišinu / u njoj će nabujati sumnje / obećanja koja nikada nisi ispunio / svi kukavičluci i svaki grč isplivat će na površinu / šapat će mi tisuće riječi koje nisam željela čuti*), nestanka zadovoljstva odnosom (*nestane osmijeh s usana / blagost pogleda / nestane nježnost u grudima / i ostane čudan grč na licu / nespokoj u besanim noćima / pijanim i samotnim*) do konačna nestanka ljubavi (*ljubav jednostavno nestane / istroši se od jeftinih riječi / neobjašnjivih šutnji / i praznog prostora nedostajanja; trenutak kad u sebi / ne čujemo odjek misli onog / koji nam je nekad bio sve / u srcu utihnu svi vjetrovi ljubavi*) i ženine potrebe da više nikome ne dopusti približavanje (*kasno je / i prerano / da se uspem gorom zaborava / brezovih bjelina / da zorom umivam anđele / pogledom koji oproštaj traže / prerano je / sadim trnje da se ružama i duši mojoj / nikad više prići ne može*).

Ako se pak žena ne uspije ostvariti u odnosu s voljenom osobom, kao što u suvremeno doba često bude (*ne boj se praznine / ako samog sebe poznaješ*), autorica u svojim pjesmama razmišlja o samoći kao prirodnom odabiru; ona je dovoljno samouvjerenja da joj samoća, pa čak ni usamljenost, nisu nepoznanice jer ih vidi kao mogućnost sjedinjenosti sa sobom samom (*ne tražim pomoć / ne želim da mi izbrišete očaj / da me tješite držanjem za ruku / predaleko ste za to / uljuljani u svoju nemoć / kao što sam sigurna u izbor samoće*) te pomirenosti sa svijetom

(za sreću / u samoći / treba imati snage / zaroniti do korijena / u dubinu bića / narugati se svojim demonima / i niz vlat travke iskonu se vratiti). U pjesmi *Lilith* Maja ogoljuje usamljenost žene u braku koja je vjerojatno i najgora vrsta (suvremene) samoće, pa taj prostor erotizira strastvenom čežnjom mitski demonskoga u ženi koja nije anđeo, kao što to ni *Lilith* nije, već je žena što zatamljuje ženstvo i poriv u sebi živeći bez potpune predaje. Samotni se prostor višestruko može ispuniti, da se i ne pitamo mnogo čime, kod Maje je posve jasno da je to poezija (*slikarica sam nutrine / stvaram vrijeme bez buke / na putu do zrele vedrine*), pronalazak ljepote u svemu s čime svakodnevno bivamo (*ako je patnja lijepa / vidjeh ju u očima prosjaka / u ispruženoj ruci koja traži milostinju...poezija ako je lijepa / vidjeh ju / u dodiru što u trenutku sve brige svijeta odnosi... i u očima voljenog čovjeka*), u mirisu knjiga i novih naslova *što gasi ih u knjižnicama*. Riječju, poetesin svijet vođen svjetlošću jest svijet ljubavi i svijet umjetnosti, a znamo da je to gotovo isto! Izvode vas, i umjetnost i ljubav, na put oko svijeta okupan osmijehom, zaboravljate tugu, nevoljenost, nevoljkost svakodnevnih grubosti; i umjetnost i ljubav vode vas u svijet u kojemu nema izgovora za vlastitu patnju i možete biti sve što poželite (*uzet ću pod ruku osmijehe / i s njima otići na put oko svijeta / slat ću ti ih zalijepljene na razglednicama / da imaš čime ukrašavati police u starosti / kad ti vid popusti / i bit ću sve što poželim / ti to nećeš vidjeti*). Upravo je ta suprotnost u motivima Majine poezije, od vatre jasnog pripadanja do grube (ženske) samoće, ono što podcrtava važnost i umjetnosti i ljubavi, i onoga što jesmo i onoga što bismo u zajedničkome bivstvovanju željeli biti jer harmonija jasnoga pripadanja omogućuje usklađenost, suglasje, ravnotežu nas sa svijetom i nas sa sobom samima.

Na kraju, za senzibilnu bi autoricu poezije najdragocjenije čitateljsko isku-

stvo moglo biti da stihove svaki put drukčije interpretiramo, povezujući njezine slike osobnim emocijama. Iščitavajući tako pjesmu *Prije plovidbe* razmišljam o prostoru slobode koji voljenoj osobi darujem(o) kao nešto najdragocjenije (*puštam te / postani ono za što si stvoren / ono zbog čega dočekuješ ljude / razdragana osmijeha/ svjestan da bi mogao biti vezan / a postoji zacrtan put na karti / koji tako slijepo slijediš*), dok sam svu njezinu ljepotu, čitajući je prvi put, vidjela pak u završnim stihovima: *Sada trebam / da ti pustiš mene / da pobijediš mučninu / jer znaš kad se vratiš / kad naučiš / gospodari ti ljudima / na jedan tvoj fijuk / sve će se lađe okrenuti prema obali / osim jedne / ta ruka koju tako grčevito držiš / već će biti obećana nekom drugom / i nemoj se nadati / što jednom pustiš / to se ne vraća*. Svatko je od nas naime iskusio kako harmonija jasnoga pripadanja ne može završiti tek *puštanjem ruke* odnosno fizičkim razdvajanjem, već ona završava otpuštanjem voljene osobe iz srca. A prostor slobode koji u ljubavi darujemo partneru, unatoč pripadanju i baš zbog njega, ne omogućuje tako jednostavno, brzopotezno otpuštanje iz srca. I tu smo posve zatvorili krug motivikom Majine poezije i emocijama koje ona u čitatelju izaziva: *vrijeme je / da vratim osmijeh / izgublenu snagu / okrenuta sebi i onima / koji cijene prisutnost i odanost / u danima sivim / kako bih bila ono / što sam uvijek željela biti / voljena žena*. Tek voljena žena u harmoniji sa samom sobom i svijetom, u skladu i ravnoteži, može biti ono što želi — voljena.

VLATKA ŠTIMAC

Protestantski svjedok katoličkih kontroverzija

Hubert Butler: *Balkanski eseji*.
Preveli Hana i Srđan Dvornik.
Fraktura, Zaprešić, 2016.

Malo je inozemnih pisca koji su sa simpatijama pisali i o monarhističkoj i o socijalističkoj Jugoslaviji. Još je manje stranaca koji su, u tome tematskom području, bili stacionirani u Hrvatskoj, odnosno vezani za Zagreb. Jedan je takav pisac Hubert Butler, irski protestant, novinar, putopisac, esejist, prevodilac, po zvanju slavist koji je boravio 1934–37. kao stipendist u Zagrebu, te opet nakon 1945. proučavajući djelovanje Rimokatoličke crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i djelovanje nadbiskupa Alojzija Stepinca u toj državi i njegovu poslijeratnu sudbinu.

Na temelju toga istraživačkog rada nastala je zbirka članaka, novinskih tekstova i eseja pod nazivom »Balkanski eseji« u izboru i s predgovorom Chrisa Ageea. Tekstovi su nastajali u različitim vremenskim razdobljima, ali poneki i o istoj temi, tako da su ponavljanja česta, dosadna i za autorove poglede i problematiku o kojoj piše nepotrebna. Opravdanja, koja predgovarač Chris Agee pokušava naći u nekoj tobože učenoj teoriji, krajnje su neuvjerljiva. On tvrdi: »Butler je pisac izrazite autoreferentnosti, autointertekstualnosti zato što pretpostavlja potpunu jednakost sa svojim čitateljima i stoga ne daje mjesta i ne pravi ustupke onome što oni možda priželjkuju ili im treba kao pomoć s kontekstom.«. Što bi ovo trebalo značiti normalna ljudska pamet nije u stanju dokučiti ni nakon nekoliko pomnih proučavanja. Da bi ovoj nerazumljivosti možda mogao kumovati loš prijevod moguće je, ali o tome naknadno.

Stekli smo dojam, nakon svega pročitano, da Butlerova knjiga nije sretan

spoj predgovaračeva teksta, selekcije tekstova i, osobito, prevodilačkih učinaka. Da je autor bio živ, u vrijeme njezina sklapanja 2016, a umro je 1991, knjiga bi sasvim sigurno izgledala drugačije, svakako sažetija, s više kritičke aparature i u neusporedivo boljem prijevodu, jer je Butler dobro poznavao srpskohrvatski, kako je on naš jezik nazivao.

Unatoč svemu, zbirka »Balkanski eseji« donosi dragocjeno štivo o mnogim temama, među kojima se nezaobilazno ističu one o NDH, Crkvi i nadbiskupu Stepincu. U tim tekstovima postignut je takav nivo objektivnosti kakav u Hrvatskoj neće biti moguć još tristo godina. Najmanje! A to je moguće, kako ispravno tvrdi Agee, jer »Butler nije bio ni inozemni komunist niti domaći partizan, nego neovisan duh koji piše iz čisto kršćanske etike«, te zato što je »poznavao tadašnju Hrvatsku od sredine tridesetih do sredine četrdesetih onako kako je većina današnjih Stepinčevih pristaša nije mogla doživjeti s profinjenim pogledom zrelog čovjeka«.

Prije naše ocjene Butlerovih promišljanja o narečenim temama potrebno je, ali i korisno, istaknuti nekoliko nedvojbenih činjenica. Režim koji je vladao u NDH bio je rasistički i teroristički, o čemu postoji suviše dokaza da bi ikoja revizionistička historiografija to uspjela opovrći, izokrenuti i razvodniti. Drugo, NDH je u svibnju 1945. izgubila rat. To nitko ne može osporiti, niti je i ovdje bilo kakva revizija povijesti moguća. Poznati Vinko Nikolić napisao je u »Hrvatskoj reviji« još 1952, dakle ni punih 7 godina poslije ustaške bježanije: »Mi ne kažemo, da nismo griješili, da se nije učinilo mnogo nepotrebno, ali svakako: naš je najveći grijeh u nesreći, što smo izgubili rat.«. Treće, ne treba se bojati da će ikada itko uspjati obnoviti NDH. Današnji ustašonostalgičari, osobito neupućeni i nesvjesni mladi ljudi, ne bi trebali svoji zdravi hrvatski nacionalizam natrunjivati davno odumrlim klicama ustaštva. Ako

ne znaju u što bi utrošili svoju nabujalu nacionalnu energiju, onda neka se okrenu radu i ustrajnom poboljšavanju kako svoga socijalnog stanja, tako i ekonomskog stanja cijele zajednice. Napokon, četvrto, u NDH je, pored partizanskog nacionalnog pokreta otpora, postojao i dosta širok intelektualni otpor okrutnostima režima i nakaradnostima tzv. ustaške revolucije, što je do danas nedovoljno istraženo.

Upravo radi ovoga posljednjega, a i da bi se već jednom zaobišlo crno–bijelo prikazivanje i tumačenje režima u NDH, što osobito ide na ruku revizionistima, ističemo — potaknuti Butlerovim stajalištima — da je krajnje vrijeme da se pristupi najpomnijem istraživanju povijesti NDH, kao i prethodnih i naknadnih povijesnih zbivanja na našem prostoru.

Zbog čega bi to bila upravo nasušna potreba pokazat ćemo u slučajevima Crkve i nadbiskupa Alojzija Stepinca.

Da bi pokazao i dokazao svoje teze, Butler se služi starom prokušanom pozitivističkom metodom da sam istražuje i utvrđuje izvore i dokumente na osnovi kojih izriče svoje tvrdnje. Tako za tvrdnju da je cijeli episkopat sa Stepincem na čelu i svekoliki kler, uz mnoštvo vjernika, uz doista rijetke izuzetke, na samome početku postojanja NDH 1941. dočekao dr. Antu Pavelića, ustaše i uspostavu NDH, s osobitim ushićenjem, dapače euforično, podastire gradivo iz ondašnjih tiskovina. Po cjelokupnom crkvenom tisku, od novina i časopisa, preko zbornika i kalendara, do almanaha i spomenica, s osobito razdraganim osjećajima, u egzaltiranim govorima, u člancima s dirljivim izljevima domoljubnih čuvstava, u odama i himnama očigledne stihoklepačke kvalitete, pisalo se o poglavniku Paveliću i ustašama. Sve te tiskovine mogu se i danas u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici pregledati i svatko se može osvjedočiti o istinitosti Butlerova tvrđenja. Dokazâ je doista u izobilju, ali drugi je problem što mnogi naši tobožnji istraživači što iz lijenosti, a

što namjerno zaobilaze ovo obilno dokazno gradivo.

Zatim, episkopat sa Stepincem na čelu, dakle cijela Rimokatolička crkva u NDH, nisu se nikada odlučno distancirali od ustaškoga režima. Štoviše, u politici provođenja nasilnoga prelaženja (a ne pokršćavanja, kako se u cijeloj knjizi pogrešno piše, a kako su pisali i pojedini ustaški funkcionari) pravoslavaca u katoličke, grkoistočne, islamske i protestantske redove sve su konfesije sudjelovale vrlo aktivno iskorištavajući povoljnu priliku za širenje svoga utjecaja, moći i za povećanje svoje imovine. Iako se znalo da ustaše često pod krinkom tobože dobrovoljnih prelazaka na katoličku i ine vjere vrše masovna ubijanja, masakrirajući cijela sela, Crkva je ostala sramotno pasivna i nijema.

Na brojnim stranicama na kojima se bavi Crkvom i Stepincem, ipak, Butler nikada ne piše o Stepincu s omalovažavanjem ili prezirom. Kako ističe predgovarač Agee, Butler se bavi nečim mnogo važnijim od jeftine osude Stepinca. Slučaj Stepinac je Butleru parabola »o slomu etičke mašinerije povezane s odsutnošću neovisnosti duha« koji bi trebao imati snage pobuniti se protiv »konformizma u povijesti, kulturi i znanosti«. »Butler«, produžava Agee, »izbjegava bilo kakav prizvuk anatemiziranja Stepinčeva karaktera, čiju hrabrost, pobožnost i osobnu pažljivost uvijek naglašava. Štoviše, nema nagovještaja da Monsinjur pripada istom moralnom univerzumu kao zbiljski ratni zločinci poput Pavelića, Artukovića i Eichmanna«.

Unatoč tom stajalištu, toliko relaksirajućem u odnosu na domaće egzaltirane »lijeve« i »desne«, pozitivne i negativne stavove o Stepincu, Butler vođen osjećajem istinoljubivosti pronalazi kao glavni uzrok Stepinčeve odgovornosti u njegovom *procesu ponašanja* i bezrezervnog prihvaćanja odluka organizacije kojoj pripada. On je, kao čovjek organizacije, bez ostatka predan poimanju reda koji vlada organizacijom i on se ne može osloboditi

te ovisnosti. Malo tko je svjestan da je Rimokatolička crkva totalitarna organizacija, i po uzoru na nju to su željeli u svojim državama ostvariti i fašisti, i nacionalsocijalisti, i boljševici. Ma kako to čudno zvučalo, nikome kao RKC nije uspjelo ostvariti tako sveobuhvatnu vlast nad svojim podanicima/vjernicima. RKC je takva organizacija u kojoj je tokom 2000 godina sve kanonizirano: svako ponašanje, svaka uloga, svaki način mišljenja i svako sredstvo izražavanja, od umjetnosti, preko propovijedi, do učešća u politici. U takvoj organizaciji ne postoji nikakav oblik demokratskog ponašanja i mišljenja. I takvo stanje traje do danas.

U konkretnom Stepinčevu slučaju Butler ovako opisuje Stepinčevu poziciju čovjeka organizacije u onim turbulentnim vremenima: »Na dan kad smo stigli u Zagreb, 9. listopada 1934, upravo su stigle vijesti da je kralj Aleksandar, Srbin, zajedno s francuskim ministrom vanjskih poslova Barthouom, ubijen u Marseilleu i da su to učinili agenti separatističkog hrvatskog vođe Pavelića... Zagreb je bio zaokupljen dobro organiziranim žalovanjem... Nekoliko sati ležalo je [tijelo kralja] okruženo biljkama u lončanicama u čekaonici prvog razreda na kolodvoru, gdje mu je poštu odavala dugačka procesija. Jedan od onih koji su se molili pokraj kraljevskog lijesa bio je nadbiskup Bauer, katolički primas, u društvu svojeg pomoćnika, monsinjora Stepinca... Rat je došao a Jugoslaviju je Njemačka podijelila sa svojim saveznicima. Hrvatska koja se nije odupirala nacistima, nagrađena je svojom Nezavisnom Državom pod vladavinom Pavelića, osuđenog ubojice kralja Aleksandra. A zatim je u Zagrebu odigrana eshilovska tragedija. Isti mladi svećenik koji je stajao pokraj lijesa svojeg ubijenog kralja pred svojim se zemljacima ponovo pojavio kao nadbiskup, s desne strane ubojice svoga kralja, bespomoćan pred Pavelićevom odlučnošću da istrijebi pravoslavce progonstvom, masakrom ili prisilnim pokrštavanjem. Nezadovoljan

ali ledeno korektan, Stepinac se smatrao slugom Sile koja je iznad kralja ili njegova ubojice i koja ima pravila za svaku priliku. Savjest mu je bila čista.«

Nekoliko godina kasnije, na suđenju, Stepinac će do dosade ponavljati »Naša je savjest čista«. Narednih će godina ta fraza u Zagrebu postati izlikom raznih drznika, bitangi i smutljivaca kad bi se htjeli izvući od bilo koje odgovornosti! Karikatura, dakle! No upravo ta papagajska retorika Stepinčeva pokušaja pobijanja komunističke optužnice mogla bi biti razlogom da ne dođe do toliko priželjkivane kanonizacije.

Jer, a Butler to jasno naglašava, borba u koju je Stepinac bio uvučen potpuno se pogrešno razumije, pa nastavlja: »Ta je borba prethodila komunizmu i bila je međukršćanska. Kao i u Irskoj, nacija i religija idu ruku pod ruku, Hrvat katolik suočio se sa Srbinom pravoslavcem, a Hitlerov je rat pokrenuo masakr pravoslavaca rukom katolika«. Nema te revizionističke historiografije koja bi ovo mogla osporiti.

Što na koncu priče o Stepincu zaključiti? Skoro pa ništa! Naime, Butler na jednom mjestu citira Hitlera koji objašnjava Hermannu Rauschningu kako koristiti crkve kao svoje propagandiste: »Zašto bismo se svadali? One će progutati bilo što ako budu mogle zadržati svoje materijalne pogodnosti.«. Vatikan je pomoću suđenja Stepincu nastojao smanjiti svoju štetu, a komunisti su pokušali prikupiti što više pozitivnih poena. Ali nisu u tome naročito uspjeli. Kad su se dosjetili jadu, po onom Hitlerovu poučku, već je bilo kasno. Stepinac je postao mučenik a vjernički je narod, pa sve do danas, uvjeren da njihov pastir ne snosi nikakve odgovornosti za bilo što iz vremena NDH!

Međutim, ovaj knjizi velike pobudne snage učinak umanjuje izuzetno loš prijevod. Da bismo na neki način sistematizirali primjedbe na ovaj prijevod poslužiti ćemo se stajalištem samoga Butlera koje je iznio u svome prikazu knjige Milova-

na Đilasa »Land without Justice«, Braća Jovanovich, New York 1958. Inače, ta je Đilasova knjiga prvi put tiskana na srpskom jeziku tek 2005. u Beogradu, tako da Butler nije mogao imati uvida u originalni tekst. Dakle, Butler za ovaj američki prijevod kaže: »Knjigu je preveo anonimni američki profesor. Sviđa mi se njegova verzija, premda je stil pripovijedanja prilično grub, nerafiniran i doslovno preveden. On ne gubi vrijeme na pronalaženje glatkih engleskih ekvivalenata. Riječi koje su doslovno prevedene na engleski često su sumorno isprane, dok su one crnogorske inačice naših floskula i dalje svježije i živahne.«

Naš vrli prevodilački tandem, Hana i Srđan Dvornik, preveli su — kako se vidi i iz ovoga citata — »stil pripovijedanja« u Butlerovoj knjizi tako da je »prilično grub, nerafiniran i doslovno preveden«. Nije jasno kako se »stil« doslovno prevodi«, ali to je sitnica prema onome što nas čeka. Nadalje, ni narečeni prevodilački dvojac »ne gubi vrijeme na pronalaženje glatkih hrvatskih ekvivalenata«. I na kraju, »riječi koje su doslovno prevedene na hrvatski često su sumorno isprane«, a o tome da su »hrvatske inačice naših [engleskih] floskula i dalje svježije i živahne« teško bi mogao kazati išta konzistentno neki hrvatski jezični konzilij.

Kako izgleda ova famozna hrvatska »sumorna ispranost« neka se svatko uvjeri iz nekoliko primjera.

Na str. 12 Butler spominje prijatelja Milana Ćurčina, urednika časopisa »Nova Evropa« pa kaže, kako je prevedeno, da je »svoj časopis objavljivao u nastavcima«! Svi časopisi izlaze periodično, od broja do broja, s određenom numeracijom, ali se to nikako ne zove izlaženjem u nastavcima.

Na istoj stranici spominje se sudac istražitelj Leo Pfeffer koji je sudjelovao u suđenju optuženicima u Sarajevskom atentatu. Napisao je knjigu o istrazi i rukopis 1934. predao Ćurčinu, ali zbog nepovoljnih prilika, kaže se u tekstu, »nje-

gova je knjiga još uvijek neobjavljena«. Ako to Butler nije znao 1956., kad piše svoj tekst, mogli su to provjeriti prevodioci i urednik te ustanoviti da je knjiga L. Pfeffera, pod naslovom »Istraga u Sarajevskom atentatu«, u izdanju »Nove Evrope«, Zagreb, objelodanjena 1938. Štoviše, iste se godine pojavilo »drugo, dopunjeno i popravljeno« izdanje istoimene knjige kod istoga nakladnika.

Na str. 35 ima rečenica: »Svećenik je žustro mahao kadionicom, a cijelo su dvorište ispunili zvuk i miris tamjana.«. Ili, nešto dalje, na str. 41 u opisima kulturnog i umjetničkog života u NDH, stoji: »Pavelić i njegovi njemački pokrovitelji jako su se trudili da pridobiju umjetnike i pisce u Hrvatskoj; prvi predsjednik bio je romanopisac Budak, a proizveden je niz književnih napisa izvrsne kvalitete«. Budaka nitko nije trebao »pridobijati« jer je on bio jedna od nekoliko najistaknutijih osoba ustaškoga režima. Na sljedećoj 42. str. tvrdi se pak »Postojala je neobična tehnika za slučaj da pisac ili umjetnik ne bi uopće reagirao na njihova obraćanja. Iznenada bi bio odveden u zatvor bez jasnoga razloga«. Pa su tako pogubljeni, bez »jasnoga razloga« August Cesarec, Mihovil Pavlek Miškina, Božidar Adžija, Otokar Keršovani, a mnogi završili u logoru i jedva preživjeli. S druge strane, na str. 43. čitamo ovakvo skiciranje hrvatskog društvenoga života: »pod Pavelićem su u Zagrebu znake života počeli pokazivati ostaci austrougarske dominacije koji su bili gotovo na samrti... ali nisu mogli zaboraviti da su Zagreb i Hrvatska nekoć bili velik staklenik za izvlačenje njihovih talenata«.

Kad su pojedine povijesne osobe u pitanju javljaju se besmislice koje su prevodioci i urednik trebali izgladiti. Na str. 71 piše »U austrijskim je pokrajinama jugoslavenski ideal prvo njegovao veliki biskup Strossmayer, plemić austrijskog porijekla.« Ako i zaobidemo davno pokazanu zabludu o njegovu jugoslavenstvu, ne možemo prijeći preko neistine da je bio plemić. Dapače, otac mu je bio trgovac

konjima, po nekima konjokradica, inače uglavljeni nasilnik i, dakako, plebejac. A tvrdnja tri retka niže da je Strossmayer oživio »nacionalni duh Hrvata i oblikovao njihove zahtjeve za neovisnost«, je floskula o kojoj je još za života biskupova Ante Starčević kazao ne jednu ostru riječ.

Na str. 73 Butler navodno piše, jer tko zna što sve prevodioci neće izokrenuti, o nekom »tipu slavenofilskog fašizma« koji da »uopće nije bio primitivan«, te nastavlja: »Njihov filozof, Ljutić, bio je mistik, a prorok mu je bio Dostojevski.« Nisam mogao vjerovati da piše Ljutić! Pomislio sam da je tiskarska pogreška. Provjerio sam u Kazalu imena i tamo piše »Ljutić (fašistički mistik«! Dakle nije greška, nego neznanje i šlamperaj! A riječ je o Dimitriju Ljotiću. Tko o njemu nešto zna — dobro, a tko ne zna, neka se podučí.

Već smo napomenuli kako prevodioci pogrešno prelazak s jedne vjere na drugu nazivaju prekrštavanjem. Isto su činili i pojedini ustaški dužnosnici, kao Artuković, primjerice. Ali to ih ne oslobađa krivnje za neznanje i indolenciju u poslu. No još teži im je krimen neprevođenje engleske riječi *ecclesiastic* (crkveni, duhovni) i *ecclesiasticism* (crkvena načela, metode, praksa). Dični naši »prevodioci« ove pojmove jednostavno prenose iz engleskoga, u fonetskoj transkripciji, i posijani su po cijeloj knjizi u likovima »eklezijastički«, »eklezijasticizam«, »eklezijasti« i dr. Ako je prevodiocima bilo zazorno upotrebljavati navedene hrvatske izraze, mogli su barem koristiti pravilne latinske adekvate koji su, pogotovo ranije, bili u redovnoj upotrebi u hrvatskome jeziku: *eklezijalan*, *eklezijalnost*, kako preporuča jezuit prof. Jeronim Šetka u svome rječniku »Hrvatska kršćanska terminologija«, izdanom 1976. u Zagrebu. Ali, da stvar bude još gora, što će religiološki znalci odmah uočiti, korišteni pojmovi »eklezijastički«, »eklezijasticizam«, »eklezijasti« mogu zavoditi i na nešto sasvim drugo. Naime, često se biblijska knjiga Propovjednik apostrofira i po latinskom naslovu *Eklezi-*

jast (*Ecclesiastes*), a starozavjetna Knjiga Sirahova kao *Eklezijastik*. Oni spomenuti pojmovi mogli bi se shvatiti kao atributi i pridjevi koji se na njih odnose.

Opisujući trsatsko svetište Butler je, navodno napisao na str. 302. i 303.: »Vrtovi su im puni cvijeća, a oleandri su već cvjetali u praznim benzinskim kantama na prozorima«. Zatim, pred crkvom je »niz kioska gdje se prodaju svijeće, *sveti suveniri*, slike i mala knjižica o Blaženoj Djevici Trsatskoj koju je napisao bivši župnik« i u kojoj »priča mnoge detalje koje drugdje nisam vidio«. A kad se dogodio obrat i »Djevičina kuća« odletjela najprije preko Jadrana u Italiju, a potom u Loreto »gdje je ostala sve od tada«, kažu prevodioci!

Budući smo skučeni s prostorom na-vedimo još samo da se u hrvatskom »analfabetstvo« (str. 317) piše analfabetizam, ili još bolje nepismenost. Da se ne može napisati »objesili su trupla desetak ljudi koji su pružali otpor«, a da se ne objasni da li su ih najprije ubili pa onda objesili ili ih objesili žive pa su tek tada postali trupla (str. 335). Ili, nakon Rezolucije IB-a 1948. prevodioci ispišu rečenicu: »Staljin se skupio, ali Tito po mojem mišljenju nije u jednakoj mjeri nabubrio« (str. 347).

Za sam kraj jedan osobito drag prevodilački biser: Na str. 251 čitamo: »Ovi eseji nisu tako raznorodni kako se čine. Sve ih na istom *ražnju* drži jedna ideja.«! Trebalo bi paziti da čitaoca ne oprlji vatra dok bude tražio tu jednu ideju!

NIKICA MIHALJEVIĆ